

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
EDEBİYAT BİLİMLERİ
ARAŞTIRMA DERGİSİ

Sayı : 17

İÇİNDEKİLER

Uyum ve Standart Türkiye Türkçesinde Uyumlar.....	1
Doç.Dr. Efrasiyap GEMALMAZ	
Alfabetik Sonekler DizİNinde Türkçe Soneklerin Sıralanmasında Gözönünde Bulundurulması Gereken Esaslar Üzerine.....	31
Doç.Dr. Efrasiyap GEMALMAZ	
Dil ve Dil Değişmesi Üzerine.....	43
Yard.Doç.Dr. Yavuz ERKOÇ	
William Golding and Lord of The Flies (1954)	49
Doç. Dr. Gülden ERTUĞRUL	
Çağdaş Arap Hikayeciliği ve Öncüleri.....	69
Prof. Dr. Ahmet SAVRAN	
Şuûbiyye Nedir?	81
Yard. Doç.Dr. Mustafa KILIÇLI	
Abdülazız ed-Debbağ ve Bazı Tasavvufi Görüş- lerine Bir Bakış	101
Prof. Dr. M.Nazif ŞAHİNOĞLU	
Hİnd Üslubu (Sebk-i Hindî)	107
Doç. Dr. Ömer OKUMUŞ	

Fars Edebiyatında Bilinmeyen Bir Şair "SİRACİ" 119

Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU

Doğu Anadolu Bölgesine Yönelik Toplu Konut
Uygulamasının Coğrafi Planlama Esasları 131

Prof. Dr. Hayati DOĞANAY

Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Hav-
zasında Arazi Sorunları 153

Yard. Doç .Dr. Özer YILMAZ

Ilıca'da Coğrafi Şartlar ve Mesken İlişkileri 175

Arş. Gör. Sedat AVCI

Terzi Baba'nın Tasavvuf Anlayışı 193

Prof. Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL

Eğitim Felsefesi Can mı Çekişiyor 199

Çev. Doç.Dr. Necmettin TOZLU

ÖNSÖZ

Günümüz koşullarında süreli yayınların istenilen ve gereken şekilde basımı çok zordur. Bu nedenle çoğu süreli yayınların basımında aksamalar olmaktadır. Biz de bu aksamalardan maalesef nasibimizi almış bulunuyoruz. Fakat sevindirici bir konu bu dergimizin artık aksamadan tamamiyle kendi olanaklarımızla kendi tesislerimizde basılacağıdır. Bu hususu, aksamaları engelleyici bir garanti olarak görmek istiyoruz.

Fakültemizin ilklerinden biri olduğu için bazı noksanlarımız olmuştur. Bu kusurlarımızı gelecek sayılarımızda tamamiyle ortadan kaldıracacağız.

Bir de dergimizin isminde ufak bir değişiklik yapılmış ve dergi sadece edebiyat, sosyal bilimler, yabancı diller, arkeoloji ve sanat tarihi gibi konulara ayrılmıştır.

Bu yeni şekli ile dergimizin fakültemize, mensuplarımıza ve Türk bilim dünyasına yararlı olmasını dilerim.

Prof.Dr. Ahmet ÇAKIR

DEKAN

UYUM VE STANDART TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE UYUMLAR

*Hocam Merhûm
Prof. Dr. Ahmet CAFEROĞLU'nun
aziz hatırasına
ERZURUM 1975*

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ (*)

1. Konuyu ele alış sebebi:

Şimdiye kadar inceleme imkânını bulabildiğim Türkçenin Dilbilgisi kitaplarında ve doğrudan doğruya veya dolaylı olarak Türkçede ses uyumlarını (!) konu alan diğer kaynaklarda dikkatimi çektiği üzere sesbilgisi konusunda uyum (accord) ile benzerlik, benzesme (assimilation) kavramlarının ve bu kavramların yokluğunu veya bozulmuş olduğunu ifade eden uyumsuzluk (desaccord) ile aykırılık, aykırılışma (dissimilation) kavramlarının alanları birbirleriyle karıştırılmış veya gerektiği şekilde açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu durum giderek bu konuda terim birliğinin sağlanamamasına yolaçtığı gibi, örneklerin sınıflandırılmasında da dilin sesbilgisi bakımından tabiatına uymayan (Sözcelişi, Türkçe asıllı kelimeler, yabancı asıllı kelimeler ¹ ² gibi) gruplandırmaların yapılmasına da sebep olmuştur.

Burada, dilbilgisinin temel hedeflerinden biri olan dilde uyum anlayışına biraz olsun ışık tutabilmek için, sırasıyla, umumî manada uyum kavramını ele alıp, dilbilimi bakımından uyumun ne olduğu ve Türkçede daha çok şekle ait hangi uyumların bulunduğu hususlarına temas etmek ve hususiyetle dilbilgisi kitaplarımızın sesbilgisi bölümlerinde karışık olarak ele alınmış olan benzesme, aykırılışma, ses düşmesi, ses türemesi gibi hadiselerin uyum sayılanlarını uyum sayılamıyacak olanlarından ayıracak bir ölçü teklif etmek istiyorum.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi
** Notlar makalenin sonuna eklenmiştir.

2. "Uyum" sözünden ne anlamak gerekir:

Uyum, sözlüklerde umumiyetle, "bir bütünün parçaları arasındaki tutarlık." olarak tarif edilmektedir. Uyum denilince akla gelen, konuları içerisinde birbirlerine göre müstakil olarak ele alınabilen en az iki parçanın bir bütün teşkil etmek üzere, önceden kabul edilmiş veya var olan belli bir kaide veya kaidelere göre gerektiğinde biraraya getirilmesi hadisesi sonunda ortaya çıkan yeni durumdur. Sözgelisi, bir elbisenin kabul edilmiş belli giyim kaidelerine (moda) göre bir bedene uygun gelmesi bir uyumdur. "Bu elbise size uydu." derken "Sizinle bu elbise arasında, önceden kabul etmiş olduğumuz giyim kaideleri mümkün olan en yüksek ölçüde gerçekleşmiş bulunuyor." demek isteriz. Kolayca anlaşılıyor ki, elbiseyle onu giyen kimse arasında herhangi bir yakınlıktan, aynılıktan, benzerlikten vs. bahsetmek yersizdir. Elbise ve onu giyen kimse ayrı ayrı şeylerdir, belli kaide veya kaidelere göre biraraya getirilme dışında ortak hiçbir yanları yoktur. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere uyum anlayışı duruma göre ve zamanla değişebilir; ancak belli kaide veya kaideler sözkonusu olduğundan, uyumda, belli bir durum ve zaman içerisinde umumîlik şarttır, çünkü kaide veya kaideler uyumdan önce gelir ve zorlayıcıdır.

Bir bütün teşkil etmek üzere biraraya getirilen parçalar arasında uyum, benzerlik, aykırılık, aynılık, zıtlık ve benzeri durumlarla sağlanabildiği gibi, aralarında uyum sağlanacak parçalara yapılacak ekleme, bunlardan çıkarma, bu parçaları belli bir sıraya koyma ve benzeri usullerle de sağlanabilir.

3. Dilde uyumlar (accomodation):

Bir varlık (nesne, hal, hareket) hakkında zihinde yer alan umumî düşünceye kavram (mefhum / concept) diyoruz. Varlığın durumuna göre müstakil ve tâbî olmak üzere iki çeşit kavram tipi düşünülebilir. Müstakil kavramlar doğrudan doğruya mücerret ve müşahhas nesnelere, tâbî kavramlar ise bu nesnelere hal, hareket ve birbirlerine göre durumlarını havidir. Dil kavramları arasındaki münasebetleri ifade etmek ve yeni kavram münasebetlerinin kurulmasını sağlamak ihtiyacından doğmuştur.

Kavramlar arasındaki münasebet, konuşma dillerinde, bunların dildeki sesli işaretleri olan dil unsurları (monèmes) vasıtasıyla kurulur. Dil unsurları: 1) Mana unsurları (müstakil unsurlar = monèmes autonomes) ve 2) Vazife unsurları (monèmes fonctionnels) olmak üzere iki grupta toplanır.

Mana unsurları işaret etmiş oldukları kavramlarla müstakil olan unsurlardır. Tek başlarına kullanıldıklarında bile mücerret veya müşahhas bir varlığı hatırlatırlar. Dilde, tek tek, canlı kelime kök, köken veya gövdeleri halinde bulunurlar.

İki grup halinde toplanabilen vazife unsurları ise: 1) Dışa dönük vazife unsurları; bunlar ilk sırayı alan mana unsurlarının birbirleri ile olan çeşitli münasebetlerini kuran unsurlardır; 2) İçe dönük vazife unsurları; bunlar da, mana unsurlarından başka kavramları işaret üzere başka mana unsurları teşkil etmeye yarayan unsurlardır. Bu durumlarıyla, vazife unsurları, tek başlarına hiçbir mücerret veya müşahhas varlığı hatırlatmazlar. Yazılı dilde, tek tek, canlı kelime kök, köken veya gövdeleri halinde bulunabildikleri gibi, kelimelere getirilen işlek ekler halinde de bulunabilirler. ²

Dil, en geniş manasıyla, en az iki varlık arasında karşılıklı anlaşmayı sağlayan bir işaretler sistemi olarak tarif edilir. Bir sistem, ilmî bir bütün veya bir felsefe meydana getirebilecek şekilde birbirine bağlı prensipler topluluğu olduğuna göre, dili meydana getiren prensipler arasında bir takım uygunlukların veya uyumların olması yukarıdaki dil tarifıyla kabul edilmiş demektir. Buradan diyebiliriz ki, bir dilin dilbilgisi esasta o dili meydana getiren unsurların tâbi oldukları uyum kaidelerinden teşekkül eder. •

Kavramlar, insanlar arasında -değer birliği aranmaksızın- müşterektir. Ancak bu kavramların tabii dilleri meydana getiren işaretleri değişik insan cemiyetlerine (millet, soy, boy, belirli bir çevre veya mesleğin mensupları vs.) yani bu cemiyetlerin kullandığı değişik dillere göre değişik olma vasfını haiz bulunabilmektedirler. Bu sebeple kavramlar arasındaki uyum anlayışı insanlık için bilgi ve görgüye bağlı olarak müşterek gelişmeler geçirir. Dillerde uyum anlayışı ise, değişik işaretlerden meydana getirilmiş çeşitli dilleri kullanan cemiyetlere veya bu cemiyetlerin dillerine göre değişiktir ve bu değişikliklerin manadan şekle gidildikçe arttığı görülür.

Uyum birden fazla parçanın bir bütün meydana getirmek üzere belli kaide veya kaidelere bağlı olarak bir düzen içerisinde birleşmesi olduğuna göre, dili yapan mana ve vazife unsurlarının (yani, canlı kelime kök, köken ve gövdeleri ile bunlara getirilen işlek eklerin), kendi aralarında ve birbirleriyle bir ifade bütünlüğü meydana getirmek üzere bir düzen içerisinde biraraya gelmeleri dildeki uyumu meydana getirir.

Dil için sözkonusu düzen, kolayca anlaşılacağı üzere esasta tamamiyle bir sentaks meselesi olmakla birlikte tasnif kolaylığı sağlaması bakımından dilin mana tarafını ilgilendiren semantik ve şekil tarafını ilgilendiren sentaks, morfoloji, fonetik ve ortografi kademelerinde ele alınmalarını gerektiren birleştirme kaidelerinden oluşur. Türkçede uyumlara geçmeden önce bu kademelerde görülebilecek uyumlardan kısaca söz etmek yerinde olur.

31. Semantik kademesinde uyum (sylleps):

Bu kademe de uyum anlayışı bir ölçüde bütün diller için ortak sayılabilir. Aranılan husus ifade edilen bir fikrin daha önce edinilmiş veya ifade edilmiş

fikirilere uygunluğudur. Bu kademedede mantık kanunları ve dili konuşan cemiyetin dünya görüşleri ve anlaşma anlayışları geçerlidir. Kavramların işaretleri, yani mana ve vazife unsurları, doğru ve sözkonusu dilin sentaks, morfoloji ve fonetik (yazılı ise: ortografik) kaidelerine yeterince uygun olarak biraraya getirilmişse uyum sağlanmış demektir. Bu kademedeki uyumsuzluğu (désaccord) anlatmak için halkımız meşhur "*Dam üstünde saksığan, vur beline kazmayı..*", "*Lâf söyledi bal kabağı, dinledi bizim asma kabağı.*" gibi ifadeleri kullanır.

32. Sentaks kademesinde uyum (rection):

Bir dilde, dili meydana getiren unsurlar, semantik kaidelerine göre bir bütün teşkil etmek üzere birleştirildiklerinde ortaya çıkan kaide veya kaidelere bağlanabilir hadiselerin dil unsurlarının birbirlerine göre sıralarını belirtenleri, yani mana unsurlarının ve mana unsurları ile dışa dönük vazife unsurlarının birbirleriyle olan münasebetlerinin tayini sentaks uyumunun konusunu teşkil eder. Dillerdeki cümle unsurlarının; isim, sıfat, zarf vb. tamlamalarını meydana getiren unsurların; çekim ekleri ve edatların sıralarını, bütün içindeki yerlerini belirten kaideler sentaks kademesindeki uyumları tayin eder. Sözgeşi, Fransızca, İngilizce, Almanca gibi dillerde bir cümlenin yüklemine sorulan durumuna koymak için fail ile fiilin sırasını değiştirmek³; Almancada bazı cümlebaşı edatları kullanıldığında çekimli fiili cümlenin sonuna getirmek⁴; sorulan durumuna konulacak cümle unsurundan sonra Rusçada " –*ЛИ* ('li' oku.)", Türçede "/*mI*/" soru edatlarını kullanmak⁵; Fransızcada, sıfatları niteledikleri isimlerin kemiyet ve cinsiyetleriyle, Rusçada, Almancada ayrıca buldukları isim halleriyle uygun duruma koymak⁶; bütün dillerde çeşitli münasebetleri ifade etmek için kelime veya kelime gruplarının önüne veya sonuna işlek ekler veya edatlar eklemek sentaks kademesindeki uyumlara örnek olarak gösterilebilir.

33. Morfoloji kademesinde uyum (accord):

Bir dilde, dili meydana getiren unsurlar sentaks ve semantik kaidelerine göre bir bütün teşkil etmek üzere birleştirildiklerinde ortaya çıkan kaide ve kaidelere bağlanabilir hadiselerin dil unsurlarının yapıyla ilgili olanları, yani mana unsurları ile içe dönük vazife unsurlarının birbirleriyle olan münasebetleri morfolojik uyumun konusunu teşkil eder. Sözgeşi, bütün dillerde işlek yapım eklerinin birbirleri üzerine gelmekte takibettikleri sıra; Fransızcada, Almancada, Rusçada, Farsçada bazı yapım eklerinin öne⁷, bazılarının sona⁸ getirilme mecburiyetleri; Arapçada kelime türetmek için öne ve sona getirilen eklerden başka kelime kökünün temel sesleri arasına kaidelere bağlı olarak değişebilir vazife unsuru sesleri sokmak⁹; Türçede yalnız soneklerin bulunması ve bazı

eklerin yalnız isim cinsinden, bazılarının ise yalnız fiil cinsinden kelimelere getirilmesi ¹⁰ vs. morfoloji kademesinde gerçekleştirilen uyumlardır.

34. Fonetik kademesinde uyum (harmonie):

Bir dilde, dili meydana getiren unsurlar morfoloji, sentaks ve semantik kaidelerine göre bir bütün teşkil etmek üzere birleştirildiklerinde kaide veya kaidelere bağlanabilir sesle ilgili hadiseler ortaya çıkarsa bu dilde fonetik kademesinde uyumların varlığı sözkonusudur. Sözgelışı, Rusçada, isim çekimlerinde çekime giren isimlerin çekim tabanlarının son seslerinin sert, yumuşak veya hışırtılı ünsüz, veya ünlü ve hususiyetle "И 'i'" ünlüsü olmasına göre getirilecek eklerde görülen ses ve şekil değişiklikleri ¹¹, yine çekim tabanı dudak ünsüzleriyle (П = p, Б = b, Ф = f, В = v, М = m) sonuçlanan fiillerin çekime girdiklerinde t.l.ş. geniş zaman ekinin "-ЛЮ ('-lyu' oku)" şeklini alması ¹²; Fransızcada, ünlüyle başlayan kelimelerin önünde bazı harfitarif ve zamirlerin son sesleri olan ünlülerini düşürmeleri ¹³; Arapçada, harfitarif "أل ('al' oku)" 'in ünsüzünü hurufuşemsiye denilen ünsüzlerin (ت = t, ث = s, د = d, ذ = z, ر = r, ز = z, س = s, ش = ş, ص = ş, ض = z, ط = t, ظ = z, ل = l, ن = n) önünde bu ünsüzlerle benzeştirmesi ¹⁴ ; Türkçede ünlüyle sonuçlanan kelimelere eklerin ünsüzlerle başlayan başkaseslilerinin (allophone) getirilmesi ¹⁵, veya eklerin bazı seslerini eklendikleri kelimelerin bazı seslerine göre, kelimelerin bazı seslerini üzerlerine aldıkları eklerin bazı seslerine göre değiştirmeleri veya düşürmeleri ¹⁶ kaidelere bağlanabildikleri ölçüde fonetik kademe gerçekleştirilen uyumlara örnek olarak gösterilebilir.

35. Ortografi kademesinde uyum (orthographie):

Bu kademe uyum yazı dilleri için sözkonusudur ve dilin imlâ kaideleri tarafından tayin edilir. Sözgelışı, Fransızcada, kelime sonlarında bazı harf veya harf gruplarının okunmadığı halde morfoloji kademesindeki uyuma göre yazıda gösterilmesi ¹⁷; Arapçada, "أل ('al' oku)" harfitarifinin fonetik kademesindeki uyuma göre ünsüzünün kaideli benzeşmeler geçirmesine rağmen imlâda bu benzeşmelerin gösterilmemesi ¹⁸; Arap harfli imlâımızda "در + = ('dir / +dir / +dur / +dür / +tir / +tir / +tur / +tür' oku)" ekinin ve benzerlerinin fonetik kademesinde gerçekleştirilen uyuma göre ünsüzünün t / d ve ünlüsünün ı / i / u / ü olarak okunmasına rağmen yazıda bu durumun gösterilmemesi ¹⁹; birçok dillerde bazı dil unsurlarının bitişik, bazılarının ayrık yazılması mecburiyeti ortografi kademesindeki uyumlara örnek olarak verilebilir.

4. Standart Türkiye Türkçesinde uyumlar:

Bir dilin incelenmesi sırasında dilbilgisinin değişik kademelerinde karşılaştırılması muhtemel uyum çeşitlerini mümkün olduğu ölçüde tasnif edip örnekleriyle açıklamaya çalıştım. Şimdi de konunun esasını teşkil eden Standart Türkiye Türkçesindeki uyumları -esasen bilinen şeyler olmaları sebebiyle teferruata kaçmadan- yukarıda yapmış olduğum tasnife göre ele alıyorum.

41. Semantik kademesinde:

Daha önce de belirttiğim üzere, bu kademedeki uyum mantık kanunlarına ve diğer kademelerdeki uyumların yeterince sağlanmış olmasına bağlıdır. Bu makalede dilin şekil tarafını ele almış olduğum için Türkçenin semantik kademesinde ele alınması gereken uyum kaidelerinden sadece şekille ilgili olanları üzerinde durmaya çalışacağım.

Yapısında müstakil kelime kök ve kökenleri ve bunlara getirilen sonekleri bulundurmalarıyla bitişken (iltisâkî / agglutinante), eklerin bitişmesi sırasında meydana gelen benzeşme, ses türemesi ve düşmesi gibi fonetik kaynaşmayı sağlayan hadiselerle yer vermesiyle de çokbireşimli (polysynthétique) hususiyetler gösteren Türkçede,

411. Mana unsurları: 1) İsim cinsinden, 2) Fiil cinsinden olmak üzere iki grup altında toplanırlar ve her mana unsurunun (kelime kök, köken veya gövdesi) bir vazife unsuruna (ek veya edat) ihtiyacı olmadan mutlaka bir manası vardır²⁰.

4111. İsim kök veya gövdeleri isimlerin yalın (nominatif) hallerini;

ev+ , kalem+ , doğru+ , sarı+ , iki+ , vs.

4112. Fiil kök veya gövdeleri fiillerin emir t.2.ş.'larını;

gel- , oku- , başla- , sev- , vs.

hatırlatır.

412. Vazife unsurları: 1) İsimlere getirilenler, 2) Fiillere getirilenler olmak üzere iki grup altında toplanır ve her vazife unsuru (ek veya edat) bir kullanılıştaki birden fazla vazife yüklenemez, yani tek mana değişikliği veya mana münasebeti kurar²¹.

42. Sentaks kademesinde:

Çekimli bir dil olması ve değişik mana inceliklerini ifade edebilmek için -hususiyetle konuşma dilinde ve şiirde- cümle unsurlarının yerlerini değiştirebilmek esnekliğini göstermesiyle Türkçenin mühim uyumları daha çok sentaks kademesinde toplanmıştır. Bu uyumları:

1) Dışa dönük vazife unsurlarının birbirlerine ve mana unsurlarına göre sıralarıyla,

2) Mana unsurlarının birbirlerine göre sıralarıyla ilgili olanlar diye iki grup halinde toplamak mümkündür.

421. Dışa dönük vazife unsurlarının birbirlerine ve mana unsurlarına göre sıralarıyla ilgili uyumları:

Türkçede dil unsurları, erkeklik-dişilik-cinssizlik; canlılık-cansızlık; müşahhaslık-mücerretlik; sınırlılık-sınırsızlık gibi kavramla ilgili ayırmalara tabi tutulmamışlardır²². Dolayısıyla Türkçenin sentaksinde ve morfolojisinde bu tür ayırmalara dayanır uyumlara da yer verilmemiştir. Buna mukabil vazife unsurları kesin bir şekilde:

1) İsim cinsinden mana unsurlarıyla gelenler,

2) Fiil cinsinden mana unsurlarıyla gelenler

olmak üzere iki grup altında toplanmışlardır. Bu ayırım Türkçenin sentaksinde ve morfolojisinde göz önünde bulundurulması gereken uyumlarda ilk adımı teşkil eder.

4211. Dışa dönük vazife unsurlarının birbirlerine göre sırası:

42111. İsim cinsinden mana unsurlarıyla gelenler:

İsim kök ve gövdelerine getirilen dışa dönük vazife unsurlarının sırası şöyledir:

(İSİM)+(Kemiyet eki)+(iyelik eki)+(hal eki)* (edat)

köy	+ler	/+imiz	+ e	* kadar	yol yaptı.	düzeltilt.: /+i+m+i+z
iş	+ler	/+in	+ i	* ø	bitirdim.	/+i+n+ø
el	+ler	/+iniz	+ ø	* ø	çok güzel.	/+i+n+i+z
iş	+ler	/+ ø	+ ø	* ø	yolunda.	/+i+m+ø
yol	+ ø	/+ ø	+ ø	* ø	uzun.	
dil	+ ø	/+ ø	+ e	* ø	kolay.	
diş	+ ø	/+im	+ ø	* ø	kırıldı.	
iş	+ ø	/+ ø	+ ø	* için	geldim.	

Zamirlere getirilen dışa dönük vazife unsurlarının sırası şöyledir:
(ZAMİR) + (kemiyet eki) + (hal eki) * (edat)

o	+nlar	/+a	* göre	çok iyi	düzeltil.: /+n+lar
bu	+nlar	/+ı	* ø	al.	
şu	+nlar	/+ø	* ø	bizim.	
biz	+(ler)	/+ø	* ø	ne güne duruyoruz. 23.	
siz	+ ø	/+ı	* ø	gördüm.	
ben	+ ø	/+den	* başka	herkes.	
sen	+ ø	/+ø	* de	gel.	

42112. Fiil cinsinden mana unsurlarıyla gelenler:

Fiil kök ve gövdelerine getirilen dışa dönük vazife unsurlarının sırası şöyledir:

{	FİİL	}	+	{	dönüşüm	}	+	{	taban	}	+	{	isimleştirici	}	+	{	ek-	}	+	{	kip	}	+	{	şahıs	}
{	Kök vy.göv.	}		{	eki	}		{	eki	}		{	ek	}		{	fiil	}		{	eki	}		{	eki	}

selamla-	- ş -	- ma -	/ - mış	/+ø-	- ø+	+ız
dur-	- dur -	- ma -	/ - malı	/+ø-	- ø+	+ø. düzeltil.: /-ma+ıı
oku-	- t -	- ma -	/ - ø	/+ø-	- ø+	+ø.
gez-	- in -	- ø -	/ - ø	/+ø-	- ø+	+ø.
gel-	- ø -	- ø -	/ - ø	/+ø-	- ø+	+ø
ver-	- işdir -	- ø -	/ - d+ı	/+ø-	- ø+	+ø.
al-	- ø -	- ø -	/ - ır	/+ø-	- mış+	+sın.
git-	- ø -	- ø -	/ - ecek	/+ø-	- d+	+ı+n.

(FİİL) + (dönüşüm eki) + (taban eki) + (zarf-fiil eki)

dur-	- dur-	- ø -	/ - arak
vur-	- ø -	- ma-	/ - yıp

Dikkat: Mana unsurlarından sıfatlar, kemiyet, mülkiyet ve hal bakımından belirttikleri isme; zarflar da, belirttikleri sıfata -dolayısıyla isme-, zarfa -dolayısıyla fiile- veya şahıs bakımından belirttikleri fiile tâbidirler; bu durumlarıyla çekilmezler:

çok iyi kalem +ler /+ı+n+ız +ø * ø var mı?

gelecek kitap +lar /+ı+m+ız +ın * ø fiyatı çok arttı.

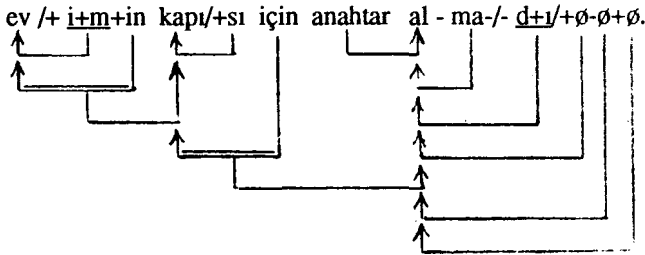
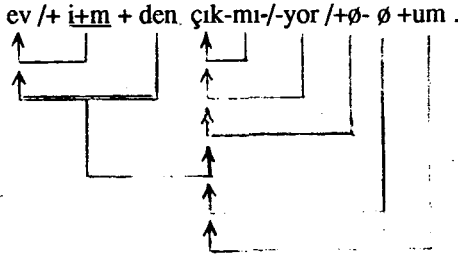
çok güzel üç kitap +ø /+ı+m +ı * ø yitirdim.

çok güzel çalış- -ø- /-miş /+ø- -ø +sın.

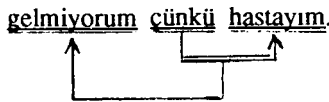
pek iyi çalış- -ø- /-ıp dersini öğren- -ø- /-d+i /+y- -d +i+n.

4212. Dışa dönük vazife unsurlarının mana unsurlarına göre sırası:

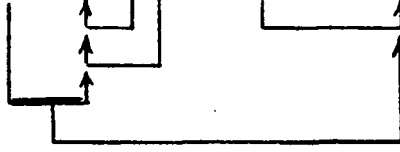
Vazife unsurları mana unsurlarıyla kullanıldıklarında, belirten durumunda olan vazife unsurları, belirtilen durumunda olan mana unsurlarından sonra gelir:

Dikkat: Türkçede prensip olarak kelimelerin önüne gelen ek ve edat yoktur. *eğer, şayet, çünkü, zira, sanki, meğer, meğer ki, madem ki* gibi öne gelen edatlar ya diğer dillerden olduğu gibi alınmış, yahut tercüme yoluyla aktarılmıştır. Belirten durumunda olan bu vazife unsurları belirtilen durumunda olan mana unsurlarından önce gelir:

eğer gelir/+ø-se hasta olduğumu söyle-/+.

422. Mana unsurlarının birbirlerine göre sıralarıyla ilgili uyumlar:

Mana unsurları kendi aralarında belirten unsur belirtilenden önce gelecek şekilde sıralanır:

evin kapısı , kuş yuvası , sarı kalem , beş kitap.

kırk harami+ler , bu iş , ders çalış- , yarın geleceğ/+im.

4221. Kelime grupları:

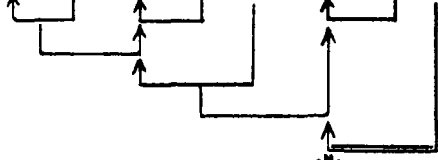
Dışa dönük vazife unsurlarından hal çekimi ekleri ve edatlar kendilerinden önce gelen kelime veya kelime gruplarının kendilerinden sonra gelenlerle münasebetlerini kurar:

kolay/+ça bul-/sun+lar diye

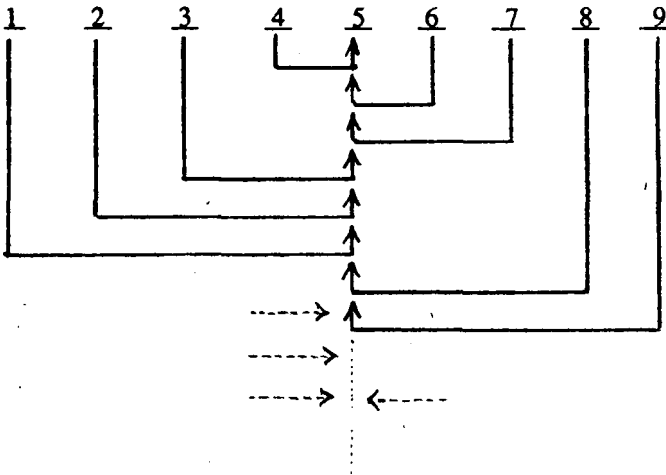
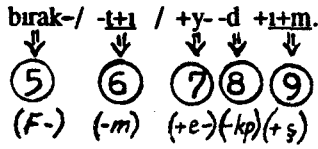
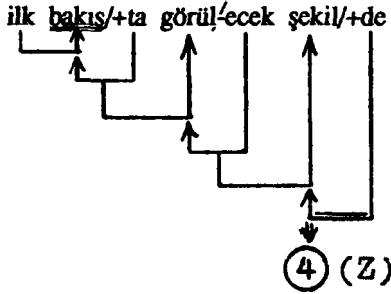
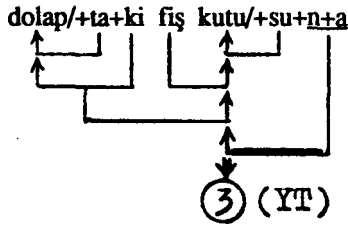

① (DT)

masa/+nın çekme/+si+n+in anahtar/+ı+n+ı

② (Ns1)

42211. İsim tamlamaları:

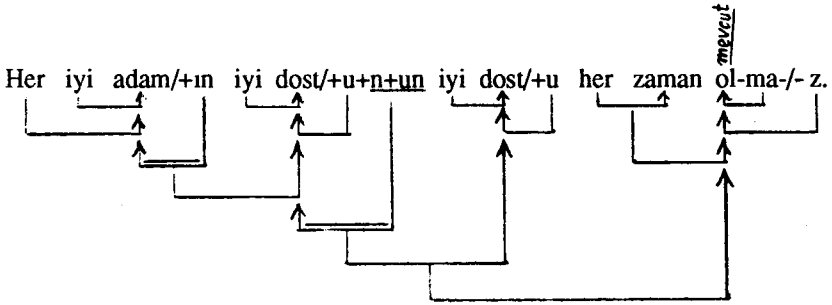
422111. İsim-İsim tamlaması:

İsim tamlamalarında tamlayanla tamlananın sırası şöyledir:

Belirtili isim tamlamasında:

(sıfatlarıyla birlikte tamlayan isim) + (sıfatlarıyla birlikte tamlanan

isim)

Dikkat: Belirtili isim tamlamalarında, (ilgi hali eki almış) belirten unsur cümle içerisinde -diğer kelime gruplarının içine girmek şartıyla- lüzumu halinde (iyelik eki almış) belirttiği unsurdan ayrı bulunabilir veya belirttiği unsurla sıra değiştirilebilir:

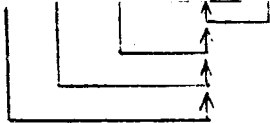
kalemin bu sabah büsbütün kırıldı ucu.

bu sabah ucu büsbütün kırıldı kalemin.

Belirtisiz isim tamlamasında:

(sıfatlarla birlikte tamlayan isim) + (tamlanan isim)

iyi bir kitap açacağı/+ı al-/-d+ı/+m.

Dikkat: Belirtisiz isim tamlamalarında belirtenle belirtilen arasında hiçbir unsur giremez. Tamlayandan önce gelen sıfat veya sıfat grubu ekseriyetle tamlanana, bazan da tamlayana aittir. Tamlanana aitse sıfat, tamlayana aitse tamlayan ayrıca vurgulanır:

seramik çiçek vazo/+su \equiv çiçek / için seramik vazo

gül-/-en bebe mağaza/+sı \equiv gül-/-en bebe / için mağaza

422112. Zamir - İsim tamlaması:

Zamir-İsim tamlamalarında tamlayanla tamlananın sırası şöyledir:

(İlgi zamiri) + (sıfatlarıyla birlikte isim)

ben/+im güzel kız/+ı+m

Dikkat: 1) İlgili hali eki almış zamirlerden (İlgi zamiri) veya özel isimlerden sonra getirilecek iyelik ekli isimlerden bu iyelik ekleri kaldırılabilir:

benim ev(/+ı+m) , Ali'+nin oda(/+sı)

2) İyelik ekleri bir zamirle ilgiliyse bu zamirin zikredilmesine lüzum yoktur. Zikredilmesi iyelikte ısrar ve kuvvetlendirme sağlar:

(benim) ev/+ı+m, (onun) oda/+sı

42212. Sıfat tamlamaları:

422121. Sıfat-İsim tamlaması:

Sıfat tamlamalarında tamlayanla tamlananın sırası şöyledir:

(işaret sıfatı) + (sayı sıfatı) + (vasıflandırma sıfatı) + (İSİM)

ben/+im bu iki güzel kitab/+ı+m çok eski-/-d+i.

(zarf) + (vasıflandırma sıfatı) + (sayı sıfatı) + (İSİM)

çok güzel iki kitab/+ı+m kayb+ol-/-d+u.

(belirsizlik sıfatı) + (vasıflandırma sıfatı) + (İSİM)

bir*çok güzel kitab/+ı+m kayb+ol-/-d+u.

Dikkat: Sıfatlar niteledikleri isimlerin yerini tutmadıkça, yani isimleşmedikçe (zamirleşmedikçe) çekilmezler:

o iki çiçeği kopardım. \equiv o ikisini kopardım.

onu çalışkan çocuklara verdim. \equiv onu çalışkanlara verdim.

42122. Unvan grubu, ve Ad ve Soyadı grubu:

Bu grupların herhangi bir sıfat tamlamasından farkı yoktur. Ancak yabancı kaynaklı kuruluş olduğu için ad ile soyadının birlikte kullanılması halinde -ters bir durum ortaya çıkar- belirten unsur belirti lenden sonra gelir:

Ali Bey , Hüseyin Ağa , Emin Efendi , İsmet Paşa ;

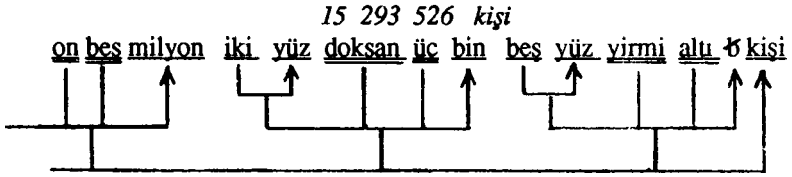
Ahmed Hamdi Tanpınar , Ahmet Caferoğlu

422123. Sayı grubu ve kemiyet uyumu:

4221231. Sayı grubu:

Sayı sistemi onludur. Yani ilk basamakta sıfırdan dokuza kadar her sayı-

nın, ikinci basamakta her onluğun ayrı bir adı vardır. Üçüncü basamak -bir sayısı hariç- birinci basamakla kendi adının yaptığı; dördüncü basamak -yine bir sayısı hariç- kendinden önce gelen basamaklarla, geliş sıralarına göre kendi adının yaptığı sıfat tamlamalarıyla ifade edilir. Daha yukarı basamaklar da aynı usulle adlandırılır. Bir sayıyı ifade etmek için, büyük basamaktan küçük basamağa doğru her basamaktaki grup söylenerek gidilir:

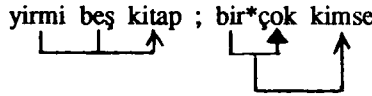

Aritmetik olarak ifade edersek:

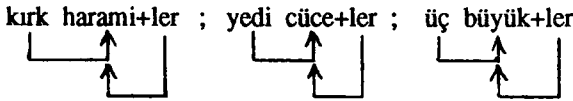
$$[(10+5) * 1000000 + (2*100+90+3)*1000 + (5*100+20+6) * 1] \text{ kişi}$$

4221232. Kemiye t uyumu:

Miktar belirten mana unsurlarının (sayı sıfatları ve belirsizlik sıfatlarından bazıları) belirttikleri dil unsurları ayrıca herhangi bir kemiye t uyumu belirtisi gerektirmezler:

Dikkat: Sayı grubunda belirtilene getirilen çokluk eki belli bir grubun sözkonusu olduğuna işaret eder:

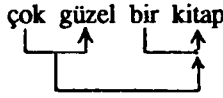
42213. Zarf tamlamaları:

Zarf tamlamalarında tamlayanla tamlananın sırası şöyledir:

422131. Zarf-sıfat tamlaması:

(azlık-çokluk zarfı) + (vasıflandırma sıfatı) + (İSİM)

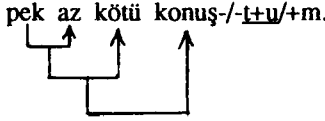
çok güzel bir kitap

422132. Zarf-Zarf ve Zarf-Fiil tamlaması :

(azlık-çokluk zarfı)+(nasıllık-nicelik zarfı)+(FİİL)

pek az kötü konuş-/-t+u/+m.

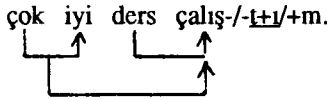

42214. Geçişli fiil grubu:

422141. Belirtisiz nesne ile:

(azlık-çokluk zarfı)+(nasıllık-nicelik zarfı)+(belirtisiz nesne)+(FİİL)

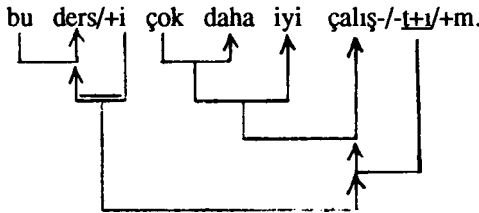
çok iyi ders çalış-/-t+ı/+m.

422142. Belirtili nesne ile:

(belirtili nesne)+(azlık-çokluk zarfı)+(nasıllık-nicelik zarfı)+(FİİL)

bu ders/+i çok daha iyi çalış-/-t+ı/+m.

42215. Kelime gruplarıyla ilgili diğer hususlar:

422151. Tekrarlar:

İsimler, fiiler, niteleme sıfatları ve zarflar gerektiğinde tekrarlanır, bir eş veya yakın veya zıt anlamıyla birlikte kullanılır. Böylece manaları kuvvetlendirilmiş olur:

çocuk * çocuk olma!

konuşuyor * konuşuyor; ortada anlatıldığı birşey yok.

çok * çok çalışıyor.

güzel * güzel konuşuyorduk

iyi * kötü anlaştık.

Dikkat: Niteleme sıfatları bu usulle kuvvetlendirildiklerinde niteledikleri isimler çokluk eki alır. Bu kullanılış birden fazla sayıdaki şeyler içindir:

sarı * sarı çiçekler

kırık * dökük masalar

2) Niteleme sıfatları tekrarlar değil de eş veya yakın anlamlılarıyla kullanıldıklarında tek bir şeyi de işaret etmiş olabilirler. Bu durumda çokluk belirtisi gerekmez.

kırık * dökük bir masa

422152. Tekrarından kaçınılan unsurlar:

Dikkat: 1) Fillerin çekimli şekilleri bir zamirle ilgiliyse bu zamirin zikredilmesine lüzum yoktur. Zikredilmesi özne üzerinde ısrar ve kuvvetlendirme sağlar:

geliyoruz = geliyoruz, başkaları da gelebilir.

biz geliyoruz = geliyoruz; diğerleri gelmiyor.

2) Soru edatı /mi / ayrıca bir soru kelimesini gerektirmez. Üzerine geldiği kelimeyi sorulan duruma koyar:

çocuklar bugün evde oynuyor mu?

çocuklar bugün evde mi oynuyor?

çocuklar bugün mi evde oynuyor?

çocuklar mi bugün evde oynuyor?

3) Soru kelimelerinden sonra ayrıca cümlelerin herhangi bir unsuru soru ifade edecek bir şekilde konmaz; ve soru kelimeleri bir zamir, bir sıfat, bir zarf gibi kullanılır:

kim geliyor?

nasıl kitap?

nasıl çalışıyor?

ne satıyor?

4) Bağlama edatı ve kullanıldığında isimlere ve isimleşmiş fiillere getirilen çekim ekleri ve edatları grubun sonuna getirilerek iktifa edilebilir:

kapı/(sındakilerden) ve pencere/sindekilerden
okuyor/(sundur belki) ve yazıyor/sundur belki.

4222. Cümle:

Türkçede yapı itibariyle tek tip cümle vardır. Bu cümle isim cümlesidir. Hareket bildiren cümlelerin yüklemeleri de önce fiilden yapılmış bir isim şekline konur. Sonra bu ismin ek-fiille oluşturduğu yüklem fiilinin kipleri üzerine ya bildirme ekleri, ya da iyelik ekleri getirilerek hüküm şahsa bağlanmış olur ²⁴.

kız güzel/+ \emptyset - \emptyset + \emptyset /+ \emptyset	güzel/+ \emptyset - \emptyset +sınız
kız çalışmış/+ \emptyset - \emptyset + \emptyset /+ \emptyset	çalışmış/+ \emptyset - \emptyset +sınız
kız çalışacak/+ \emptyset - \emptyset + \emptyset /+ \emptyset	çalışacak/+ \emptyset - \emptyset +sınız
köy ev/+ <u>i</u> + \emptyset	ev/+ <u>i</u> + <u>m</u>
köy yan-/ <u>d</u> + <u>i</u> /+ \emptyset - \emptyset + \emptyset /+ \emptyset	yan-/ <u>d</u> + <u>i</u> /+ \emptyset - \emptyset + <u>m</u> /+ \emptyset

Türkçe şekil itibariyle birleşik cümleyi tanımaz ²⁵. Yükleme göre diğer cümle unsurları, ister oluş, ister hareket bildirsinler, isim sıfat ve zarf tamlamaları şeklinde bulunurlar:

* dün gördüğünüz çocuk, gece geç yattığından bu sabah erken kalkıp da okula gelemedi.

4221. Cümle unsurlarının sırası:

Yüklem yeri cümlelerin sonudur. Cümle unsurlarının sırası değiştirici bir sebep yoksa şu şekildedir:

(Özne)+(Zaman Tüm.)+(Yer Tüm.)+(Diğer Tüm.)+(Belirtili Nesne)+(Yüklem Fiili)+(Kip)+(Şahıs)

Havalar	bu yaz	Erzurum'da	\emptyset	\emptyset	güzel	/+ \emptyset - \emptyset + \emptyset .
Ali	dün	bahçede		çiçekleri	suladı	/+ \emptyset - \emptyset + \emptyset .
\emptyset	yine	\emptyset	\emptyset	\emptyset	dersini çalışmamış	/+ \emptyset - \emptyset +sın.
\emptyset	bugün	eve	\emptyset	\emptyset	\emptyset	gitmeye /+ \emptyset - \emptyset +lim.
\emptyset	\emptyset		\emptyset	\emptyset	\emptyset	koş- \emptyset /+ \emptyset - \emptyset + \emptyset .
Kim	ne zaman	nerede	niçin	neyi	söylemiş	/+ \emptyset -d+i.

4222. Cümle unsurlarının sırasındaki değişiklikler (permutation):

Cümle unsurları yükleme ne kadar yakın olurlarsa cümle içerisindeki

ehemmiyetleri o nisbette artar. Ehemmiyet verilmek istenen yüklemnin kendisiyse duruma göre cümlenin başına veya diğer cümle unsurlarının arasına alınabilir:

1) Ali bıçağını çekti.
2° 1°

2) Bıçağını Ali çekti.
2° 1°

3) Ali çekti bıçağını
1° 2°

4) Bıçağını çekti Ali.
1° 2°

5) Çekti bıçağını Ali.
1° 2°

6) Çekti Ali bıçağını.
1° 2°

Dikkat: 1) 2, 3, 4, 5 ve 6 numaralı cümleler -ki bunlara devrik cümle adı verilmektedir- daha çok konuşma diline aittirler. Bunlara benzer cümleler hissi oldukları için yazılı ifadede itibar görmezler.

2) 3. şahıslar için çokluk belirtisini özne almışsa yüklemnin -cümle içerisindeki yeri öznedenden nisbeten uzak da olsa- ayrıca alma mecburiyeti yoktur. Aldığı takdirde özne üzerinde ısrar edilmiş olur:

çocuklar geldi. / çocuklar geldiler.

43. Morfoloji kademesinde:

Türkçenin morfoloji kademesindeki uyumlarını maddeler halinde şu şekil de toplabiliriz:

431. İsim kök veya gövdelerine yeni isimler veya fiiller yapmak üzere getirilen ekler fiil kök veya gövdelerine getirilemez²⁶.

432. Fiil kök veya gövdelerine yeni isimler veya fiiller yapmak üzere getirilen ekler isim kök veya gövdelerine getirilemez²⁷.

433. Yeni kelimeler türetmek için yapım ekleri daima sona getirilir ve her ek kendinden önceki kelime kök veya gövdesinin manasiyle kendi vazifesinin müşterek neticesine uygun manada yeni kelimeler yapar.

434. Yapım ekleri çekim eklerinden sonra gelemez. Ancak çekim ekleri bir kuruluşta yapım eki fonksiyonu kazanmışsa, bu durumda zaten grubunu terketmiş olur ve üzerine yapım eki alabilir;

göz/+de+lik

435. Tek bir kavram işaret eden birleşik kelimeler, ya bir sıfat tamlaması ya da bir belirtisiz isim tamlamasıdır. Ayrıca yakın anlamlı iki isim yanyana getirilerek ikisinin teşkil ettiği grubun adı olabilir. Bazan bir cümle veya cümle parçasının da tek kavram işaret etmek üzere birleşik kelime hüviyetini kazanmış olduğu görülür:

deli_kanlı, hanım_eli, ana*baba, eş*dost, karı*koca,
ay*yıldız, kül_bastı, imam_bayıldı.

436. Sıfatların ve zarfların ilk hecelerinin ünlüsünden sonra belli fonetik uyumlara bağlı olarak *m, p, r, s* ünsüzlerinden biri getirilerek elde edilen hece sözkonusu sıfat veya zarfın önüne ilave edilip anlamı kuvvetlendirilmiş sıfat veya zarflar elde edilir:

yem*yeşil yapraklar, tap*taze meyveler; saçlarım büs*bütün ağardı.

44. Fonetik kademesinde:

Türkçede mana unsurları (kelime kök, köken ve gövdeleri) kendileriyle birleştirilebilir vazife unsurlarını (işlek yapım ve çekim ekleri) aldıklarında kaidelere bağlanabilir bazı ses hadiseleri ortaya çıkar. Türkçenin fonetik kademesindeki uyumlarını tayin eden bu ses hadiselerine ait kaideler şunlardır²⁸.

441. Umumî uyum kaideleri:

4411. Umumiyetle eklerin ünlüleri eklendikleri kelimelerin son hecelerinin ünlüleri ile kalınlık incelik bakımından benzeşir:

kapı + yı, ev + i

4412. Umumiyetle dar ünlülü eklerin ünlüleri eklendikleri kelimelerin son hecelerinin ünlüleri ile ayrıca düzlük-yuvarlaklık bakımından da benzeşir:

adam + ı , ev + i , yol + u , kömür + ü

4413. Ünlüyle biten kelimelere eklerin varsa tonlu ünsüzle başlayan ayrışkileri getirilir:

kapı + dan , kapı + cı , kapı + nın , bu + nu , oku - r

Ekin tonlu ünsüzle başlayan ayrışekli yoksa bulunanı getirilir:

kapı + sız , kapı + sı , evde + ki , şöyle - ş - , yedi + şer

Ekin ünsüzle başlayan ayrışekli yoksa arada bir ' y ' ünsüzü türetilir:

kapı + ya , oku - yacak

4414. Ünsüzle biten kelimelere ünlüyle başlayan veya birden fazla sesli ünsüzle başlayan ekler getirilir:

ev + e , ev + in ; ev + ci , ev + den

Ek tek ünsüzden ibaretse arada, eklendiği kelimenin son hecesinin ünlüsüyle kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımlarından benzeşen bir dar ünlü türetilir:

al - ır , döv - üş , yut - ul - , ev + i+m , yol + u+m

4415. Birden fazla heceli ve tonsuz patlayıcı ünsüzlerle biten kelimelere ünlüyle başlayan ekler getirildiğinde sözkonusu ünsüz tonlulaşır:

kitap / kitab + ı , kanat / kanad + ı , ağaç / ağac + a ,
geçit / geçid + in

Fakat, ettirgenlik eki - t - ile yapılmış fiillerde ve yeni yapılmış *yak-ıt*, *taşı-t* gibi kelimelerde bu kaideye uyulmadığı müşahade edilmektedir:

erit - ir / * erid - ir ; yakıt + ı / * yakıd + ı

Birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki tonsuz-patlayıcı damak ünsüzleri (k/ğ) ünlüyle başlayan eklerin önünde yalnız tonlulaşmakla kalmaz, aynı zamanda sızıcılışır da:

korkak / korkağ + ı , güzellik / güzelliğ + e
aldık / aldığ + i+m

Fakat, fiil kök veya gövdelerinin sonundaki *k* ünsüzü bu kaideye bağlı değildir:

göz + ük - ür , ac + ık - acak , bırak - alım

4416. Tek heceli ve tonsuz-patlayıcı ünsüzlerle biten kelimelere ünlüyle başlayan ekler getirildiğinde sözkonusu ünsüz bazı kelimeler için tonsuz kalır, bazıları içinse tonlulaşır. Tonsuzluğunu muhafaza etmek yaygın olmakla beraber, hangi kelime için tonsuz kaldığını, hangi kelime için tonlulaştığını - sebep çok kere etimolojik olduğundan - ayrıca öğrenmek gerekir:

at + ı , küp + ün , saç + i+m , türk + e , yet - iş -

fakat:

tat / tad + ı , kap / kab + a , kalp / kalb + i+m
çok / çoğ + u

Dikkat: Bu kelimelerden alınma olanların alındıkları dildeki imlâ veya söylenişleri tereddüdü gidermekte bir dereceye kadar yardımcı olabilir.

4417. Ünsüzle biten kelimelere ünsüzle başlayan ekler getirildiğinde kelimenin sones ünsüzü tonluluk-tonsuzluk bakımından ekin ünsüzünü patlayıcıysa kendisine benzetir, sızıcıysa kendisi ona benzer:

kitap /+ ta , defter /+ de ; ağaç /+ tan , yol /+ dan ; süt + çü
tuz + cu ; iç - ki , il - gi
göz + süz (okunuşu: gössüz) , bez + se (ok. besse) ,
garaj + sı (ok.: garaşsı)

4418. Geniş ünlüyle biten kelimelere asli veya türeme y ünsüzüyle başlayan geniş ünlülük ekler getirildiğinde, kelimenin sones ünlüsü daralır ve düzlük-yuvarlaklık bakımından benzeşir:

gözle- / gözlü -/- yor , de- / di -/- yor , başla - / başlı -/- yor
olma- / olmu -/- yor ; gelme- / gelmi -/- yen , olma- / olmu
-/-yalı , ye- / yi -/- yelim , baba / babı /+ ya , bura / burı /+ ya.

Dikkat: İmlada yalnız '-yor' ekinden önceki daralma ve düzleşip-yuvarlaklaşma gösterilir.

4419. Son hecede düşebilir -dar ünlü- bulunduran kelimelere ünlüyle başlayan ekler getirildiğinde sözkonusu ünlü düşer:

alın / aln + ı+m , burun / burn + u+n+uz , akıl / akl /+ a ,
vakit / vakt /+ i

442. Hususî uyum kaideleri:

Türkçede bazı ekler yukarıda verdiğimiz umumî -yani eklerin çoğunluğunun uyduğu- kaidelere az veya çok bağlı değildir. Bunlar daha çok üzerlerine geldikleri kelimelerin son hecelerinin ünlüleriyle kalınlık-incelik benzeşmesinden kaçan veya ünsüzlerini umumî kaidelere göre bu kelimelerin son ses ünsüzleriyle benzeştirmeyen eklerdir:

başla- / başlı-/yor, gel- / gel-/iyor ; yolda / yol/+da+ki ;
alır / alır /+- ken , hasta / hasta /+y-ken ; yeşil / yeşil +
ımtrak, acı / acı + mrak

Örneklerinde görülen eklerin uydukları uyum kaideleri hususi uyum kaideleridir.

45. Ortografi kademesinde:

Türkiye Türkçesi standart yazı dilinin imlâsı henüz bazı bakımlardan tam oturmuş olmamasına rağmen ortografi kademesinde de bazı uyumlar teşekkül etmiştir. Bu kaideler, zaman zaman neşredilen imlâ kılavuzlarının, sözlüklerin, dilbilgisi kitaplarının birçoğunda verilmişlerdir. Burada birkaç örnek vermekle yetineceğim:

451. Türkçede kelimelerin bütün sesleri yazılır ve okunur; yazılıp okunmayan, okunup yazılmayan harf yoktur.

452. Ek olduğu kabul edilmiş vazife unsurları mana unsurlarıyla bitişik, edat olduğu kabul edilmiş olanlar ayrı yazılır.

453. Cümleler, özel isimler vb. büyük harfle başlatılır vs.

5. Sonuç:

Bundan böyle, Türkçenin yeniden hazırlanacak dilbilgisi kitaplarında dilin tatbikatının esaslarını teşkil eden uyumlar, nazariyatını teşkil eden etimolojiye dayanır diğer hususlardan kesinlikle ayrılmalıdır. Bilhassa Türkçenin sesbilgisiyle ilgili çalışmalarda kelime kök, köken ve gövdeleriyle işlek eklerin ses münasebetleri, etimoloji bakımından birkaç dil unsurundan meydana gelmiş olsalar bile kullanışta tek bir dil unsuru kabul edilen kelime veya eklerin içerisindeki çeşitli ses hadiselerinden ayrı tutulmalıdır. Kanaatimce:

inan- , elma, kardeş, hani, kabuk, çamur, armut

gibi kelimeler ünlü uyumuna girmeyen,

baba, araba, keçi, kuru

gibi kelimeler ünlü uyumuna giren kelimeler değil, içlerinde aykırı veya aykırılaştırmış ve benzer veya benzeşmiş ünlüleri bulunduran kelimelerdir.

Bunları, ünsüzleri bakımından da bunlar gibi olanları hazırlayan sebepler vardır. Araştırılmakla ortaya çıkarılır ve açıklanır. Ama uyumlar açıklamaya ihtiyaç duyulmaksızın tatbik edilir.

6. Notlar :

1 Dünyanın hiçbir yerinde insanlar, konuşurken veya yazarken dilin asıl gayesi olan karşılıklı anlaşma dışında herhangi bir gaye gütmediklerinde, kullandıkları dil unsurlarının menşeleri, milliyetleri ve yapıları hakkında herhangi bir peşin hükme sahip değillerdir.

Esasen, bugün için bir kelimenin bir dilden diğer bir dile geçişini tesbit etmek yazılı metinlerin ve kültür münasebetlerinin imkân verdiği ölçüde mümkündür. Ancak, bir kelimenin menşesini tesbit etmek yazılı metinlerin ortaya çıkmasından önceki tarihin karanlık devirlerine uzanacağı için ilmî olarak mümkün değildir. Kaldı ki, bugün dahi bir dil diğer bir dilden aldığı kelimeyi, alındığı dildeki gibi değil, kendi fonem sisteminde olan seslerle şekillendirmektedir. Böyle olmasaydı başlangıcı aşağı yukarı bin yıla kadar inen çok yakın bir tarihte almaya başladığımız Arapçadan gelme kelimelerde, Arapçanın üç normal (a, i, u) ve üç uzun (ā, ī, ū), ünlüsü yerine Türkiye Türkçesi aydın konuşmasının dokuz normal (a, e, ı, i, o, ö, u, ü, é) ve üç uzun (ā, ī, ū) ünlüsü geçemezdi. Bu durum gösteriyor ki, sesbilgisi bakımından bir kelimeyi ele alırken, benzer gelişmeleri görebilmek için bu kelimeyi sesleri bakımından değişik şekilleriyle, hatta alınma bir kelime olduğu biliniyorsa alındığı dildeki bize kaynak teşkil edebilecek şekliyle karşılaştırabiliriz. Ancak, elde ettiğimiz bilgiyi incelenmekte olan dilin sözkonusu devresinde konuşulmasındaki ses sistemine göre değerlendirmemiz gerekir.

2 Dil üzerinde düşünürken, bu konudaki bilgilerimiz okur-yazar olduktan sonra teşekkül etmeye başladığı için midir, çok kere dilin yazılı şekli bizi aldatır. Halbuki konuşulan dilde, sadece konuşmasını bilen kimse için, ne kelime kökü veya gövdesi, ne ek, ne edat, hatta bazan ne de cümle mevcuttur. Bunlar dilbilimcilerin ve dilbilgisi uzmanlarının pratik faydalar sağlamak için dilin yazılı şeklinden hareket ederek uydurdukları terimlerdir. Dili, dilbilgisi uzmanı olmaksızın konuşan kimseye gelince, bu sadece hangi unsurun hangi manaya geldiğini, hangi unsurun hangi vazifeyi yaptığını şuurdu bir şekilde sezer ve bunları dilin uyum kaidelerine göre otomatik olarak birleştirip aklından geçeni ifade eder.

Şöyle bir metin parçası alalım:

(-Hey!) yarın al-acağ/+ım. Ayhan'/+a anla-t-/+. (Oldu mu!?)

Burada altı çizili kısımda, yazılı dil bakımından ikişer kelimedenden yapılmış iki cümle ve cümlelerin herbirinde de ikişer işlek ek mevcuttur. Şekil bakımından bunlardan ve bunları yapan yazı işaretlerinden başka birşey görülmez.

Bu metin parçasını konuşurken:

/ ya / rı / na / la / ca / ğı / may / ha / naan / lat /

şeklinde seslendirdiğimiz malumdur. Görülüyor ki, konuşan ve dinleyen kimse için kelimeler, ekler, hatta cümleler, yazıda olduğu gibi kesin gramer çizgileriyle birbirlerinden ayrılmış değil, bir fikri ifade etmek gayesiyle mümkün olduğu kadar sesce kaynaşmışlardır. Üstelik, karşılıklı anlaşmanın sağlanmasına rağmen, bu fikrin bütünü de yazıda -hatta sizin transkripsiyonumuzda- işaretle ve sözde sesle belirtilmemiştir. Bütünün anlatmak istediği şey belki şu olabilirdi:

"(- Ayhan'ın valizini hala almadın mı?)

(- Valizini merak etmesin. Onu terminalden) yarın alacağım. (Bugün gördüğün gibi çok meşgulüm. Durumu) Ayhan'a anlat."

Hele Standart Türkiye Türkçesinde ek ile edat ayırımı sadece bir imlâ hususiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekin de edatın da tek başlarına manaları yoktur. Yapım ekleri için belki denilecek birşey yok. Fakat, çekim ekleriyle edatları üzerlerine getirdikleri kelimelerle ses münasebetleri kurmalarına veya kurmamalarına göre ve yazıda bitişik veya ayrı yazılmalarına göre ayıracak olursak, benzeşme yoluyla ses münasebetleri kuran ve ayrı yazılan soru edatı (?) *mi / mi / mu / mü* ; teşvik ünlemi *a / e* ve katma ve belirtme edatı (?) *da / de* diğer ekler kadar ses münasebeti kurmayan ve yazıda bitişik yazılan şimdiki zaman kip eki (?) - *yor* ve yakın benzerlik ifade eden sıfat yapım eki (?) + *ıtrak* ne olmalıdır?

Bundan böyle, dile bir okur-yazar olarak bakmaktan elden geldiğince kaçınmak; ve kelime; kelime kökü, kökü, gövdesi; ek; edat gibi dilbilgisi uzmanına hitabeden terimleri sadece geleneği bozmamak ve pratik kolaylık sağlamak için kullanmak yerinde olur.

3 Fr. "Vous allez souvent au théâtre." / "Allez-vous souvent au théâtre?"

İng. "You go often to London." / "Do you often go to London?"

Alm. "Sie kennen die Stadt gut." / "Kennen Sie die Stadt gut?"

4 Alm. "Der Herr ist zufrieden." / "Darf ich fragen, ob der Herr zufrieden ist?"

5 Rus. " Он у вас сегодня. " = Trç. "Bugün o sizde."

" У вас-ли он сегодня? " = "O bugün sizde mi?"

" Он-ли у вас сегодня? " = "O mu bugün sizde?"

" Сегодня-ли он у вас? " = "Bugün mü o sizde?"

6 Fr. un beau livre / de beaux livres; un bel homme / de beaux hommes; une belle fille / de belles filles.

Rus. новая книга / новый завод ; inst. новой книгой / новым заводам...

Alm. das gute Kind; des guten Kindes, dem guten kinde, das gute Kind...

7 Fr. micro-, multi-, post-, pré-, trans-, ultra- ...

8 Fr. -tion, -age, -able, -iste, -logie, -phone ..

9 Arp. مكتوب ، مكتب ، كتاب ، كا تب

10 Bkz. p.421; pp. 431, 432

11 Rus. Nom. хорошая книга / последняя капля ;
Akk. хорошую книгу / последнюю каплю...

12 Rus. любить / люблю ; купить / куплю...

13 Fr. je pars / j'aime; le livre / l'homme.

14 Arp. الشَّمْسُ as-şamsu ; halbuki الْبَيْتُ al-baytu

15 Bkz. p.4413

16 Bkz. pp. 4411, 4412-4415, 4417, 4418, 4419

17 Fr. le livre / les livres : il travaille / ils travaillent.

18 Arp. الرجل ، الشمس

19 Trç. اشدر ، كتابدر ، بويوكدر ، كوزهددر

20 Fr. aimer = sevmek fiilinin çekim kökü: aim- = sev-, bu şekliyle hiçbir şey ifade etmez. Halbuki Türkçede bu kökün karşılığı olan 'sev-' aynı zamanda 'sevmek' fiilinin emir t.2.ş.'nı hatırlatır.

Arp. ع ل م ⇒ ilim ve müstaklarının çekim köküdür ve bu şekliyle birşey ifade etmez.

21 Türkçede bir kullanılıştta birden fazla vazife icra eden eklere seyrek olarak ağızlarda rastlanır. Fakat başka dillerde bu tür eklerin örnekleri kaidelere bağlanacak kadar çoktur: Rus. книга= kitap, книги= kitaplar, kelimelerinin sonlarındaki "-я " eki hem kelimenin dişi, hem teklik, hem de yalın halde olduğunu, "-и " eki ise hem kelimenin dişi, hem çokluk şeklinde hem de yalın halde olduğunu; Говорю = konuşurum /

konuşuyorum, kelimesinin sonundaki "- ıo " eki, hem geniş /şimdiki zaman hem de t.l.ş. olduğunu işaret eder.

- 22 Bilindiği gibi Fransızcada, Almancada, Ruscada ve diğer birçok Hint-Avrupa dillerinde bu tür ayrımlara yer verilmiş ve çeşitli dil unsurları arasında da bu ayrımlara uygun uyumların yapılması gerekli olmuştur.
- 23 (+ler) çokluk eki çokluk manasını pekiştirmek için 1. ş. 'a. getirildiği gibi 2. ve 3.ş.'lara da getirilir: şiz+(ler), o+(nlar) vb.
- 24 Türkçede yalnız emir kipi için ekler hususidir. Ayrıca, iyelik eklerinin kullanıldığı görülen-geçmiş-zaman ve dilek-şart kipleri için ç.l.ş. T.T.'nde farklı olarak (+k), ve istek ç. l. ş. (+lum) şeklindedir.
- 25 Çeşitli dillerin tesiriyle bugün Türkçede gerçek manada birleşik cümleler kullanılmaktadır. Bunlar her ne kadar dilin sentaks uyumuna ters düşseler de, yerinde kullanıldıklarında dile ayrı bir renk ve ifade gücü kazandırmaktan da uzak değillerdir.
- 26 Günümüzde dilin milliyetini kelimelerde arayan zihniyet, daha önce Türkçenin kazanmış olduğu birçok kelimeyi Türkçe değildir görüşüyle dilden atmaya çalışmakta ve bunların yerine yeni kelimeler türetme yoluna gitmektedir. Fakat dilin uyumlarından habersiz olan bu zihniyetteki kimseler gerek Türkçenin morfolojisinde, gerek semantiğinde birçok yanlış adımlar atmışlardır. Bu yanlış adımlar işin ciddiyetini kavrayan birçok ilim adamı tarafından incelenmiş ve dile getirilmiştir. Bir örnek olarak Prof. Fâruk Timurtaş Beyin Kubbealtı Akademi Mecmûası'ndaki bir seri yazısını gösterebiliriz. *bağ+-ım+sız, top+lu+-m, ör-gü+-t, karşı+-t, bağ+-t, il-gi+-nç* vbg.kelimeler dilde milliyetçilik uğruna dilin yapısını, morfolojik uyumunu bozmuşlardır.
- 27 Öztürkçe olduğu iddia edilen: *eğit- +sel, gör- +sel* vbg. kelimelerde bu kaideye uygun olarak yapılmadıkları gibi, uydurma olan *+sel / +sal* ekinin yeni olmasına rağmen vazifesi ve kullanılışı da karanlık kalmaktadır. Şuna inanılmalıdır ki, dilin milliyetini, saflığını kelimelerin menşei ve milliyetleri değil, onların dilin fonetiğine, morfolojisine ve sentaksine uygun olarak kullanılışları tayin eder. " *Zil çaldı mı?* " yerine " *Çal zildi mi?* " demek ne kadar Türkçeyse " *Site Dadaş* ", " *Otel Mevlâna* ", " *Restoran Bekir* " demek de okadar Türkçedir. Halbuki Türkçenin sentaks

uyumlarına göre bunların yapılarındaki *Site* , *Otel* , *Restoran* kelimeleri yabancı kaynaklı olsalar bile " *Dadaş Sitesi* " , " *Mevlânâ Oteli* " , " *Bekir'in Restorani* " şekillerinde kurulsalardı, bunlar Türkçe olurlardı.

Bazı hatalı kuruluşlara ise bugün alışmış durumdayız. Bunlardan birisi daha öncede belirttiğimiz ad ve soyadı ilişkisidir (bk. 42122). Diğer bir hatalı kuruluş ise **gün, ay, yıl** sırası üzerine kurulmuş tarihlendirme. Doğrusu **yıl, ay, gün** sırası olmalıydı.

28 Ayrıca karşılaşan müstakil kelimelerin son ve ilk sesleri arasında da kaidelere bağlanır benzeşmeler görülmekle birlikte, Standart Türkiye Türkçesinin yazı diline intikal etmedikleri için burada ayrıca bunlara temas etmedim.

7. **Bibliyografya :**

BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1962

MARTINET, André, *Eléments de Linguistique Générale*, Paris 1970

MÖRER, Alfred, *Grammaire de la Langue Turgue*, İstanbul 1961

TİMURTAŞ, Prof. Fâruk K., *Türkçenin Bünyesi ve Kelime Yapma Yolları* ; *Kubbealtı Akademi Mecmûası*, Sayı: 1/2, Nisan 1972.

**ALFABETİK SONEKLER DİZİNİNDE
TÜRKÇE SONEKLERİN SIRALANMASINDA
GÖZÖNÜNDE BULUNDURULMASI GEREKEN
ESASLAR ÜZERİNE ^{1(*)}**

*Hocam Müteveffâ
Prof.Dr. René GIRAUD'nun
aziz hatırasına
STRASBOURG 1968*

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ ()**

1. Giriş :

Türkoloji araştırmaları ve Türkçeyi daha iyi öğrenebilmeyi ve anlayabilmeyi isteyenler bakımından, Türkçede eklerin kullanılışlarını ve kullanılabilirlik için gerektirdikleri şartları bilmenin ehemiyeti inkâr edilemez.

Bu düşünceyle, Türkçe üzerine yazılmış dilbilgisi kitaplarında olsun, veya ayrı ayrı, Türkçenin değişik meselelerini işleyen, eski eserlerle ilgili veya ağızlarla ilgili çalışmalarda olsun bunlara, bunların kullanılışlarına gereğince ehemmiyet verilmiştir.

Bu çalışmaların bir kısmına, kelime dizinleri, sözlükler yanında, ekleri içine alan ek dizinleri de ilâve edilmiş, bazılarında ise, alfabetik bir sıralama olan dizinde, çeşitli morfo-sentaktik, fonetik ve ortografik sebepler yüzünden tereddüde düşüldüğü için olsa gerek, çalışmanın bütünü içindeki açıklamalar yeterli görülerek bundan kaçınılmıştır.

Hususiyetle, Türkçe öğretimi için hazırlanmış dilbilgisi, elkitabı veya sözlüklerde, Türkçenin anahtarları olan eklerin uygun bir dizinde veya ek lügatinde öğrenciye sunulmasından kaçınılması ise, bu eserleri ilk okuyuşta ezberlemesine ve sırasında hatırlamasına imkânı olmayan öğrenciyi güç durumda bırakmakta ve uzun süre, dilbilgisi öğrenimi yüzünden, onun Türkçe metinlere bir sözlük yardımıyla olsun, doğrudan doğruya yaşamasını engellemektedir. Bu durum ise, Türkçe gibi, kaidelerinde istisnaların sayılacak kadar az bulunduğu bir dilin öğretim ve öğrenimini yeknesaklaştırmakta ve cansıkıcı yapmaktadır.

* Notlar makalenin sonuna eklenmiştir.

** Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

Bu düşünceyledir ki, burada:

1) tenkit ve teklif kapılarını açık bırakmak şartıyla, Türkçenin eklerinin alfabetik olarak sıraya konulması konusunda, sebeplerini göstererek bir metot teklif etmek ve

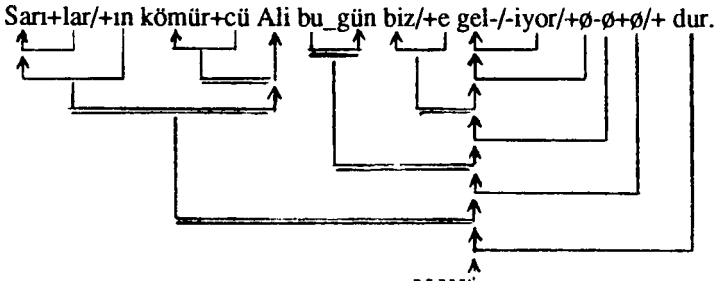
2) en az müstakil kelimeler kadar mühim olan eklerin, uygun bir alfabetik düzen içinde, Türkçeden Türkçeye veya Türkçeden bir başka dile yapılacak açıklamalı dizinlerinin, Türkçe bir metnin daha iyi anlaşılmasında sağlayacağı kolaylığı bir de örnek vererek göstermek niyetindeyim.

2. Açıklamalar:

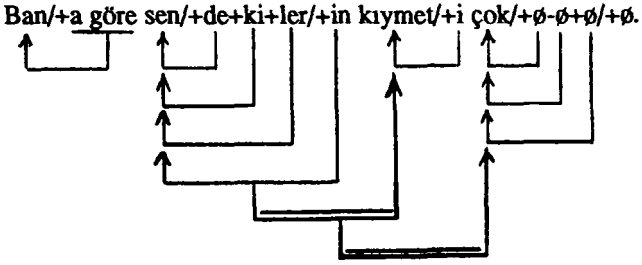
Bugün Türkçede kullanılan birçok ekin vaktiyle birer müstakil kelime olduğu türkologların bazılarınca ileri sürülmüş ve isbat edilmiştir. Bu eklerin bir kısmının gelişmelerini yazılı metinlerde ve ağızlarında görmek de mümkündür; sözgelişi; Standart Türkiye Türkçesi yazı dilindeki *için* , *göre* , *ile* , - *yor* + , + *dır* vbg. ² edat veya ek olarak yaşayan unsurların, ekleşmiş, henüz ekleşmelerini tamamlamamış fakat ilgili oldukları kelimelerle az çok ilgilerini keşmiş parçacıklar oldukları açık olarak görülür. Gelelim, bu durum, aşağıda zikredilen, **morfo-sentaktik**, **fonetik** ve **ortografik** ihtiyaçlar yüzünden, bunların müstakil kelimelere tatbik edilen alfabetik düzen içinde sıraya konulmalarını güçleştirir.

21. Morfo-sentaktik ihtiyaç:

Bilindiği üzere, sonekli bir dil olan Türkçe, gerek yeni kavramları işaret etmek veya belirtmek için yeni kelimeler türetmeyi, gerek kavramların işaretleri olan kelimeler arasında münasebetler kurmayı, ya onları belirteni (sıfat vy. zarf) belirtilenden (isim vy. fiil) önce koyarak ya da onlara son ekler (yapım ve çekim ekleri) veya münasebet kurucu kelimeler (edatlar) getirerek sağlar. Sözgelişi, aralarında kavram münasebeti bulunan aşağıdaki kelime gruplarını alalım:

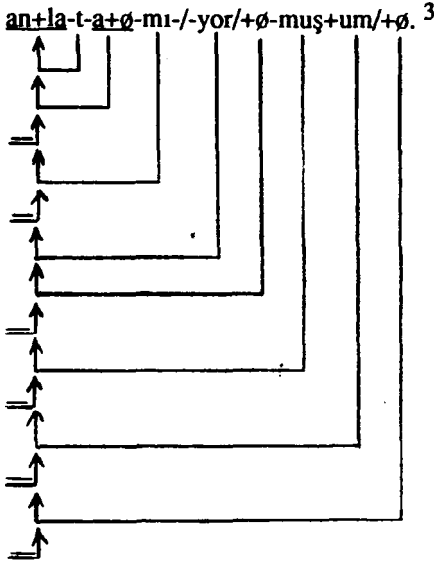

ya da

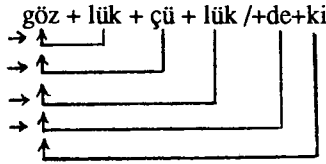
cümlelerine baktığımız zaman, görürüz ki, unsurların birbirlerini tayin etme istikameti oklarla işaret edildiği gibidir ve kolayca anlaşılacağı gibi, bir varlığı, bir oluşu, bir hareketi ifade eden unsurların tayin etme istikameti, bir münasebeti ifade edenlerinkine zıttır veya bir başka deyişle: Türkçede mana unsurlarının tayin etme istikameti ileriye, vazife unsurlarının tayin etme istikameti ise geriye doğru çevriktir.

Buradan diyebiliriz ki, -nasıl bir sıfat kendisiyle kullanılan ismi, bir zarf kendisiyle kullanılan sıfatı veya zarfı tayin ediyorsa- bir ek de veya bir edat da hangi durumlarda kullanılıp kullanılmayacağını kendisi tayin eder. Sözelgesi: daha umumî bir durumdan daha hususî bir duruma doğru, olumluluk veya olumsuzluk geçişli ve geçişsiz bir hareketi, bir zaman veya şart olumluluk ve olumsuzluğu, bir şahıs bütün bunları sınırlayabilir: "anlatamıyormuşum." dediğimiz zaman sınırlama sırası şöyledir:

Sıralama yönü	Sınırlama yönü	
an+la-		kılış (genel)
-t-a+Ø-		dönüşüm (genel) ⁴
-ma-		fiil tabanı
/-yor		isimleştirici
/+Ø-		ek-fiil
-muş		kiplene
+um		şahıs
/+Ø		cümle dışı eleman

Bir örnek de yapım ekleriyle görelim:

Türkçede bu durumun büyük bir düzenlilik gösterdiğini örnekleri çoğaltarak anlayıp kabul etmek mümkündür.

O halde, buradan şu sonucu kolayca çıkarabiliriz: Bir ek (vy. eksizlik durumu), hangi şartlarda kullanılabileceğini kendisi tayin ettiğine göre, bir ekler dizisinde bu şartların işaret edilmesi gerekir. Yani, bir ekin veya eksizlik durumunun isim veya fiil kök veya gövdelerinden hangisine gelip gelmediğinin açıklanmasından başka, kendisinden önce gelebilecek olan kök veya gövdelerden veya çekim ekli şekillerden gerektirdiği şartların da belirtilmesi gerekir. Sözgelisi, bir isim hali eki, bir iyelik ekli yapıyı sınırladığına göre, böyle bir dizinde isim hali ekiyle sınırlanmış iyelik ekleri de isim hali ekinin altında bulunmalıdır. Bir örnekle açıklarsak: nesne hali eki $(y)_i$ ⁵'nin altında aynı zamanda iyelik ekleriyle birlikte

/+° mı	(/+° + <u>m</u> +Ø+1)
/+° mız1	(/+° + <u>m</u> +1Z+1)
/+° nı	(/+° + <u>n</u> +Ø+1)
/+° nız1	(/+° + <u>n</u> +1Z+1)
/+sın1 , /+ın1	(/+ <u>s1</u> +Ø+ <u>n</u> +1 , /+1+Ø+ <u>n</u> +1)

birleşik şekillerini de bulmalıyız. Şimdiye kadar yapılageldiği gibi bu şekilleri iyelik eklerinin altına taşımamalıyız 6.

22. Fonetik İhtiyaç :

- Yine bilindiği üzere, sözgelişi, Standart Türkiye Türkçesinde, ünlüleri bakımından bir ekin dar ünlülü ise dört, geniş ünlülü ise iki ayrıseslisi (allophone) vardır. Bunları yine alışlageldiği gibi bir ekler dizininde ayrı ayrı yerlerde dört veya iki kere verip çalışmayı bir atflar yığına döndürmektense, bu durum pek ender istisna gösterdiğine göre, dar ünlüler için *ı* 'yı, geniş ünlüler içinse *a* 'yı temsilci ünlü seçebiliriz. Yani, eklerin ünlüleri bakımından kalın ve düz olanlarını alabiliriz (düşünülebilecek diğer seçimler de mümkündür).

Sözgelişi, "gelecektim." sözünün ek kısmı *-ecektim* 'i dizinde aramamız gerekirse, bunu bu şekliyle değil, *-(y)acaktım* umumileştirilmiş şekliyle, yahut, "biliyordum ." sözünün eki *-iyordum* 'u ise *-yordım* umumileştirilmiş itibarî şekliyle aramamız gerekir.

Uyum için ses benzeşmesine uğramayan eklerden *+mıtırak* ve *+daş* eki gibi olanlar için kalın ve düz ünlülü olduklarından bir mesele yoktur. Yalnız *+ki*, *+ken* ve *+leyin* gibi ince ve düz olan ekler içinse, sözlük düzeni bakımından *+kı*, *+kan* ve *+layın* umumileştirilmiş itibarî şekilleri, bu halleriyle kullanılmadıkları belirtilerek ve yanlarında kullanılan şekilleri verilerek alınmalıdır.

Yalnız *-yor* eki, geniş-yuvarlak ünlü ihtiva eden tek ek olması bakımından bu kaideye göre temsil edilmesi imkânsız olduğundan, sırasında, yani ünlüsü bakımından "o" harfinin gelmesi gerektiği yerde gösterilmelidir.

Diğer taraftan, *c / d / g* ünsüzleriyle başlayan her ekin ünsüzleri bakımından Standart Türkiye Türkçesinin lâtin harfli imlâsında ikişer ayrışekli (allomorphe) olduğu kabul edilmiştir. Benzeşme yoluyla meydana geldiği ileri sürülen bu değişimin kararsızlığını da gözönünde bulundurarak, bunların da *c / d / g* 'li şekillerini temsilci ek olarak alabilir, yanlarında diğer ayrışekillerini ve değişme şartlarını zikrederek yersiz atflardan kurtulmuş olabiliriz. Sözgelişi, "çöpçü" kelimesinin eki *+çü* 'yü arıyabilmemiz için, yukarıda belirttiğimiz kaideler gereğince *+cı* şekline koymamız gerekir. Burada şunu belirtmeden geçmeyelim ki, bugünkü Standart Türkiye Türkçesi yazı dilinin imlâsında böyle bir ekin: $(4(\text{ünlü}) * 2(\text{ünsüz}) =) 8$ ayrışekli vardır.

Alfabetik sıralamada güçlük çıkaran sebeplerin en başında ise, birçok eklerin, meydana getirdikleri birleşmeler sırasında, değişik kaideler dahilinde, birleşme noktalarında değişik sesleri bulundurmalarıdır. Sözgelişi, nesne hali ekinin üç ayrı birleşme durumu vardır:

ev	evi	+i	/+ı
kapı	kapıyı	+yı	/+yı
kapısı	kapısını	+nı	+nı

bu ek de (4(ünlü) * 3(değişik birleşme) =) 12 ayrışkeil verir.

Bu kısa açıklama, bizi, eklerin ünlü benzeşmesi dışında başka değişiklik gerektirmeyen, yani en az değişiklik gerektiren kısımlarının son kısımları olduğu sonucuna götürür.

23. Ortografik ihtiyaç:

Ayrıca, bir imlâ geleneği sonucu kelimelerle bitişik yazılan ekleri, ya kelime kök veya gövdesini ya da ekin bizzat kendisini tanımadan ayırmaya imkân yoktur. Kelime kök veya gövdesini bir sözlükten tesbit edip ayırmış olsak bile, geriye kalan ek veya ekler kısmının analizi, şimdiye kadar alışılage-len alfabetik ekler dizini sistemi bakımından bir tesadüfe bırakılmıştır. Böyle dizinlerde aramayı kolaylaştırmak için her ekin bütün ayrışkeillerini vermekten başka çare olmadığı gibi, bu durum çalışmayı bir atıflar yığına döndürecekler.

3. Sonuç:

O halde, Türkçenin ekler dizini hazırlanırken tutulacak en makul yol, hulasa edersek:

- 1) Her ek için ayrışkeilleri arasından birini belli bir kaide dahilinde temsilci olarak seçmek;
- 2) Bu seçilen temsilci ekleri, son harflerinden başlamak üzere alfabetik sıraya koymak;
- 3) Her ekin altında, bu ekin tayin ettiği durumları belirtmek

olmalıdır.

4. Uygulama :

Bir sözlük ve yukarıda belirtilen şartları gerçekleştirmiş bir açıklamalı ekler dizini yardımıyla, Türkçe öğrenmeye yeni başlamış ve umumî bilgiyi edinmiş bir öğrencinin Türkçe bir metnin çözümüne yanaşmasına bir örnek vererek sözlerimi bitirmek istiyorum.

41. Metin:

Kaç defa, uzun ve başıboş bir gezintiden sonra otelime dönerken, bilmediğim bir tarafta, ince bir zarın, sırçadan bir kubbenin birdenbire çattayacağını ve bu altta birikmiş duran zamanın etrafımdaki manzaraya, zihnimdeki hatıralara ait zamanın, bugüne yabancı binbir hususiyetle, bendini yıkmış büyük sular gibi, dört yanı kasıp kavuracağını sanarak korktum.

A. HAMDİ TANPINAR
(Bursada Zaman)

42. Kelime ve eklerin tesbiti:

KLM.

GR.	KLM.	EK	TMS.EK	D.TMS.EK	EK.VAZİF.	KLM.MANASI
1.	kaç defa	ø ø	ø ø	ø ø	épth. nom.	combien de fois
2.	uzun ve başboş bir gezintiden sonra	ø ø ø ø +den ø	ø ø ø ø +dan ø	ø ø ø ø /+dan ø	épth. conj. épth. épth. abl.(de) pst.posit.	long et sans but un +promenade après
3.	otelime dönerken	+ime -erken	+ıma -arkan	/+*ma /-*rkan	dat.1.p.pos. gén.(en ppr.)	(à mon) +hôtel + rentrer
4.	bilmediğim bir tarafta	-mediğim ø +ta	-madığım ø +da	-madığım ø /+da	..que je ne..(pss.) P.PSS.POSSES. (v.vrb.) épth. loc.(à/dans)	+ connaître (v.vrb.) un +côté
5.	ince bir zarın	ø ø +ın	ø ø +ın	ø ø /+ın, /+nın	épth. épth. génit.(de)	mince un +membrane (v.poses).

KLM.

GR.	KLM.	EK	TMS.EK	D.TMS.EK	EK.VAZİF.	KLM. MANASI
6.	sırçadan	+dan	+dan	/+dan	matière(de/en)	+ verre
	bir	ø	ø	ø	épth.	un
	kubbenin	+nin	+nın	/+in, /+nın	genit.(de)	+dōrac(v.posses.)
	birdenbire	ø	ø	ø	adverb.	soudainement
	çatlayacağını	-yaca- ğını	-yacağını	/-(y)acağını	.qu'il (ftr.)	+ se briser
					P.FTR.POSSES.ACC. (v. vrb.)	
7.	ve	ø	ø	ø	conj.	et
	bu	ø	ø	ø	épth.	ce
	altta	+ta	+da	/+da	loc. (â/dans)	dessous
	birikmiş	-miş	-miş	/-miş	p.passé	accumulé
	duran	-an	-an	/-(y)an	p.prés.	se trouvant
	zamanın	+ın	+ın	/+in, /+nın	génit.(de)	+ temps (v.posses.)
8.	etrafımdaki	+ımdaki	+ımdakı	/+*mdakı	qui est en mon	+alentour
	manzaraya	+ya	+ya	/+(y)a	POSSES.LOC.APP. dat.(â/vers)	+paysage
9.	zihnimdeki	+imdeki	+ımdakı	/+*mdakı	qui est en mon	+ esprit
	hauralara	+lara	+lara	+lara	POSSES.LOC.APP. dat.plr.(aux)	+ souvenir
	ait	ø	ø	ø	pst.posit.	appartenant à
	zamanın	+ın	+ın, +nın	/+in, /+nın	génit.(de)	+ temps (v.posses.)
10.	bugüne	+e	+a	/+(y)a	dat.(â)	+ aujourd'hui
	yabancı	ø	ø	ø	épth.	etranger
	binbir	ø	ø	ø	épth.	mille et un
	hususiyetle	+le	+la	/+(y)la	inst.(avec)	+ particularité
11.	bendini	+ini	+ını	/+ını, /+sını	posses. (son)	+ diguc
	yıkılmış	-mış	-miş	/-miş	ACC. p.passé	rompu
	büyük	-ø	ø	ø	épth.	grand
	sular	+lar	+lar	+lar	plr.	eau
	gibi	ø	ø	ø	pst.posit.	comme

KLM.

GR.	KLM.	EK	TMS.EK	D.TMS.EK	EK.VAZİF.	KLM. MANASI
12.	dört yanı kasıp kavuracağını	ø +1 -ip -acağını	ø +1 -ip -acağını	ø /(y)ı /(y)ıp /(y)acağını	èpht. ACC. gér.coord. ..qu'il (fr.) P.FTR.POSSES.ACC. (v.verbe)	quarte +côté + écourter,détruire + griller, rôtir

13.	sanarak korktum	-arak -tum	-arak -dum	/ -(y)arak / -dum	gér.(en ppr.) + croire, imaginer passé dét. + avoir peur 1.p.sing.

Kısaltmalar:

KLM.GR.	: Kelime grubu no.
TMS.EK.	: Temsilci ek
D.TMS.EK	: Ekler dizininde karşılaşılan diğer temsilci ek
EK VAZİF.	: Ekin vazifesi
KLM.MANASI	: Kelime kök veya gövdesinin manası

43. Kelime gruplarının tercümesi :

- 1- combien de fois
- 2- après une promenade longue et sans but
- 3- en rentrant à mon hôtel

- 4- à un côté que je ne connais pas
- 5- une mince membrane
- 6- un dôme de verre se briseraient

- 7- et ce temps qui est accumulé au-dessous
- 8- au paysage qui est autour de moi
- 9- le temps appartenant aux souvenirs qui sont dans mon esprit

10- avec mille et un particularités étrangères à aujourd'hui

11- comme des eaux grandes qui ont rompu leurs digues

12- détruirait les quatre côtés

13- j'ai eu peur en imaginant

44. Kelime kelime tercüme:

Combien de fois, après une longue promenade sans but, en rentrant à mon hôtel, j'ai eu peur en imaginant que, à un côté que je ne connaissais pas, une mince membrane, un dôme de verre se briseraient et ce temps, qui se trouvait accumulé là-dessous, le temps appartenant au paysage qui était autour de moi et aux souvenirs qui étaient dans mon esprit détruirait les quatre côtés, avec mille et un particularités étrangères à aujourd'hui, comme des grandes eaux qui ont rompu leurs digues.

45. Edebî Tercüme:

Que de fois, rentrant d'une longue déambulation à mon hôtel, j'ai eu peur qu'une mince membrane, un dôme de verre, quelque part que j'ignorais, allassent se briser soudain, et que ce temps, accumulé là-dessous, ce Temps qui appartient au paysage qui m'entourait, aux souvenirs qui étaient dans mon esprit, allât, avec mille et une particularités étrangères à aujourd'hui, tout inonder, comme les grandes eaux qui ont rompu leurs digues.⁷

5. Notlar:

- 1 Bu makale yayınlanmamış olan "Türkiye Türkçesinin Açıklamalı Ekler Dizini üzerine bir Deneme" adlı 1967 yılında hazırladığım çalışmanın "Giriş" bölümünden kısaltılarak alınmış görüşleri ihtiva etmektedir. Daha sonraki yıllarda, burada teklif ettiğim esasları "Eski Türkçenin Ekliği Denemesi (1971)" (teksir edilerek Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerine ders notu olarak dağıtılmıştır.) ve doktora araştırmam olan "Erzurum ili Ağızları; İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler (1978)" adlı çalışmalarımın ilgili bölümlerine tatbik ettim.
- 2 *için* < *etç. uç +u - n; göre* < *kör - e ; ile* < *il - e*; Şimdiki zaman eki: *-yor* < *-ı yorı-r*; ihtimal kuvvetlendirme eki: *+dır* < *tur-ur* şekillerinde izah edilmektedir.
- 3 Türkçede, fiillerin olumluluklarını (olumsuzluğa göre) belirten bir ek yoktur, veya bu ek *-ø* 'dir. Yine Türkçede t.3.ş.'ı işaret etmek için (1.,2. t. ve 1.,2.,3. ç.ş.lara göre) bir ek yoktur, veya bu ek *+ø* 'dir. Yani, "anlatabiliyormuş" dediğimiz zaman
an+la-t-a+bil-ø-/-yor/+ø-muş+ø/+ø.
şeklinde açıklamanız gerekir.
- 4 Burada fiilimiz geçişlidir. Türkçede bu bölge kendi içerisinde ayrı bir düzen göstermektedir. Konunun dışında kaldığı için ayrıntıya girmiyorum.
- 5 Umumileştirilmiş itibarî şekil Fonetik ihtiyaç kısmında açıklanmıştır.
- 6 Bu durum yazıda ayrı yazıldıkları ve izledikleri kelimeyle ses benzeşmesi yoluyla herhangi bir uyuma girmedikleri için, kelime sözlüğüne girecek olan edatlar için de gözönünde bulundurulmalı, yani kendilerinden önce gerektirdikleri şartlar, kendileriyle birlikte kelime sözlüğünde verilmelidir.
- 7 Bu edebî tercüme, Hocam Prof.Dr. René GIRAUD tarafından yapılmıştır. bk. Tercüme Dergisi; 85.sayı; 99. sayfa.

6. Bibliyografya:

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1962.

GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağazları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, 3 cilt; Erzurum, 1978.

-----, *Eski Türkçenin Eklîği Denemesi*, Erzurum 1971; (Teksir edilmiş ders notu).

-----, *Türkiye Türkçesinin açıklamaalı Ekler Dizini üzerine bir Deneme*, Strasbourg 1967

MÖRER, Alfred, *Grammaire de la Langue Turque (Théorique et Pratique)* İstanbul 1961.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Bursada Zaman*, çev. René GIRAUD, *Tercüme Dergisi*; 1966; sayı: 85

DİL VE DİL DEĞİŞMESİ ÜZERİNE

Yard.Doç.Dr.Yavuz ERKOÇ (*)

"Dil Nedir" sorusuna cevap vermek oldukça güçtür. Dil teneffüs ettiğimiz hava kadar, bizim için doğal bir olaydır. Bu özelliğinden ötürü, dikkatimizi kendi üzerine pek çekmez. Basit olarak, dil bir ifade, bir açıklama organı olarak tarif edilebilir.. Tasarlamayı hüküm vermeyi, fikri olayları ve onların akışını mümkün kılar.¹

Modern Lengüistik, özellikle Roman ve kuzey Avrupa ülkelerinde İngiltere ve Amerika'da eri*tiği düzeye göre dili aşağıdaki biçimde özetler:

"Sprache ist ein System von klanggetragenen Zeichen, die sich gegenseitig bestimmen und begrenzen und mit deren Hilfe die Menschen sich verständigen,durch sie die vital und geistig aufeinander wirken können."²

Alman dil sahasında ise, Herder ve Humbolt tarafından başlatılan dil görüşü dili şöyle tanımlar:

"Die Sprache ist nicht nur ein fertiges System, ein Gebilde, ein Ergon, sondern sie ist vor allem energie ein Prozess,im persönlichen Bereich, sie ist eine Kraft, durch, die die einzelnen Menschen und ganzen Menschengemeinschaft ihr Leben gestalten und überhaupt erst ihre geistigen Welten aufbauen."³

Böylece dil insan zihninin sürekli bir faaliyeti olmaktadır ve kelimenin esas unsurunu düşüncenin taşıyıcısı yapmak çabası içindedir. Zihnin haricinde eser ollarakta yaşar, Humbolt'un dediği gibi, insan dünyayı ancak dil sayesinde zihni varlığına dönüştürebilir.

"Die Weelt ins Eigentum des Geistes umzuschaffen"⁴

Dil, böylece bir cemiyetin zihni düzenini sağlar. Bu düzen muhteva ve yaşanan şeyi kavrama şekline göre ses unsurlarının düzenlenmesiyle mümkün olur.

Toplum içinde insanların anlaşma için dil vasıtalarının her kullanımını söz olarak niteleyebiliriz. Bilinç muhtevasının dile dönüşmesine hizmet eden söz, çok farklı boyutlara sahip olabilir. Gel! Dikkat! ifadelerinde olduğu gibi, cümle bir tek kelimeden ibaret olabiliyor. Bunun yanında söz muhteva ve *ekle göre kendi içinde daha fazla sayıda kapalı ifadelerden oluşabilir.Söz içerisinedeki böyle ifadeleri cümle olarak tanımlarız. Daha başka bir deyimle cümle, sözün kendi başına en küçük bir mana birliğini ifade edebilen parçasıdır.

Cümlenin kesin bir tanımını yapmak kolay olmamıştır. "Was ist Sprache"? başlıklı eserinde John Ries⁵ 140 cümle tanımını tesbit etmiştir.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

Buna Equen Seidel⁶ tarafından 63 tanım daha ilave edilmiştir.

Hermann Paul'da da bir cümle tanımına rastlıyoruz:
"Der Satz ist der sprachliche Ausdruck, das Symbol dafür, daß sich die Verbindung mehrerer Vorstellungsgruppen in der Seele des Sprechenden vollzogen hat, und das Mittel dazu, die nämliche Verbindung der nämlichen Vorstellungen in der Seele des Hörenden erzeugen."⁷

Yukarıdaki cümleyi söz içerisinde kapalı bir ifade diye tanımladık. Cümlelerin bu özelliği sestonundan fark edilebilir. Söz içinde en önemli birliği yaratır. Kendi birliğinin tanımına kendi ses şekli hizmet eder. Bunun sonucu olarak, cümle ses tonu ve vurgulama vasıtasıyla bir ses kubbesi altında öğelenir ve toplanır. Bu görüşe bağlı cümle tanımını Hans Glinz'de görüyoruz:

"Einheit des stimmlichen Hinsetzens, das in einem Zuge und unter einem Atem hervorgebrachte sprachlichen Gebilde, die kleinste, "Hervorbringungseinheit, die kleinste Atemheit der Normal dahinfließenden Rede."⁸

Erben'de bir cümle tanımı tesbit ediyor:

"Satz die kleinste Potential selbsständige Ausserung in einer Sprache"⁹

Cümlelerin kendine özgü şekilbirliğini Porzig'in aşağıya çıkardığımız ifadesinde buluyoruz:

"Der Satz geht im Sprechen als nacheinander in der Zeit vor sich und wird doch als miteinander verstanden indem die Zeit gehoben scheint"¹⁰

Böylece dil, kulak yolu ile duyulabilen bir anlaşma vasıtası olarak sistematik işaret özelliğine sahiptir. Örneğin resimli bir işaretin aksine dil, zaman akışı içerisinde "Lückenlos" kusursuz bir şekilde var olur.¹¹ Seslerin ve kelimelerin zamana bağlı olarak sıralanmaları, bir cümlelerin sona ermesine ya da başka küçük bir söz birliğine kadar birbirleriyle birlikte olmak mecburiyetinde olurlar.. Beş dakika önce konuşulan bir ifade unutulabilir. Tüm dil cemiyetlerinde olduğu gibi, tek bir fert herhalde birkaç yıl önce konuşulan şeylerin birçoğunu bilmez. Bunu tekrar eden, daima yeni bir biçimde ifade eder. Böylece dil yüksek ölçüde kendisinden sık sık ifade edilenin daima başka şekilde söylendiği yeni bir faaliyettir. Dilin bu temel özelliğinden, her dilin sürekli olarak bir değişim içinde olduğu anlaşılabilir. Dil değişimi normal olarak dili konuşan tarafından fark edilmez. Çünkü dil, haldeki bir dil cemiyetinin "Synchronik" anlaşma sistemi olarak tanımlanır, ve böylece aslında değişmez görünmek zorunda kalır. Ancak fevkalade hatırlama kabiliyeti olanlar yahut ta geçmişin dil dökümanlarıyla uğraşanlar "diachronik" bakışla fark edebilmişlerdir. Bu alanlarda uğraşan kimseler, hayretle şu görüşe varmışlardır.

Başlangıçta yanlış konuşulmuş, ya da eskilerin dili modern çağ zihniyetiyle bozulmuştur¹² Mitolojik görüşe göre, diller, tanrısal kaynağa dayanan tek bir dilden doğmuştur. Bir ve bu gerçek dileden ayrılmalar, insanların günahları

yüzünden bir ceza olarak meydana gelmiştir "Babilonische Sprachverwirrung", Babil dil karışıklığı, tanrısal dil tasavvuru romantik çağa kadar tesir etmiştir.. Aydınlanma çağından bu yana dil değişmesi ve dil çeşitleri, insanoğlunun sosyal tarihinin kendine has tezahürleri olarak kabul edildi. 19. yüzyılın 70 senesinden beri, dil değişmesine daha çok tesir eden unsurlar olarak, seyri sefere dakkat edilmektedir. Dil değişmesinin ayrıntılı sebepleri daha derinlere iner. Örneğin "Akzent"de "Intonation" da ve analitik yapıya olan eğilimlerde olduğu gibi, özellikler çok eski gelişme eğilimlerine bağlı olan,genelilikle dış olaylardır. Bunun gibi dilin iç dünyasında da değişmeler olur. Ses, ses grupları, kelime çekim şekilleri, kelime teşkilleri ve kelime hazinesinde de değişmeler olur.

Dili değiştiren içgüdüler kısmen insanda kısmen de dilin kendisinde bulunur.

Zamanımızda ise, dilin "lexikal" değişmelerinden çok cümle yapısındaki değişmelerden söz edilmektedir. Gramatikal sistemdeki değişme söz konusu edildiği zaman, araştırmamızın merkezinde "Syntax" cümle bilimi problemi yer alır. Çünkü dilin sentax yapısı, morfolojik yapısından daha elâstikidir.¹³ Kelimelerin fonksiyonu yapı "Potenz"i (Valenz) sabit değildir. Dile tesir eden kuvvetin baskısı altında bulunurlarsa, gevşerler ve değişirler. Bu görüşü Eggers aşağıdaki şekilde mütalaa ediyor:

"Aber der Wortschatz, so aufschlussreich er sein mag, ist Element der Sprache. Wörter kommen und vergehen mit den Sachen und Wortstellung, die sie bezeichnen und ein Wechsel im Vokabular bedeutet keine Strukturwandel der Sprache. Wenn dagegen die syntaktischen sich fühlbar ändert, dann kann man wirklich von einem syntaktischen Unwandlungsvorgangs vorhaden sind."¹⁴

Burada Eggers, kelimelerin belirttikleri meselelerle ve vokabulardaki bir değişimin, dilin bir yapı değişmesi olmayacağını, buna karşılık dilde Sentax bakımından düğümleme başkalaşırsa, cümle yapısının nevi hissedilir derecede değişirse, o zaman dilin yapısının gerçek bir değişiminin söz konusu olabileceğini ileri sürmektedir.

Alman diline kuvvetlice tesir eden, böyle değişme ve gelişmeler Alman dilinin bir özelliği haline gelmiştir. Sosyal hayattaki kuvvetli değişmeler dikkati çekmektedir. Bu problemi zamanımızda araştıran araştırmacılardan biri olan Hans Eggers, Alman dilini içine alan sahalarda "Hochdeutsch" konuşulup konuşulmadığı sorusunu ortaya atmaktadır. Buna Sentax'a has şekillerin kullanılışındaki değişmeyi sebep olarak göstermektedir:

"Heute nun bezeichnen wir unsere eigene Sprache gern als "Gegenwartssprache" und reden davon dass sie-etwa im Vergleich mit der

Sprache des klassischen, Zeitalters unserer Literatur anders geworden, gewandelt sei"¹⁵ Dil değişmelerinin çok çeşitli etaplarına tesirli olan faktörler daha çok kültürel, politik, dini ve iktisadi neviden devam edici ruhsal içgüdü kuvvetleri olmaktadır. İnsanın fikri ve ruhsal durumuna tesir eden bu gibi içgüdülerin bugünkü Alman dilinin gelişmesindeki rolünü Hugo Moser karakterize etmiştir. Bugünkü dilin gramer sistemine bilhassa müessir olan

içgüdülere diğer araştırmacılar da işaret eder Bugünün Alman gramer yapısındaki değişmeler için geçerli olan içgüdüler, herşeyden evvel Ekonomiye, yani az kelime ile ifade etmek eğilimi, açıklık ve sistemleşmedir. umumiyetle yazılan dilin ve konuşulan dilin yani "Ungangsprache"nin ve yazı dilinin birbirlerine olan yaklaşma eğilimi ehemmiyetle kaydedilir. Bugün bunlardan bazılarının az çok etkili oldukları inkar edilemez.. Bu maksatla Admoni başka bir içgüdüye değiniyor.

"Triebkraft, die sich als Entwicklungstendenz manifestiert, nämlich die Tendenz, die verschiedenartigsten Potenzen der Hynonyme noch ausgiebiger zugestalten, so dass ihrem Wesen nach sogar entgegengesetzte syntaktische Strukturen gleichzeitig der von allem modernen nationalen Sprachen stehenden Aufgabe, die verschiedenartigsten und der immer komplizierter werdenden Gehalte des heutigen Lebens zum Ausdruck zu bringen"¹⁶

Modern dilde, dile özgü ifadeyi güç bakımından, mana zenginliği bakımından değiştirmek monotonluğu önlemek eğilimi ve onu matlaştırmadan açıklık kazandırmak eğilimi çok kuvvetlidir. Böylece dilin cümle yapısındaki değişimi kendine özgü "Prozess" olmaktadır. Seneler önce Otto Behagel bu olayı aşağıdaki sözlerle ifade etmiştir:

"Aber die Schriftsprache lebt doch nicht bloss vom Erborgten, von dem Sprachgut der mündlichen Rede, der eigene Vorzeit oder der fremden Völker. Sie lebt ihr eigenes Leben, hat Erscheinungen ausgebildet, die früher nicht gewesen sind und ausserhalb der Schriftsprache nirgends angetroffen werde"¹⁷

Syntax sistemi değişmez, elastikidir, gevşer fakat değişmez bunun Eggers aşağıdaki cümleleriyle teyid ediyor:

"Eine auf vollständige Beschreibung aller Syntaktischen Möglichkeit bedachte deutsche Grammatik konnte heute nicht viel anders aussehen als vor zweihundert Jahren, die gleichen Regeln damals wie heute!, aber der Sprachgebrauch hat sich verändert"¹⁸

Görüldüğü gibi syntax ve gramer kurallarında bir değişme olmamış, buna karşı dil kullanımında değişmeler olmaktadır.

Makale içindeki iktibas edilen metinlerin çevirisi

1. Dil, karşılıklı tayin edilen ve sınırlanan, yardımıyla insanların birbirlerini anladıkları, onunla birbirlerine hayati ve fikri olarak etki edebildikleri, seslerden oluşan bir işaretler sistemidir.²

2. Dil, sadece tamamlanmış bir sistem, bir yapı., bir "Ergon (eser)" değil, bilakis birey üstü tarihi sahada olduğu gibi, bireyde de bir "Energia" (faalviyet), bir Prozess'dir. Tek tek insanların ve insan toplulukalarının yaşamlarını şekillendirdikleri ve bihsassa zihni dünyalarını kurdukları bir güçtür.³

3. Cümle dil ifadesidir. Konuşanın zihnindeki birçok tasavvurların ya da tasavvur gruplarının bağlanmasının gerçekleşmesini sağlayan semboldür. İşitenin zihnindeki aynı tasavvurların aynı şekilde bağlanışını yaratan ibir vasıttır.⁷

4. Cümle bir çırpıda bir nefes altında meydana gelen dil teşekkülü en küçük yaratma birliği ve normal olarak cereyan eden sözün en küçük nefes birliğidir⁸

5. Cümle, bir diledaki başına buyruk en küçük ifade, en küçük potansiyeldir⁹.

6. Cümle konuşma sırasında zaman içerisinde yan yana cereyan eden zamanın kalkmış görünmesiyle de bir diğeriyle de birlik olarak anlaşılır¹⁰.

7. Fakat kelime hazinesi, ne kadar önemli olursa olsun, herşeyden evvel dilin çabucak değişmeye tabi olan geçici bir elementidir, kelimeler tanımladıkları eşyalarla ve tasavvurlarla gelirler ve giderler. Vokabulardaki bu değişme, dilin bir yapı değişimi anlamına gelmez. Eğer bunun karşısında, Sentax-a has düğümleme vasıtası başkalaşırsa, yani cümle yapısının nevi ve şekli hissedilebilir bir şekilde başkalaşırsa, o zaman gerçekten dilin bir yapı değişiminden söz edilebilir. Bugün Almancada açık olarak sentax bakımından bir değişme olayının belirtilerinin var olduğu kendisini hissettirmektedir.¹⁴

8. Bugün kendi öz dilimizi tercihen "Geganwartssprache" diye tanımlıyoruz ve onu aşağı yukarı klasik devrin diliyle mukayesesi halinde, edebiyatımızın değişmiş ve başkalaşmış olduğundan söz ederiz¹⁵

9. Kendisini, gelişme eğilimi olarak açıklayan "Triebkraft"a yani gramatik teşekkülün çeşitli "Potez"lerini değerlendiremek ve kendi mahiyetine göre aykırı olan, sentaksa özgü kuruluşları, aynı zamanda büyük öneme sahip olacak kadar, gramatik synonymileri şekillendirmek eğilimine değinmek isterim. Bu, bilhassa modern milli dilin çok çeşitli ve komple oluşan, bugünkü yaşamını dile getirmek ödevine uyar.¹⁶

10. Yazı dili sadece kendi sözlü ifadesinin, kendi öz geçmişinin ya da yabancı halkların dil mülkiyetinin mirasıyla yaşamaz.. Kendi öz hayatını yaşar. Önceleri mevcut olmayan ve yazı dili dışında hiçbir yerde rastlanmayan fenomenler gelişmiştir.¹⁷

11. Tüm sentaks imkanlarının tam tasvirini amaçlayan bir gramer bugün ikiyüz sene evvelkinden başka görünmeyebilir. O zamanki Sentaks kuralları bugünkü gibidir, fakat dil kullanışı değişmiştir.¹⁸

DIPNOTLAR

- 1 Moser, Hugo, Deutsche Sprachgeschichte, Tübingen 1965, s. 11
- 2 Glinz, Hans, Grammatik und Sprache, Sammel Band 1, Sprachwissenschaft
Düsseldorf 2. Aufl. 1966, s.185.
- 3 Glinz, Hans, Grammatik und Sprache, s. 185
- 4 Weisgerber, Leo, Das Tor zur Muttersprache, Düsseldorf s. 185.
- 5 Ries, John, Beiträge zur Grundlegung der Syntax Heft 3. Was ist ein Satz?
Prag 1931, s.208
- 6 Seidel, Equen, Geschichte und Kritik der wichtigsten Satzdefinitionen, Jena. 1935,
s.114
- 7 Paul, Hermann, Prinzipien der Sprachgeschichte, Darmstadt 1968, s.121
- 8 Glinz Hans, 2. Aufl. Bern und München 1961 (4. Aufl. 1965)
- 9 Erben, Johannes, Deutsche Grammatik ein Abriss München 1971
- 10 Porzig, Walter, Das Wunder der Sprache, 2. Auflage. Bern 1950, s.113. Bak,
Brinkmann, Hennig, Der deutsche Satz als sprachliche Gestalt in
X. Wort Sammelband 1, Düsseldorf 1969. 2. Aufl. S.2
- 11 Prof. Dr. H. Sperber, Prof. Dr. P. V. Polenz, Geschichte der deutschen Sprache. Dil
- 12 P. Hartman, Die deutsche Sprache im 20. Jahrhundert
- 13 Admoni, Viladimir, Die Entwicklungstendenzen des Deutschen
Satzbaus, München 1. Aufl. 1973, s.1
- 14 Eggers, Hans, Zur Syntax der deutschen Sprache der Gegenwart in:
Studium generale 1. 1962, s.49-58, s.51.
- 15 Eggers, Hans, Zur Syntax der deutschen Gegenwart S.49
- 16 Admoni, Viladimir, Die Entwicklungstendenzen des Deutschen Satzbaus,
München 1. Aufl. 1973, s.8
- 17 Eggerz Hans, Deutsche Sprache im 20. Jahrhundert, München 1973.
- 18 Behagel Otto, die deutsche Sprache, 11. Aufl. Halle 1954, s.38.

WILLIAM GOLDING
and
LORD OF THE FLIES (1954)

Yrd.Doç.Dr. Gülден ERTUĞRUL(*)

I N T R O D U C T I O N :

When *Lord of the Flies* was first published by Faber and Faber, in 1954, it received little attention, although the firm which published the book, was well known for its intellectual fastidiousness. One of the directors of the firm was the poet and essayist T.S.Eliot. However some years later the novel came to be immensely admired, particularly in the United States as a paradigm of the modern crisis of 1950s and of permanent human condition. The novel secured its author a lasting fame during his life time. Golding at the time was a schoolmaster at Bishop Wodsworth's School in Salisbury. He was leading an active life of a teacher in a small cathedral city in the south of England. It was recognized how successfully the novel caught and reflected the post-war Europe when people doubted that it could be a lasting peace again. It was wondered if human race would come to terms with knowledge of the atomic destruction. The novel was not a simple children's adventure story, but it dealt with the serious and complex issues of morality and philosophy. The novel had the elements of satire, fable, allegory, or an anti-utopia. Golding reflected the mood of 1950's so successfully that his novel became fashionable and gained a quick reputation.

Lord of the Flies was accepted by Penguin Books in their list of Modern Classics. It became an instant 20th century classic and it was studied in schools and universities in post-war Britain. It was commented that the extraordinary interest aroused by his first novel, was not later fulfilled by his subsequent works. Nothing that he has written after *Lord of The Flies* had the same impact on society. However his works as a whole became the subject of theses and learned articles due to the initial success of *Lord of The Flies*.

Many of the well known writers thought that it is worth studying Golding. In *The Modern Writer and His World* (Pelican, 1972, p.171-2), Fraser sees Golding among the best writers, who would be moving from the straight novel to fantasy, allegory or satire. These writers are Kingsley Amis, John Wain, Iris Murdoch, John Braine, and Alan Sillitoe, whose first books appeared around 1956-7 and who were typical '1950 mood' novelists, who tended to allegory, satire and fantasy.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim üyesi

In *A Critical History of English Literature* (London, SeckerWarburg, 1960, p.1175) David Daiches marks that Golding is in search for the kind of novel which will contain his own vision of man and that **Lord of The Flies** is probably the most powerful English novel written since the war. Golding is seen to be a symbolic novelist.

In the *History of English Novel* (New York, Baines and Noble, 1967, p.372-375), Lionel Stevenson also pointed that Golding is a novelist who used fantasy for serious symbolic purposes, and mentioned him among those writers as Terence Hanbury White, in that that they both have published poems soon after leaving university and then worked for many years as a school teacher becoming familiar with boys. Richard Hughers, who published a novel about children being carried away by pirates, called **A High Wind** in Jamaica, and T.H.White with his fantasy, **The Masters** and other novels, where both considered to be novelists of the 1950 mood, but these novelists have never attained William Golding's fast and fantastic reputation which he gained in his first novel.

In *A Reader's Guide to The Contemporary English Novel* (Frederick R.Karl, USA, 1972, p.2557, p. H. Newby comments that Golding is not simply a social novelist attempting to see man's response to a given society, but a metaphysical writer interested in states of being and aspects of survival. In a broad sense, his work is seen to be existential.

In contrast to the previous point of view, Mark Kinkead-Weckes in his book called *William Golding-A Critical Study* (Faber and Faber, London, 1967, p.64) comments that Golding's fiction has been too complex and many sided to be reducible to a thesis and a conclusion, and that all the Golding novels form a unity or a family to be defined by the phrase 'a Golding novel'. Among the other novels, *Lord of The Flies*, still has a distinguished place by its clarity of meaning and power as a narrative. The later works are found to be more difficult to read and to understand. It has been recorded that the power of innate evil in man is the central theme of all Golding's novels.

To sum it up, William Golding is defined to be a metaphysical, existential writer who is interested in human condition and the nature of human existence and he is perceived to be the representative of the typical '1950 mood', tending to allegory, satire and fantasy, his **Lord of The Flies** being the most powerful English novel written since the war. He is observed to be a symbolical writer of fantasy and fable, and with his success in reflecting the modern crisis of 1950's, in its broad and general sense, he is seen to be the best among the fantasy writers of the '1950 mood'.

Furthermore Golding is observed to be an ethical writer who is in search for a universal meaning of human existence. In this trend, he shares a common place with such 20th century writers as Albert Camus, Greene and Francois Mauriac. Like Camus he examines the destructive consequences of human pride, and the fall of the individual and the society in a broader, universal sense.

Golding reflects the Fall and the fight of survival as the two fundamental achievements of human existence. He uses symbolical elements in drawing limited and primitive communities. Three of these novels, **Lord of The Flies**, **The Inheritors** (1955), **The Pyramid** (1967) are novels in this trend. The first two novels show how the fight for existence occurs in a primitive environment, where human wit suffers because of its limitations. The third novel presents the similar theme in a small town called Stilbourne. **Pincher Martin** (1956), **Free Fall** (1959), **The Spiro** (1964), follow the theme around an individual protagonist.

Golding's second novel **The Inheritors** (1955) reveals the process of fall in a primitive age. Here a happy, peaceful people of one ancient community is destroyed by the pressure of another more developed and aggressive community. The first clan lives without hunting and bloodshed and the other clan hunts and uses inventive capacity. When the two communities meet, brutality and bloodshed is unavoidable. The childish happiness of the peaceful clan is replaced by fear, killing and bloodshed. As **Lord of The Flies** is the antithesis of the optimism of Victorian imperialism in R.M. Ballantyne's **Coral Island**, **The Inheritors** is against the utopian optimism of Wells' Fabianism and that progress of humanity may lead to decrease in brutality. The deterioration of the innocence and goodness of the cave man in the novel recalls the last innocence and goodness of the cave man in the novel recalls the lost paradise of the Holy Book.

The evil and fall inherent in humanity is also the theme of the third Golding novel **Pincher Martin**. Here a simple struggle for survival is seen. When the warship, which Pincher Martin is in, sinks in Atlantic, he is carried away to a rock in the middle of the sea, at which he clutches with the fear of drowning. Martin's death and his futile struggle for existence is related with a delicate understanding of human instincts. During his struggle, he continually remembers his past life that is of a person who is a liar and an egoist. Then a lightning tears his shrimplike red hands from the rock and from life.

The reader understands only at the end, when Martin is found near some coast, that he was already dead at the very beginning. It is understood that the novel has related the consciousness of the few seconds before his death. Martin had lead a cowardly life and had abused others and stolen their happiness. Now he strived not to give his avaricious body to God. His selfcentered passions turned his life and after life into a hell. His repentance during his clutch at life on the rock would not purify his consciousness. Hell is unavoidable in his case.

In **Pincher Martin** Golding's theme is not the loss of Paradise, but in the first two novels this gains its importance. In **Free Fall** innocence before the fall of Sammy Mountjoy is revealed in parts, through his childhood in London suburbs. Sammy has come from a poor environment and starts to ask the question when he has done wrong and when he has lost his freedom.? Wheredid the darkness start? Where did he start? These are the questions for which he seeks answers. Sammy remembers the incidents of his past childhood

and reexamines them in his consciousness. He had drawn a picture of his girl-friend Beatrice in school and elevated her beauty, as Dante had done for his own Beatrice. Later on Sammy seduces Beatrice and jilts her off for another girl. This is the act which restricted his freedom in his memories of the past. Like Adam he had lost his innocence in the paradise of this world and chose his fall with his own free will. He reaches this conclusion while he is kept in a gestapo camp where Dr. Halde questions him from a very different crime. In his enclosed room of punishment, a piece of cleaning cloth causes nightmarish imaginations and he sees this ugly thing as the symbol of his sinning and like the hog's skull in the **Lord of The Flies**. He tries to to understand the reasons of his past deeds, but he could not see where his fault lies. He could not understand the reasons and the consequences of his deeds very well.

As the reader follows Sammy's adventure of consciousness he observes that Sammy has never been free to choose with his own free will. Man's place and function in the universe is very limited. **Free Fall** is Golding's first novel, where such moral judgements as good and evil is directly included. Golding wnts to lead the reader to thinking about the existential problems of the individual. How far an individual can employ his free will ? How far the moral codes can influence and work, and how far he is limited by his nature and existence ? These are the questions to which the novel seems to seek answers.

The Spire observes the fall of man, by reflecting something similar to the building of middle age Salisbury Cathedral and the technical problems faced while the construction was made. This may have given Golding a starting point in his imagination.

Being influenced by a dream, the head priest of Barchester Cathedral, Jocelin decides to build a tower. He believes that he is chosen for the job and starts to work right away in spite of the objections. As the tower grows, the problems grow too. The priestst of the Cathedral and the master workman Roger Mason and the watchman Pengall and his wife Foodie oppose Jocelin. Disorder occurs and no religious service could be given. A woman is attacked and a murder is committed. Jocelin only thinks about the tower while such things occur. For this belief Jocelin plans many intrigues, as pushing Pengall's wife to Mason's arms and neglecting his wife while she was giving birth to his baby. As he becomes servile to his imagination of belief, he looses his humanity, because of the suffering and crookedness that he had caused or at least stayed unresponsive to it. The spire is completed, but Jocelin has sold his soul to devil. The spire has become his fall.

In **The Pyramid** the fall of the individual is related in a different atmosphere and surrounding. Here the protagonist Oliver wants to attain whatever he desires like Sammy Mountjoy. Oliver's fall is prepared by such qualities as his desire for superiority in sex, to rise above his social position, and a passion for art and science.

The town of Stilbourne where Oliver lives is an ordinary town. The people is fond of gossip. Here Oliver forms a relationship with one of the girls

Evie and tries to exert his superiority in sexual matters. He wants to make his old fiance jealous. Evie's relationships become a subject of gossip in town and Oliver has created an image of fear among the people.

The curious town people would like to push their nose into other people's business. They would send their children to the old maid Dawlish and talk about the money that she earns from her private lectures. They would be jealous of the driver Henry, earning money from the repairments of cars. Love, in this town, is a sentiment combined with the desire to exert power on other people.

The town shows tendencies to quarrels among people, to riches and to display of superiority that can be seen in bigger towns and cities. This is a power pyramid that is demonstrated. A pyramid of this kind brings nothing but hate and crookedness to human life. Human relationships, in Stilbourne, depend on the power motive or on certifying power which recall Mountjoy's egoism. Here Golding tries to give a message that underneath the civilized attitudes of people, they possess a tendency to evil doing which becomes the cause of fall and destruction.

The Scorpion God, which was published in 1971, is composed of three long stories. As in **The Inheritors**, conflict between two cultures of different people, one being more developed than the other, is being related. These stories are not found to be as convincing as **The Inheritors**. The common theme among them is again the existence and place of men in earth in a general view.

Golding was born on 19 September 1911 and educated at Marlborough Grammar School. Though almost all his life has been lived in this prosperous farming country of southern England, Golding does not possess a strong regional character in his writing. If he is compared with Thomas Hardy, from the neighbouring area of Dorset, we can see how environmentally neutral his novels tend to be. In **Lord of The Flies**, when the boys dream of England it is true that they think of cottages and cream teas of the kind most people associate with Golding's own part of the country, but in none of his work does he appear to make Wiltshire characteristics essential to the basic conception.

Golding's early life as a school-teacher was not different from those hundreds of middle-class school teachers. After his schooling he went to Brasenose College in the University of Oxford. Years later in 1966, when he was a well established author, Brasenose elected him to an Honorary Fellowship. Later, in 1970, the new University of Sussex awarded him an honorary doctorate. These academic honours came to him because of his distinction as a writer, but from 1945 to 1961 he was working with great success as a teacher of classics and related arts subjects at Bishop Wordsworth's School. This is a 'public school' to which, despite its name, only fee-paying and therefore relatively privileged boys are sent. In common with most of the English public schools (until very recently, at least) it caters only for one sex and it has strong associations with the Church of England. These points matter when **Lord of The Flies** is examined closely. Golding creates the novel partly out of an understanding of juvenile psychology.

The 1983 laureate for literature, the Nobel Prize winner, relates the following thoughts about **Lord of The Flies** in his article 'Utopias and Antiutopias' in **A Moving Target** (Faber and Faber, 1982, p.183).

I must own that you could argue reasonably enough that one of my books, or the tone of it, is antiutopian. It was a book stemming from what I had found out during and for a few years after The Second World War. You can connect the two easily enough in your own minds so I will not elaborate. It was an experience that fell to the lot of my generation. I used children because I knew about them and they were to hand. I described no particular child, for a novelist does not work that way; and in any case, to do so would have been unfair. But I did conduct an experiment, allowing a class of children as much freedom as possible and only intervened when there seemed to be some possibility of murder being committed. That, and the war and its aftermath were all my research. As for the elaborately described island, it was an escape to a part of the world I had never seen but wanted to, a tropical island. I made myself a haliporphuros ornis and flew away from rationed, broken England with all its bomb damage, flew away across the flowers of foam where the lianas dropped their cables from the strange tropical trees. It has convinced me. I was there; and sometimes it seemed a pity not to enjoy the place rather than allow the antiutopia to take over. But take over it did."

This is how Golding defined anti-utopia in the same text:

"I believe, to the true reason for the invention of an antiutopia. It is at once a cry for help and a cry of despair. The antiutopian wants to be proved wrong. No antiutopian desires to hurt."

LORD OF THE FLIES (1954)

Lord of The Flies relates the story of a batch of school kids, who were left to an uninhabited island, as they were carried away in an aeroplane from an atom war. The novel started as a paradigm of R.M. Ballantyne's **Coral Island**, in a heaven like island and moved on to a different direction to show the evil inherent in human nature. Remove the cloak of civilization, the community would become savage-like, as the children in **Lord of The Flies**. This seems to be the underlying theme fundamental to the adventure story. The roots of the existence of humanity is there and it can revive itself when it is given a chance. **The Coral Island** was optimistic when compared with **Lord of The Flies**. **Lord of The Flies** recalls Conrad's novel **Heart of Darkness** (1902), where Kurtz tries to build a sample community beyond the pressure of the civilized world and is swallowed up by the darkness and blackness in the soul and heart of primeval, native man. Here **Lord of The Flies** separates from **Coral Island**'s optimistic sentimentalism and belief that Britons are better than the natives. **Coral Island** is in a way a continuation of Great Britain. Golding in **Lord of The Flies** turns this optimism upside down and thus builds an anti-utopia.

In **Lord of The Flies** the students are all English. When they first arrive on the island they have their school costumes with emblems. They are all Christian and some belong to the church chorus under the leadership of Jack Merridew, who becomes later the bullying, hunter and despotic power-urging leader. He leads the children to murder and to evil crookedness that naturally pours from his being. In contrast to Jack Merridew, Ralph is the good, responsible and constructive leader of the children who is chosen by a democratic election. Conflict between the good and the avaricious leaders leads on to the murder of Simon, the saint among the children, and of Piggy, who is the representative of wisdom in the island. **Lord of The Flies** is the name given to the skull of a pig that the hunters have killed and erected as their symbol of savagery. The children's society and their serious share of work and administration is very much similar to that in a civilized community, but here the democratic process is soon destroyed by illegitimate passion for authority and the riot of savagery. The shell that they use as a trumpet to call others is a symbol of legitimate authority.

The first chapter of **Lord of The Flies** presents the reader to the main characters and the place which they are in. They are Ralph, Piggy, and Jack. Ralph and Piggy discuss about an airplane crash from which non of the grownups are saved. They realize that they have come to an uninhabited island and the plane which crashed was the plane that was crying the children. One of

the boys Piggy is described as a fat boy with asthma and thick spectacles. His name becomes an object for mirth for Ralph as Ralph laughs jumping up and falling down to the ground at hearing the name 'piggy'. Ralph is commanding and authoritative at once, he tells that his father is a commander in the navy and he might come to rescue them. Whereas Piggy's father is dead and he is grown up by an auntie. Piggy's comment about the place being an island which is unknown not even to Ralph's father is a foreshadow of an ill omen. Piggy and Ralph find a sea shell together and Piggy comments on the material value of this shell:

'It's ever so valuable
a conch; ever so expensive.' (1)

Piggy thus comments on the first value of the shell and that is, it is too expensive and hard to attain. A few lines later another comment on this shell follows :

"We can use this to call the others
Have a meeting. They'll come when
They hear us -
He beamed at Ralph.
That's what you meant, didn't you?
That's why you got the conch out
of the water ?'

The second use of the conch is to call the others, that is the other boys on this island for a meeting. It is at once felt that who ever got the conch will have something important to say to the others and that he might be the leader of the group and he might have power over the others. Ralph blows the conch and the other boys gather to the place hearing the sound of the shell. The boys that approach the meeting place on the beach are described as 'a creature' as they are a party of boys dressed in strangely accentric clothing'; 'their bodies from throat to ankle, were hidden by black cloaks which bore a long silver cross on the left breast', the boy who controlled them was dressed the same though he carried a golden badge on his cap. It was clear that this boy with the golden badge called Jack Merridew was their authoritative leader. Ralph's conch had spoiled this authority for a while. As they come together Ralph lifts up his conch and addresses the crowd :

" 'Seems to me we ought to have
a chief to decide things,' 'A chief
A chief.
'I ought to be chief', said Jack
with simple arrogance, 'because I'm
chapter chorister and head boy.
I can sing C sharp.'

The dark boy, Roger stirred at last
and spoke up.
'Let's have a vote'
'Yes'
'Vote for chief'
'Let's vote-'

This toy of voting was as pleasing as the conch. Jack started to protest but the clamour changed from the general wish for a chief to an election by acclaim of Ralph himself. None of the boys could have found a good reason for this; what intelligence had been shown was traceable to Piggy while the most obvious leader was Jack. But there was stillness about Ralph as he sat that marked him out : There was his size, and attractive appearance, and most obscurely, yet most powerfully, there was the conch, the being that had blown that, had sat waiting for them on the platform with the delicate thing balanced on his knees was set apart.

'Him with the shell.'

'Ralph! Ralph!'

'Let him be chief with the trumpet-thing.'

Ralph raised a hand for silence.'

'All right. Who wants Jack for chief ? '

with dreary obedience the choir raised
their hand.

'Who wants me ?'

Every hand outside the choir except Piggy's was raised immediately, then Piggy too, raised his hand grudgingly into the air.

Ralph counted.

'I'm the chief then.'

The circle of boys broke into applause.

Even the choir applauded, and the freckles on Jack's face disappeared under a blush of mortification. He started up, then changed his mind and sat down again while the aid rang. Ralph looked at him, eager to offer something.

'The choir belongs to you of course.'

'They could be the army-'

'Or hunters-' Ralph waved again for silence.

'Jack's in charge of the choir : They can be-
what to you want them to be ?'

Hunters.' (2)

Ralph, the boy with the conch, thus meets a group of choir boys, dressed in black garments, carrying crosses denoting that they belong to the Church. The chief of the choir Jack demands to be the natural chief of all of the

boys on the island but a democratic voting selects Ralph who is described to be an attractive personality with a trumpet at hand. The conch again symbolizes power, leadership and fondness in the character of Ralph. Jack has already been described as an arrogant, crumpled, ugly person with red hair. The comparison with Ralph is obvious : Jack would present trouble and evil on this island, although he carries the emblem of cross. This crowd of boys being described as a 'creature' and being dressed in black clothes foreshadows an evil omen on island. The problem of leadership arises; Ralph has been elected chief against Jack's authority and to his mortification. However, Ralph is liberal, he acts generously and restores Jack's pride by giving the charge of the choir to Jack as his army or as his hunters. However, the tragic incidents which develop in the later chapters prove that Ralph's generosity was a mistake though an unavoidable fault of a democratic system among a group of savage kids without the cloak of civilization. The writer carries us to a world without civilization and shows how human nature acts or works in primitive savage conditions. Yet the fearful society of kids is not a completely strange society or just a nightmare, it is a society in miniature an imitation, a microcosmic world of the grownups, or the adult world.

It is obvious that the small ones are good imitators and if it is left to them they would build exactly a similar society as the grownups would. In Golding's nightmare the community of the little ones is no better than a community of fierce savages or perhaps even worse, a pitiless destructive community of creatures. The first experience in hunting, though an unsatisfactory one at first, it is promising of a success and bloodshed in the following chapters.

The tree boys Ralph, Jack and Simon to the protestations of Piggy start to explore the island. This exploration becomes a journey through human nature reflecting its fierceness and savagery overcoming the good and the generous.

As the explorers find out that there is food on the island pigs and fruit, they decide that it is a good island and they would have fun, ironically enough until the grownups come and fetch them. The little ones are frightened of a beast, of a snake and Jack comforts them that he and his hunters would hunt it down even if it exists, but Ralph assures the kids that there is no snake or beast on the island being annoyed by Jack's pretension to authority. A secret struggle of power between Jack and Ralph starts, as Ralph regains his priority by the help of the conch, the symbol of power for the time being.

Ralph proposes that they should all work to build a fire in order to be rescued and build shelters as well to protect the little ones. With the help of Piggy's glasses, they succeed in making fire and keeping it. The conch appears to have another value; whoever takes the conch has a right to speak and to address the crowd, Piggy tries to use the conch to make the others listen to him

when he speaks or expresses an idea of sense mostly defending Ralph's point of view. Antagonism between Ralph and Jack became audible as Jack refused to help with the shelters and the fire and only went his own way to do hunting. Jack and the hunters begin to paint their faces and their bodies and they sharpen their sticks. Jack catches a pig, in the delight of hunting, he and the boy neglect the fire, as a ship passes away without seeing them. This becomes an open cause of accusation for Ralph, but the other boys seem now to take side with Jack and think that Jack had done a decent thing by only apologizing.

Jack being now a successful hunter assumed his power over the others in the following manner :

"Then Jack leapt to his feet, slashed off a great bark of meat, and flung it down at Simon's feet.

"Eat !'Damn you !'

He glanced at Simon.

"Take it !'

He spun on his heel, in the centre of a bewildered circle of boys.

'I got you meat !'

'I painted my face - I stole up, now you eat-all of you-and-'

.

Ralph stood among the ashes of the signal fire, his hands full of meat, saying nothing." (3)

Thus Jack, the leader of the hunters, threw meat at their feet, grudging his share of work and claiming power and leadership though not saying openly, but by insulting them, Simon and Ralph. Ralph's share of work, building fire and shelters has not been acknowledged at all, when hunger became the most urgent need to be satisfied. Ralph is a planning constructive leader. He plans to bring water and to constitute places for lavatory, but he also expresses his hopelessness !

"Things are breaking up. I don't understand why. We began well, we were happy. And then

Then people started getting frightened." (3)

Ralph tries to convince the others that there is nothing to be frightened of, but the crowd believes and fears a beast unseen only imagined, perhaps a ghost. Finally, Jack revolts openly against Ralph and says :

'And you shut up ! who are you anyway ? Sitting there - telling people what to do. You can't hunt, you can't sing-
'I'm chief. I was chosen.'

'Why should choosing make any difference ? Just giving orders that don't make any sense-

'The rules ! shouted Ralph 'you're breaking the rules !'

'Who cares ?' .-

'Because the rules are the only thing we 've got ! "(4)

This argument ends with Ralph's defeat and Jack shouting him, 'We 're strong- we hunt !' To be strong is for Jack the only rule, the only power however wrong it may be.

The fear of the beast has grown so much that Ralph, Jack and Roger decide to climb the mountain in order to hunt down the beast. They climb towards the top, but neither Jack nor Ralph succeeds in seeing what is present at the top. The reader already knows that it is a dead man with a parachute sitting at the top of the mountain and moving with the direction of the wind. They climb down believing now that there is a beast. In chapter VIII, Jack accuses Ralph for being a coward and declares that the beast is a hunter like him and his hunters, or probably it was only an animal. This time Jack clutches to conch to speak openly and he says about Ralph the following accusations :

"He's like Piggy. He says things like Piggy. He isn't a proper chief. . . He is a coward himself

On top when Roger and me went on he stayed back.

He is not a hunter. He'd never have got us meat. He isn't perfect and we don't know anything about him. He just gives orders and expects people to obey for nothing . .

.

'Hands up,' said Jack strongly,

'Whoever wants Ralph not to be chief ?

' " (5)

Thus Jack is openly threatening and insulting Ralph and trying to employ force on community votes, but once again he is defeated and humiliated, nobody wants to raise a hand against Ralph. Jack now revolts openly and breaks away from them declaring that he would not play with them or join them any longer, neither would he hunt for them. Only Piggy insists that they can jolly well do without Jack Merridew. Piggy tells the others that they could make fireç on the beach tif they could not go up to the mountain for

the fear of beast. Although they build a new fire on the beach some boys gradually leave Ralph and Piggy to join Jack. Simon on the other hand seems to be lost, but his aim is to climb the mountain alone to see whether the beast really exists. He succeeds in going up the mountain alone and confirms that there is no beast there except a dead man, while the hunters with Jack at the head of them make a gift to the imaginary beast from the skull of a pig. They put the skull on a stick and leave it there, the skull which is attacked by a crowd of flies, becomes ironically 'The Lord of the Flies', in fact it is the symbol of these savage revolting hunters on this island. 'The lord of the Flies' has been offered as a religious gift to the beast. The round dances of the painted little savages now resemble exactly the dances of the primitive black African communities or American Indians.

The imaginary warning of Simon by 'The Lord of the Flies' denote that an ill happening is near, as Simon lies unconscious on the top of the mountain. The Lord of the Flies spoke :

"I'm warning you. I'm going to get waxy.
D'you see ? You're not wanted.
Understand? We are going to have fun on
this island. Understand ? We are going to
have fun on this island. So don't try it my
poor misguided boy, er else-

Simon found he was looking into a
vast mouth. There was blackness within,
a blackness that spread.

'Or else ' said Lord of the Flies, 'we shall,
do you. See ? ' (6)

The lord of the Flies speaks as a person all knowing the future and the tragic end of Simon before knowing and warning Simon of his doom. The blackness of the mouth of the head is symbolical of the coming death and the triumph of evil on the island.

Chapter nine shows that Ralph is loosing his authority. Now Jack assures his power and gives orders to the boys who obey him. Jack humiliates Ralph. This is the beginning of evil deeds on the island as Jack orders Henry to bring him a shell of drink :

Jack spoke :

'Give me a drink.'

Henry brought him a shell and he drank,
watching Piggy and Ralph over the jagged
rim. Power lay in the brown shell of his

forearms authority sat on his shoulders and chattered in his ear like an aye.

'All sit down.'

The boys rag themselves in rows on the grass before him but Ralph and Piggy stayed a foot lower, staying on the seat sand. Jack ignored them for the moment, turned his mask down to the seated boys and pointed them with the spear. 'Who is going to join my tribe ? '

Ralph made a sudden movement that became a stumble

'I gave you food,' said Jack, 'and my hunters will protect you from the beast. Who will join my tribe ? ' 'I'm chief, said Ralph, 'because you chose me. And we were going to keep the fire going. Now you run for food 'You run yourself ' shouted Jack. 'Look at that bone in your hands !'

Ralph went crimson.

'I ' said you were hunters. That was your job.' Jack ignored him again.

'Who'll join my tribe and have fun ? '

'I'm chief. ' said Ralph tremulously.

'And what about the fire ? And I have got the conch -'

'You haven't got it with you, ' said Jack, sneering. 'You left it behind. See, clever ?'

' And the conch doesn't count at this end of the island. '

Thus Jack assures his power and authority declaring that he is the one who produces food, brings meat and hunts down pigs for the others, therefore he is the leader. The approach of the thunder brings fear. Now Jack commands the boys to dance in a circle in order to get rid of their fear. They sing together :

" ' Kill the beast ! Cut his throat ! Spill his blood ?

' Him ! Him !'

The circle became a horseshoe. A thing was crawling out of the forest. It came

darkly, uncertainly. The shrill screaming that rose before the beast was like a pain. The beast stumbled into the horseshoe. 'Kill the beast ! Cut his throat ! Spill his blood ! '

.....
Simon was crying out something about a dead man on a hill.

'Kill the beast ! Cut his throat ! Spill his blood ! '

The sticks fell and the mouth of the new circle crunched and screamed. The beast was on its knees in the centre, its arms folded over its face. It was crying out against the abominable noise something about a body on the hill. The beast struggled forward, broke the ring, and fell over the steep edge of the rock to the sand by the water. At once the crowd surged after it, poured down the rock, leapt on to the beast, screamed, struck, bit, tore. There were no words, and no movements but the tearing of teeth and claws.

Then the clouds opened and let down the rain like a waterfall. The water bounded from the mountain-top, tore leaves and branches from the trees, poured like a cold shower over the struggling heap on the sand. Presently the heap broke up and figures staggered away. Only the beast lay still, a few yards from the sea. Even in the rain they could see how small a beast it was, and already its blood was staining the sand. "(7)

Thus the tribe under Jack's domineering and irresponsible leadership kills poor Simon. Simon has been murdered almost as a scapegoat and as an offer to the gods of fear. He was sacrificed by the savage community during a bloody dance that started as an act of solidarity. As the evil is let loose, it does not stop. The hunters attack Piggy and Ralph at night while they are in their shelters, they steal away Ralph's lenses to build a fire in order to cook meat. Ralph and Piggy decide to go to Jack with a few others in order to get back the

glasses, but the journey ends in Piggy's death and the conch is lost after a spear to spear fight between Jack and Ralph for leadership. As the conch is lost Ralph's luck vanishes all together. Now he becomes an outcast, a hunted one like a real pig. Jack plans to hunt Ralph down like a pig. Ralph runs away in great terror. The final chapter brings Ralph's rescue as the grown ups come to the island and save the kids. The officer says:

"We saw your smoke. What have you
beed doing ? Having a war or smething ? "

Ralph nodded.

.....
'Nobody killed, I hope ? Any dead
bodies ? '

'Only two. And they're gone. '

The officer leaned down and looked closely
at Ralph.

'Two-Killed ?'

Ralph nodded again. Behind him, the
whole island was shuddering with flame.

The officer knew, as a rule, when people
were telling the truth. He whistled
softly."(8)

The words of the officer is especially influencing as they are ironical, indicating again that the boys were having just a game and nothing more. It was such a game that might have passed the savage deeds of even the primitive Indian communities of the past in imitating the modern world of the grown-ups. The struggle for leadership reminds George Orwell's *Animal Farm* and the struggle between Napoleon and Snowball for the leadership of the farm. At the end the more savage pig Napoleon succeeds in discarding the more responsible leader Snowball from the farm. Now Jack the fierce savage hunter, most of all, a representative choir boy of the Church acts more savagely in discarding Ralph from the island, ironically enough the good island of fun. This may mean or it may indicate as well that the writer is being critical of the English Church in relating such a symbolical adventure story under the cloak of fantasy.

The writer is reflecting a whole human society and the acting of human nature in a savage fearful direction if it is given a chance to act on its own. The writer reflects both the responsible and the irresponsible evil, powerloving aspect of human nature and the fear of evil, the nightmare of evil overcoming the good in a human society. The uninhabited remote island of nowhere may also be reflective of the island of England, at least reminding itsince the group of boys are true English boys imitatinig a miniature English society. This novel reflects a microcosm of a society. an aspect of human nature which is fundamental.

DİPNOTLAR

- (1) Golding, William; **Lord of The Flies**, (Penguin, 1963) p.16
- (2) **Lord of The Flies**, p.p. 19-23
- (3) Ibid, p.78
- (4) **Lord of The Flies**, p. 87
- (5) **Lord of The Flies**
Chapter VIII. p.121
- (6) **Lord Of The Flies**
p. 137
- (7) **Lord of Flies**, chap. IX, p.145
- (8) **Lord of the Flies**, chap. 12, p.191

B I B L I O G R A P H Y :

DAICHES, David

A Critical History of English Literature
(London, Secker - Warburg, 1960)

.....

FRASER, G. S.

The Modern Writer and His World
(Pelican, 1972)

.....

GOLDING, William

A Moving Target
(Faber and Faber, London, 1983)

.....

GOLDING, William

Lord of the Flies
(Penguin, 1963)

.....

GÖKTÜRK, Akşit

Edebiyatta Ada
(Sinan, İstanbul, 1973)

.....

GÖKTÜRK, Akşit

"Yüreğin Karanlığına Yolculuk"
(Çağdaş Eleştiri, Kasım 1983)

.....

GÖKTÜRK, Akşit

"William Golding'in **Lord of the Flies** başlıklı romanının Türkçe de dört
aynı çeviri metni üzerine söyleşi"
(Çağdaş Eleştiri, Ağustos 1984)

HODSON, Leighton

Golding (Çeviren : Esra Nilgun Mirze)
(Çağdaş Eleştiri, Kasım 1983)

.....

KERMODE, Frank

"William Golding" (çeviren : Nebile Direkçigil)
(Çağdaş Eleştiri, Kasım 1983)

.....

KINKEAD, Mark-Weekes

William Golding - A Critical Study
(Faber and Faber, London, 1967)

.....

MALIN, Irwin

"William Golding'in yapıtlarında doğanın ana maddeleri"

(Çeviren : Nazan Aksoy)

(Çağdaş Eleştiri, Kasım 1983)

.....

MEDCALF, Stephen

William Golding

(Writers and their works, 1977)

.....

STEVENSON, Lionel

History of English Novel

(New York, Baines and Noble, 1967)

.....

KARL, Frederick R.

A Reader's Guide to the Contemporary English Novel

(USA) 1972)

ÇAĞDAŞ ARAP HİKAYECİLİĞİ VE ÖNCÜLERİ

Prof.Dr. Ahmet SAVRAN *

Hikâye kelimesinin sadece lügat bakımından değil Arap edebiyatının gelişmesi açısından da önemli ve çeşitli bir tarihi vardır. Bu itibarla hikayecilik Arap edebiyatında yeni bir nevi değildir. Çünkü cahiliye döneminden itibaren Arapların savaş, örf-adet ve ictimai yaşamları etrafında söylenmiş pek çok hikayelerin bulunması, ayrıca Kur'an'da peygamberler ve bazı kavimler hakkında muhtelif kussaların zikredilmesi Araplarda hikayenin ne kadar eski olduğunu açıkça göstermektedir. Abbasiler devrinde ise **Binbir gece, Kelile ve Dimne** gibi yabancı menşeli hikaye'ler tercüme edilmiş, fakat gerek Abbasilerde gerekse diğer müslüman halk arasındaki hikâyelerin çoğu halk dili (avamca) ile söylendiği için büyük çoğunluğu **Makamat** dışında kalan fasih Arap edebiyatına geçmemiştir. Bilindiği gibi makamat ansızın girdiği toplulukta çeşitli söz oyunları ile dinleyicileri kandıran dilenci bir edibin kandırmacalarını, tehlikeli oyunlarını secili belâğatli sözlerle tasvir eden kısa hikâye veya hikâyelerdir. Bu nevin yaratıcısı Bedi'u'z-zaman (ölm. 1007 m) olmakla beraber ondan sonra el-Harîrî (Ölm. 1122 m) gibi daha pek çok makamatçılar da yetişmiştir. Bunlar gerçek bir hikâye yapımından ziyade bedii ve seciilli üslupların hâkim olduğu öğretici amaçla süslü yazılara yer veriyorlardı. Bu bakımdan Fasih Arapça ile uzun halk hikâyesi arasındaki yol kesilmiş, bu sebeple uzun hikâyeler halk dili ile anlatılıp muhafaza edilmiştir. Böylece bizde olduğu gibi, pek çok hikâyenin nesilden nesile, dilden dile aktarılması, hatta hikâyeciliğin gelişmesinde halk halk hikayelerinin çokluğu bu durumu açıkça ifade ettiği gibi **Antara, el-Hilâliyye, ez-Zahir Baybars, Zâtu'l-himme, seyf b.ziyezen ve Feyrûz şâh** hikayeleri edebi dille kaleme alınmadan önce uzun zaman halkın hafızasında ve dilinde muhafaza edilmiştir. Bu cümleden olarak **Binbir gece**'nin halk dili ile yazılıp millileştirildiğini, hatta ona **Ali ez-Zeybek ve Ahmed ed-Denef** gibi yeni hikâyelerin ilave edildiğini söyleyebiliriz.

Fasih ve edebi bir hikâye olmamakla beraber orta çağda halk hikâyeleri mevcut idi, ancak Avrupaî anlayıştaki hikâyecilik ise Çağdaş Arap edebiyatında yeni bir sanat olup aşağıda da değineceğimiz gibi 19. yy. ortalarında görülmeye başlamıştır. Avrupa

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

ile temasa geçildikten sonra Batı edebiyatının tesiri kaçınılmaz olmuştur; çünkü edipler Batıya yönelmiş ve ilgi duydukları edebî eserleri tercüme etmeye gayret etmişlerdir. Hiç şüphesiz çağdaş hikâyeciliğin gelişmesinde Batı hikâye ve romanlarından Arapçaya tercüme edilenlerin büyük paylarının olduğu, modern şeklini alıncaya kadar ise çeşitli merhalelerden geçtiği müşâhede edilmektedir. Bu gelişmeyi çağdaş Arap hikâyecilerinden Enveru'l-Cundi ve Muhammed Abdulmun im el-Hafâcî gibi yazarlar üç safhada ele alıp incelemişlerdir, Bunlar

1) Makamat safhası

Arap edebî nesrinde bir çeşit olan **makâme** eski Arap dilinde kabile toplantısı anlamında kullanılırdı, ancak bu kelime Emevi ve ilk Abbasiler devrinde halifelerin, dindar kimselerin ağzından dinî, ahlâkî hikâyeler dinlemek için yaptıkları toplantıları göstermek üzere kullanılmıştır. Bu bakımdan Bedi'u'z-zaman el-Hemedâni ile el-Hariri'nin temayüz ettiği makamat Arap edebiyatında seciye dayanan eski bir sanat olup râvî (anlatan) ve batl (olay kahramanı)'dan müteşekkil iki ana unsuru bulunmaktadır. Zamanla dinî ve din dışı muhtelif mevzularda yazılan makâme, anlaşılması oldukça güç, yüksek edebî sanata hâiz, süslü yazı türündendir. 19.yy. yazarlarından bir çoğu sosyal edebî sanata haiz, süslü yazı türündendir. 19.yy. yazarlarından bir çoğu sosyal hayatın çeşitli yönlerini tasvir etmede bu tarzı kullanmışlardır. Bunların başında Beyrut'lu Nâsif el-Yazıcı (ölm. 1871), Nikola et-Türk (ölm. 1828), Iraklı Şihâbeddin el-Alûsî (ölm. 1854) ve Mısırlı Abdullah Paşa el-Fikri (ölm. 1850) gibi müellifler gelmektedir. Eskiden büyük önemi olan **makâme** gerek üslubunun ağırlığı, taraftarlarının azlığı, gerekse yeni edebî akımın üstünlüğü sebebiyle etkisini kaybetmiştir. Bu itibarla Muhammed el-Muveylîhi (ölm. 1930)'nin **Had*îsu İs*âb. Hiş*âm**'ında ve Hafız İbrahim (ölm. 1932)'in **Leyâlî Satıh**'ında görüldüğü gibi her iki müellif makâme tarzını mevzuyu çeşitlendirme ve hâdiseleri genişletmek suretiyle iktibas ederek hikâye ve makâme arasında bir yol takip etmişlerdir. Onların bu çalışmaları ise gerek üslup gerekse şahısların gelişmesi açısından yeni Arap hikâye ve romancılığına bir giriş teşkil etmiştir.

2) Tercüme ve Araplaştırma safhası :

Arap ülkelerinin, özellikle Lübnan ve Mısır'ın, kapılarının Batıya açılmasından sonra edebiyatçılar da Batı, bilhassa Fransız edebiyatındaki konu, tema ve yöntemi kendilerine örnek almışlardır. Lübnan'da bu alanda ilk adımı atanların başında Avrupa ile

daha önce temas kurmuş olan Fethullah Marraş (ölm. 1873), Selim Butrus el-Bustanî (ölm. 1883) ve Corci Zeydan (ölm. 1914); Mısır'da Rifâ a et-Tahtâvî (ölm. 1873) gelmektedir. Ancak Avrupâî tarzdaki hikâyeye sanatı ise Mısırlılar tarafından yaygınlaştırılmıştır. İlk hikâyeler gurubunun yerli ve tercüme karışımı şeklinde ortaya çıktığı görülür. Bu safhada Batı hikâyelerinin Arapçalaştırılması veya Arapçaya uyarlanması, Arapça isimlerin kullanılması veya aslından esaslı bir değişiklik yapılmaksızın doğrudan doğruya Arapçaya tercümesi ile büyük gayretlerin sarfedildiği görülür. Bu alandaki hareketin öncüsü yukarıda da zikrettiğimiz gibi Rifa a et-Tahtâvî idi. Kültürlü bir imam olması hasebiyle ihtisas için Paris'e giden öğrencilerin başında 1826 yılında Fransa'ya gönderilmiş ve (1831'e) kadar Paris'te kalmıştır. Bu süre içinde kolay ve akıcı bir tercüme yapabilecek derecede yeterli bir Fransızca öğrenmiş ve ikâmeti esnasında yaklaşık 12 tam bir kısım da parça eserler tercüme etmiştir. Bu arada Tahtâvî başta Racine, Voltaire, Rousseou ve Montesquien'in eserleri olmak üzere Fransız edebiyatından bol miktarda okumuş, ayrıca Yunan felsefesinden matematiğe kadar diğer sanat ve bilim dallarını da tahsil etmiştir. 1848'de Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonra bazı siyasi meselelerden ötürü Sudan'ın başkenti Hartum'a, okul açma bahanesiyle sürüldüğünde Fenelon'un **Telemaque** sini **Mevâki ul-eflâk fî vakâi Telimâk** adı altında tercüme etmiştir. Böylece Arapçada, tercüme de olsa, Batı usulü hikâyeye ve romanın öncüsü olmuştur. Fakat Tahtavi bu hikâyeyi aslına sadık kalmaksızın sadece ruh ve anlamını koruyarak makâmât'ta bilinen bedii ve seciili üslupla tercüme etmiş, hatta tercüme esnasında özel isimleri bile değiştirip Arapça hikmetli sözleri ve darb-ı meseller de ilave etmiştir. Tahtavi bu çalışması ile sadece bir mütercim değil aynı zamanda Batı hikâyesini Arapçaya ilk uyarlayan bir yazardır. Eserlerinde, Batıdan aldığı ilhamla Arapçılık ruhunu canlandırmaya çalışan ve ilk edebî, ilmi kalkınma hareketinin önderliğini yapan aydın bir Arabın çehresi görülebileceği gibi yazılarına yansıyan ruh yapısında soy bakımından Arap olmaktan ziyade bir Mısır milleyetçisi olduğunu da görmek mümkündür. Kendisinden sonra Batı eserlerinden yapılan uyarlamalar uzun zaman devam etmiştir.

Bunun neticesi olarak pek çok edip ve yazarlar bedii ve secii bağlarından kurtulup Tahtavi ve çağdaşlarında bulamadığımız tabir ve ifade özelliğine sahip olmuşlardır. Halkın, okuyucunun zevkine uygun bir şekilde yapılan bu uyarlamalardan bazılarının (Muhammed Osman Celal gibi yazarlar tarafından) halk dili (avamca) yapılması bile tercih edilmiştir. 20.yy.'ın başlarında Yeni Arap Edebiyatında önemli bir yeri olan Hafız İbrahim Victor Hugo'nun **Sefiller**'ini, esas ruhunu muhafaza ederek ince ve akıcı

bir üslupla Arapça'ya uyarladığı gibi Mustafa Lutfi el-Menfalûti de, Fransızca'yı iyi bilmediği söylenmekle beraber Paulet **Virginie**'yi serbest bir şekilde tercüme ederek **el-Fadîle**'yi meydana getirmiştir.

Böylece 19.yy.'in sonlarına doğru Batı hikâyelerinin Arapçalaştırılması, Arapça isimlerin kullanılması veya aslından esaslı bir değişiklik yapılmaksızın doğrudan doğruya Arapçaya tercümesi ile bu alanda büyük gayretler sarfedilmiştir. Bu merhalede Arap hikâyelerinin Makamât'ın sahip olduğu süs ve seciiden büyük ölçüde kurtulduğu, hikâye sanatı bakımından da güzelleştiği görülür. Bunlardan bazıları, Necîbu'l-Haddâd'ın **Gusnu'l-bân'ı**, Mustafa el-Menfalûti'nin el-Fadîle'si, Hafız İbrahim'in **el-Busası** gibi ilave ve değiştirmelerle aslından uzaklaştırılmış iktibaslar, bazıları da Dr.Ahmed Zeki'nin **Margrate**'i, İbrahim Abdulkâdir el-Mâzini'nin **İbnu't-tâbi a'sı** ve Ahmed Hasan ez-Zeyyat'ın **Alâm Fretru'r-Rufâ'il ve akâsis mine'l-edebi'l-Ferensiyi** gibi tercüme ve uyarlamalardır. Bu menkul hikâyecilik Arap âleminde gelişmekte olan yeni hikâye sanatının esasını teşkil ettiği gibi pek çok yazarlara ilham kaynağı ve gençlere de rehber olmuştur. Ancak Mısır ve diğer Arap ülkelerindeki okulların bazılarında ise makâme üslubu hakimiyetini sürdürmekteydi. Bu bakımdan Avrupâi tarzda roman ve hikâye sanatı, bu devrede istenilen seviyeye ulaşma imkanı bulamamakla beraber bazı yazarların çabaları sonucu, yavaş da olsa, gelişmeye başlamıştır.

3) Yeni Arap hikâyeciliğinin te'lif safhası

Hiç şüphesiz geçmişteki çalışmalar Arapça Orijinal hikâyeciliğin doğmasına sebep olmuştur. Bunlar arasında tarihi, ictimâî ve aşka dair hikâyeler önemli bir yer tutmaktadır. Konularının müstakilliği ve gerçek Arap karakterinin yansıtıldığı bu safhada Milli hikâyecilik Muhammed Huseyin Heykel'in **Zeyneb**'i, Taha Hüseyin'in **el-Eyyâm**'ı , el-Mâzininin **İbrahim el-Kâtibi**, el-Akkâd'ın **Sire**'si ve Necib Mahfûz'un **Bidâye ve Nihâye**'si ile ortaya çıkmıştır. Çünkü başta Zeyneb romanı olmak üzere bu hikâyeler Batı anlamında hikâyeciliğin tam bir örneği olmuşlardır. Yıllar sonra Mahmûd Teymur **Ma terâhu'l- Uyûn** başlığı altında ince duyguları ve gerçek olayları ihtiva eden kısa hikâyeleri kaleme aldığı gibi Mahmûd Lâşin de **Suhriyetu'n-nây** ve Yahkâen isimli hikâye kitaplarında Mısır halkının gücünü ve ruhunu işlemiştir. Böylece I.Dünya savaşından sonra milli karakteri ve üstün sanat değeri hâiz hikâyeleri yazarlar çoğalmıştır.

Arapça kısa hikâye türünün önderinin Büyük Butrus'un oğlu Selim Butrus el-Bustâni (ölm. 1884) olduğu anlaşılmaktadır. Selim aynı zamanda bir çok roman ve tiyatro eseri de yazmıştır. Bazılarının kısa hikâyelere, özellikle aşk hikâyesi olursa, değersiz

ve baştan çıkarıcı diye karşı çıkmalarına rağmen 19.asrın sonlarında bir çok dergi ve gazeteler bu tür hikâyeleri neşretmişlerdir. Ancak yukarıda da temas ettiğimiz gibi başlangıçtaki pek çok hikâyeler, her zaman kaynak gösterilmemekle beraber, daha çok Fransızca ve İngilizce'den olmak üzere Avrupa edebiyatından tercüme veya uyarılma idi. Butrus el-Bustânî 1870'de el-Cenân dergisini çıkarmış, Selim de bu dergide düzenli olarak makale ve hikâye yazmıştır. 1870'de neşredilen ve yaklaşık 1500 kelimelik olan ilk hikâye **Ramyetun min gayri râmin'**dir. **el-Cenân**'ın dışında kısa hikâye ve tefrika romanları yayımlayan **ed-Diyâ** ve **el-meşrik** gibi dergiler de bulunmakta idi, fakat bu sonuncusu hayali mahsullerden ziyade yazılarını dinî ve ahlâkî amaçlı hikayelere hasretmiştir.

Arapçadaki kısa hikâye türü incelenecek olursa eski menkıbevi hikâyecilikten Avrupalı kısa hikâyeciliğe doğru bir geçişin olduğu görülür, mühim değişiklik ise dilde ve üslupta olmuştur.

Artık dil ve üslupta nadir kelimeleri kullanma ve edebî sanat yapma yerine basit ifade, hâdiseler, çevre ve tavsif ön plana geçmiş, bu durum ise roman ve hikâyenin gerçek yönlerini teşkil ediyordu. **Ramyetun min gayri râmin'**de bu değişiklikleri görmek mümkündür. 19.yy.'ın klasik kelimelerinin yer almadığı bu hikâyelerin basit üslubu Nâsif el-Yazıcı ve Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ın üslubundan çok farklı idi. Bu hikâyede karısının harcamalarına karşı çıkan cimri bir kocanın durumu anlatılır, seyahate çıkmadan önce yokluğunda evin ihtiyacını karşılayacak parayı karısına verir, Ancak karısı için ayırdığı parayı verecek yerde elini yanlış cebine atarak farkına varmadan öbür cebindeki fazla parayı alır ve karısına verir. Adam gittikten sonra kadın alışılmış harcamaların dışında tamirci, döşeme, dekorasyon, kendisi, çocukları ve hatta kocası için bolca para harcar. Adam döndüğünde ailede ve evdeki değişikliğe çok şaşırır, karısına bütün bunlar için parayı nereden bulduğunu sorunca o da verdiği para ile bu işi yaptığını söyler. Bunun üzerine adam ceplerini düşünerek hata yaptığını anlar, fakat ailesinin bu apaçık mutluluğu karşısında yaptığı hatadan pişmanlık duymaz. Hikâyenin sonunda yazar bilmeden yapılan bu gibi hataların bir cimriyi yenileyip daha iyi hale koyduğunu vurgularken ailede de tedrici bir gelişmenin olduğunu imâ etmektedir. Bundan sonra kadın her ne zaman nazlanarak kocasından para istese "Sen bana yanlış cebinden verirdin" sözünü kullanır olmuştur. Bu zarif ve kısa hikâyenin ahlâkî amaçlı olduğu açıkça görülmekle beraber kocanın karısına karşı eli sıkı olmaması, cömert davrandığı taktirde evde rahatlatıcı bir hava ve mutlu bir ortamın olacağı da vurgulanmaktadır.

19.yy.'ın ikinci yarısından itibaren başlayan yeni hikâyecilik-

le ilgili çalışmalar 20.yy.'in ilk yarısında Corci Zeydan (1876-1914), Mustafa Lutfi el-Menfalûti (1876-1924) ve Cibrân Halil Cibrân (1883-1931) gibi müelliflerin kalemıyla büyük merhaleler katetmiştir.

Corci Zeydan Büyük bir tarihçi, seçkin bir gazeteci ve ender hikâyecilerden olan Corci Zeydan'ın tarih, edebiyat, dil ve sosyoloji üzerine pek çok eserleri bulunmakta, ayrıca tarihi roman sanatının da öncüsü sayılmaktadır. Zeydan Lübnan'da doğmuş, fakat Halil Mutran gibi hayatının büyük bir kısmını Mısır'da geçirmiştir. Bir müddet gece okullarında İngilizce okuduktan sonra 1881'de tıp talebesi olarak Amerikan Üniversitesine devam etmiş ve 1882'de de Mısır'a gitmiştir. Orada bulunduğu sırada çeşitli çalışmalarının yanı sıra **ez-Zamân** gazetesi ile meşgul olmuş, 1885'de Beyrut'a döndüğünde **el-Mecme u'l- ilmi's-Şarkî**'ye üye seçilmiştir. On ay müddetle Arapça, Süryânice ve ikisinin kardeşi olan Sami dillerini okuyup meşhur eseri **el-Elfâzu'l-Arabiyye va'l-felsefetu'l-lugaviyye**'yi yazmıştır. Bilahare İngiltere'yi ziyaret edip Mısır'a döndükten sonra 1892'de Arapça ana dergilerden olan **el-Hilâl**'i çıkarmıştır.

Corci Zeydan hemen hemen her sahada, özellikle dramada, yorulmak bilmeyen velüd bir yazardır. Tarih ve felsefesi, dil ve edebiyatı, felsefe, siyer terâcim (hal tercümeleri), tarihî roman, hikâye ve gazetecilik konularında kıymetli eserler vermiştir. Müellifin dört ciltlik **Tarih âdabi'l-luğati'l-Arabiyye** ve yine beş ciltlik **Tarihu't-temedduni'l-islâmî** adlı eserleri neşredildikleri tarihlerde emsalsiz eserlerdi. Tarihe âit bilgisi ise muhtelifdir: Yunan, Roma-yeni Mısır, İngiltere ve Cahiliye devri Arabistan tarihi ile ilgili eserler yazmış, ayrıca Mısır'daki mason tarihini de kaleme almıştır. Bütün bunların yanı sıra İslam ve Mısır tarihinin safhalarını ele alan 21 kadar tarihi hikaye ve roman telif etmiştir.

Corci Zeydan bu çalışmalarının neşrinde bizzat kurduğu HİLAL matbaasından istifade etmiştir. Tarihi hikâye ve romanları çok sevilmiş, bir çokları tekrar basıldığı gibi pek çoğu da Fransızca, Almanca ve diğer Doğu Dillerine çevrilmiştir. Bu hikâye ve romanlarından çoğu Orta Çağ İslam şöhretiyle ilgilidir. Mesela **Şarl** (Charles) **va Abdurrahman**'da müslümanların Fransaya ilerleyişini ve Fransa kralı Charles Martel tarafından 732'de yenilmesini tasvir etmiştir. Ayrıca **el-Abbase uhtu'r-Raşid**'de Harun Reşid'in kız kardeşinin Bermeki Vezir Cafer ile gizlice evliliğini anlatır. Aziz Abaza'nın da 1947 tarihli oyununda aynı temaları işlediği görülür. Fransızca'ya da tercümesi yapılan bu eserde ana karakterlere ilave olarak şair Abu Nuvas ve Abu'l-Atahiyye'ye de yer verilmiştir. Eserde bu son şair, Harun Reşid'in gizli evliliğini açıklayan önemli bir karakter olarak geçer.

Corci Zeydan bu çalışmalarıyla hem Arap dostlarına, meslektaşlarına, Arap edebiyatına, hem de çağdaş arap hikâye ve romançılığının doğmasına büyük hizmette bulunmuştur.

Mustafa Lutfi el-Menfalûti Yeni Arap Edebiyatında önemli bir yeri olan ayrıca üslup ve fikirleriyle ananevi tarzdan modern usûle geçişte örnek teşkil eden yazarlardan biri de Mustafa Lutfi el-Menfalûti'dir. 1876'da Mısır'ın el-menfalut'ta dindar bir aileden dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta Kur'ân okuluna başlayan el-menfalûti onbir yaşından itibaren on yıl süreyle el-Ezherdeki hocaların rahleleri önünde diz çökmüştür. Fakat edebiyata olan merakından olsa gerek oradaki öğretimden pek fazla zevk almamıştır. Ancak el-Ezher'deki öğrenimi esnasında bir yandan Muhammed Abduh'un edebiyat derslerine devam etmiş, bir yandan da Abbasi devrinin İbnu'l-mukaffâ el-Câhiz ve Bedi u'z-zaman gibi meşhur ediplerini okuyarak kendini yetiştirmiştir. Çünkü onun Abû Temman, İbnu'r-Rûmi ve Abu'l-Alâ gibi büyük şairlerinden seçmelerinin bulunduğu **Muhtârâtul-Menfalûti** adındaki eseri edebiyata olan merakının açık bir ifadesidir.

Muhammed Abduh'un ölümü Mustafa Lutfi el-Menfalûti'yi çok sarsmış, ayrıca hayatının çeşitli gâile ve meşakkati onda üzüntü, keder ve hüznü dolu bir iç dünya yaratmıştır. O günlerdeki İngiliz işgaliyle ülke üzerine kara bulut çökmüş, halk ise âdeta boğazını sıkan bu işgal kâbusunun altında üzüntü ve kederden başka bir şey hissetmiyordu. İşte bu dönemde halkın içine düştüğü felaket aynı zamanda Menfalûti'nin yüreğini dolduran acılardı. Bundan dolayıdır ki Muhammed Abduh'un ıslahat çağrısını gönülden desteklemiş ve bunun ülke kalkınması ve kurtuluşu için bir ihtiyaç olduğuna inanmış ancak bu husustaki hitabetini bütün Araplardan ziyade Mısır halkına yöneltmiştir. Şevki Dayf Menfalâti'nin bir batı dili bilmediğini, bu yüzden de çağdaşlarına göre Batı kültürüne olan vukufiyetinin çok zayıf olduğunu, ayrıca ihtiyaç duyduğu hususları ya tercümelerinden okuduğunu veya yakın dostlarına tercüme ettirdikten sonra kendi üslubuna aktardığını ifade eder. Bu itibarla müellifin uyarılma usulü ve serbest yaptığı tercüme romanları ve kısa hikâyeleri vardır. Ancak onu Arap yazarları arasında ilk sıraya koyan eseri hiç şüphesiz **en-Nazarât**'dir. Gerçekten de yazarlar Menfalûti'yi bu eseriyle bütün Arap makale yazarlarının en büyüğü olarak kabul etmişlerdir.

en-Nazarât, sosyal muhtevalı makalelerden meydana gelmiş üç ciltlik bir eserdir. Asrın başlarında onu **el-Mueyyid** gazetesinde neşretmiştir. Makâleleri şekil ve mevzu bakımından iki ana hususiyetle temâyüz eder. Bunlardan birincisi yazılarını sade bir

üslûp içinde kaleme alıp gerek avamcadan gerekse ağır edebî sanatlardan kaçınması ve herkesin anlayabileceği bir dil kullanmasıdır. İkincisi ise **Muhtârât'** indan da anlaşılacağı üzere edebiyata, özellikle Abbasi edebiyatına çok iyi vakıf olduğu halde hiç bir zaman İbnu'l-Mukaffa, el-Câhiz ve Bedîu'z-zaman gibi müelliflerin parlak üslûbunu aynen taklid etmeyip onları kendi üslûbu içinde mezcetmesidir. Bu bakımdan Menfalûti'nin yazdığı her şey onun içinde kaynayan duygularının, şahsiyetinin ve karakterinin ifadesidir. Okuyucu onun makalesinde istediği sanat lezzetini, ayrıca duygularına, yüreğine hitap eden gerçek edebiyatın izlerini ve özelliğini bulur. Yazılarının mevzularını çevresinden seçip içtimâî hayatı fikirlerinin kaynağı ittihaz etmiştir, hocası Muhammed Abduh'un tesiriyle kaleme aldığı meseleleri toplumda ıslah edilmesi gereken birer kusur olarak görmüştür. Bu itibarla sade üslûbu ihtiva eden yazıları sadece aydınlara değil, toplumun büyük bir kesimini meydana getiren alelâde insanlara da hitap ediyordu.

en-Nezarât'ın mevzuları arasında kumar, içki, raks ve kız-oğlan ilişkileri gibi cemiyetteki kusurlar yer almaktadır. Bunlardan pek çoğunun ise Batı'nın geleneksel islâm toplumu üzerine yaptığı tesir sonucu olduğu zikredilir.

Menfalûti, **Medinetu's-sa âde** (Mutluluk şehri)'de içinde her şeyin eşit ve ihtiyaçların temin edildiği hayâlî bir şehir tasvir eder. **er-Rahmetu'r-rahme'**de açlar, yoksullar ve kimsesizler karşısındaki duygularını dile getirir, **el-İhsân fi'z-zevaç'**da ise toplumun sarılması gereken yarıları dururken boşa harcanan paraya ve görevlerini lâyıkiyle yapmayan kuruluşlara karşı çıkar.

Bu fikirler, modern okuyuculara uygun düşecek şekilde mülâyimleştirilmiş klâsik belâğati ihtiva eden bir dilde ifade edilmiştir. Ancak Yazıcı ve Şidyak ile karşılaştırıldığı zaman dilin sade olduğu görülür. Makalelerinde kullandığı dile bakacak olursak onu bazı ilkel dinlerde görülen hem ileriye hem de geriye bakan iki yüzlü bir mabuda benzetebiliriz, çünkü okuyucular arasında günlük dilde yazılan makâlelere ehemmiyet vermeyenler olduğu gibi geçmişin seciili ve bedii sanat yüklü üslûbundan da hoşlanmayanlar vardı. Bu bakımdan her iki gurubun zevkine, duygu ve düşüncesine hizmet etmiş, yazılarında da bu dengeyi sağlamıştır.

Bazı eserlerindeki mukaddimleri yoruma ihtiyaç duymadan kendisini tanıtan iyi bir rehberdir. Menfalûti üslûbunun taklit olup olmadığını soranlara onu, okuduğu her şeye değil, insanı cezbedici güzel şeylere dayandığını söyler. İyi ve kötü her şey Menfalûti'yi ilgilendirmiş, onların özüne ve ruhuna inebilmiştir. Müellif şiir de severdi, özellikle karşılıksız acıklı aşk hikâyelerinden

hoşlanırdı. Kendisini, bütün talıhsızlık ve adaletsizlikleri gören ve halkı bunlardan korumayı düşünen biri olarak tasvir eder. Makâlelerindeki güzel ve nazik duygularını takdir etmemek mümkün değildir. Yazıları uyarıcı, ders verici bir hikâye mâkul bir tartışma ve empresyonist (müessir) bir resim veya nesir-şiir gibi düşünülebilir. Bu arada herhangi bir okuyucunun bir yazarı takdir etmesinin, Tanzimat Edebiyatında da görüldüğü gibi, onun zevkine bağlı olduğunu da söyleyebiliriz.

Gibb, müellifin durumunu özetler ve onu "Kolayca intikal edebilen ve kavramaya müsait bir şahsiyet" olarak tavsif edip **Nazarât**'ı canlı, zinde ve parlak bir çalışma diye isimlendirmiş, ayrıca makâlelerinin de ağır başlı olduğunu ifade etmiştir. Gibb'in **Nazarât** hakkındaki görüşlerine katılmamak mümkün değildir, çünkü makâleleri, konuları, temaları ve üslubu ona özel bir saygı kazandırmıştır. Makalelerinde okuyucularının ümit ettiği bazı şeyleri bahsetmiştir. Günlük meseleleri dile getirmede kullandığı üslûbun ne kadar müessir olduğu eserlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Bu itibarla John A. Haywood'un da ifade ettiği gibi makâle ve gazetecilik onunla sanat haline gelmiştir.

Cibrân Halil

Cıbran Lübnan'da doğmuş, fakat 12 yaşla-

Cıbrân

rında iken dul annesiyle beraber Amerika'ya göç etmiş, 15 yaşına geldiğinde ise Mısır, Fransa ve

Belçika'yı dolaşarak yine Beyrut'a dönmüştür. Lübnan'da kaldığı dört buçuk yılın yansını oradaki bir enstitüde Arapça ve Fransızca okuyarak geçiren Cıbran 1903 yılında ikinci kez Amerikaya gitmiş ve Boston'da yerleşmiştir. Daha sonra resim sanatı öğrenimi için Paris'e gitmiş, orada üç yıl kaldıktan sonra tekrar Amerika'ya dönüp karaciğer sirozu ve tüberküloz yüzünden vakitsiz ölümüne kadar New York'da yerleşmiştir.

Cıbrân Arap, Fransız ve Anglo-Amerikan kültürünü öğrenmiş biri, ayrıca kalemini üç dilde rahatlıkla kullanabilen bir yazardır. İsyankar ve ferdiyetçi idi. Belli bir zaman içinde de olsa Nietzsche dahil ona tesir eden bir çok kişiler olmuştur. Bazı eleştirmenlere göre bu çeşitli etkiler, bütünleşmiş bir kişilik olarak onda görülmektedir. Yine eleştirmenlere göre Cıbrân hür insan ruhunu temsil eder ve ilk Arap sembolistlerden biridir. Avrupa kültürü ve medeniyeti içinde yetişmiş biri olduğu için çağdaş düşünce ve ilerlemeyi engelleyici ananevi hurafe duvarını yıkmaya muvaffak olmuştur. Bu bakımdan Araplar onu çağdaşları arasında emsalsiz biri olarak görmüşlerdir. Ancak Cıbrân'ın dini ve psikolojik eserlerinin halen önemini koruyup korumadığı hususu tartışılabilir, bununla beraber onun serbest şiirleri ile kısa hikâyelerinin tazeliğini koruduğunu söyleyebiliriz.

Cibrân'ın kısa hikayelerinin yer aldığı iki mecmua **el-Ervâh el-Mutemerride** (Asi Ruhlar) ve **Arâisu'l-Murûc** (Vadinin Gelinleri) Arapça ve İngilizce olarak yayınlanmıştır. Müellif bu kısa hikayelerindeki uzun ve veciz ifadelerinde mecâz, kinâye ve istâre kullanmış, ayrıca belli karakterlerde psikolojik anlayış da göstermiştir. 19.yy. da Avrupayı dolaştığı esnada normal ve sanat hayatına dâir yazılarında romantik duygu ve heyecanını anlatmıştır.

Cibrân'ın dokunaklı hikâyesi Martâ el-Bâniyye (Ban Köyü'nün Martâ'sı) bize hizmetçi ve sığırtmaç gibi çalışan Lübnan'lı yetim bir kızı anlatır. Marta çevresindeki tabiat kadar saf, temiz ve güzel bir kız olarak yetişir. 16 yaşında inek otlatmak için pınarın başına oturduğunda zengin görünümlü, iyi giyimli atlı bir adam kendisine doğru yaklaşır ve yol sorma bahanesiyle yanında durur. Daha sonra da kızın utangaç haline rağmen o yabancı ile gittiği, ineğin eve tek başına döndüğü, kızın ise köyünde ne görüldüğü ve ne de işitildiği söylenmiştir. Hikâyenin ikinci kısmı Beyrut'taki bir otelin terasında oturan yazarla başlar: Beş yaşında bir çocuk çiçek satarak oraya gelir, yazar her an kötü yola düşebilecek olan bu çocuğa acır, ona ismini, yaşını ve kimin çocuğu olduğunu sorar, neticede çocuğun anasının, Martâ olduğunu öğrenir, çünkü Marta'nın esrarengiz bir şekilde ortadan kayboluşu günün konusu olmuştur. Yazar çocukla beraber Beyrut'un fakir ve pis semtlerinden birindeki kulübeye gider, orada ölüm döşeğinde olan Marta ile karşılaşır. Kadın başından geçenleri yazara anlatmaya başlar. Atlı adam kendisini sevdiğini söylemiş ve onu öpmüştür. O güne kadar öpüşme nedir bilmeyen zavallı kız kandırılmıştır. Atlı adam kızı Beyrut'a götürmüş ve metresi olarak onu lüks bir yere yerleştirmiştir. Ancak bir müddet sonra Marta'dan bıkan adam onu terketmiş, kadın ise hayatını kazanabilmek için adamın arkadaşlarına kendini satmaya mecbur kalmıştır. Nihayet Marta başından geçen bu rezaleti anlatmayı bitirdikten sonra "Yâ rabbî günahlarımızı affet" diye mırıldanarak ruhunu teslim eder. Papazlar Marta'nın cenaze töreniyle bir Hristiyan mezarlığına konulmasına karşı çıkarlar ve yazar ile küçük çocuk onu şehir dışında bir yere gömerler.

Cibrân'ın diğer küçük hikayeleri gibi bu da iki kısımdır. Birinci kısımda yazar, belli ölçüler dahilinde iffet ve mutlulukları tasvir eder. İkinci kısımda ise perişanlık, dert, sefalet, fakirlik, bedbahtlık ve trajedi ile kararan havayı anlatır. Hikâyedeki teşbihlerle daha çok huy ve karakter bakımından kırsal kesim insanları arasındaki birliğin sağlanması amaçlanmıştır. Bu itibarla Marta, ölümün insanların ruhları ile oynadığı gibi rüzgarın da sararmış yapraklarla oynamasına bakar. 16 yaşına bastığında ruhu kırların güzelliğini yansıtan sırlı, saf ve temiz bir

ayna gibi olmuş, kalbi ise her sesi yansıtan vadinin vahşi yamaçları gibiydi. Yazar Amerika'daki bir çok Lübnanlı göçmenler gibi anavatanını unutmamış, ona olan özlemini kendi ruhuyla uyumlu bir çeşit gizli aşkı tasvir ederek dile getirmiştir.

Müellifin başka bir eseri **Sarahu'l-kubûr** (Mezarların Çılgılığı)' da sembolizm açıkça görülmektedir. Hikâyenin birinci kısmında cinayetleri ortaya çıkaran bir emirden bahsedilir. Emir sırasıyla, askeri öldüren bir genci, sevgilisinin kollarında kocası tarafından bulunan bir kadını, bir manastırın kurban tasını çalan fakir, sefil birini ölüme mahkum etmiştir. Bunlardan birincisinin boynu vurulur, ikincisi şeiata göre taşlanır, üçüncüsü ise asılır. Yazar hikâyenin ikinci kısmında şehir dışına çıkıp köylere kadar uzanır, ayrıca öldürülen kişilerin durumunu açıklayarak hafifletici sebepleri gösterir, neticede cinayete kadar götüren bozuk kokuşmuş adaletlerin kötülüklerini, suçluları cezalandıran olumsuz ve şuursuz adaleti açıkça ortaya koyar Hikâyenin tamamı semboliktir ve Cibrân bu tür hikâyelerde daha başarılı oluyordu. Ancak bir yazar olarak onun problemlerinden biri kendisini bir düşünür olarak görmesidir. Halbuki Cibrân duygu ve heyecanın tahakkümü altında olan biri idi.

Menfalûti'nin makâlelerinde olduğu gibi Cibrân'ın yazılarında da çağdaş dünyanın tehlikeli ortamındaki sosyal adaletsizlik manzarası zamanın hikâye ve roman edebiyatının tipik bir görünümüdür. Hikâyede insanların işlediği günah ve suç, duygu, üzüntü ve keder, geleneksel islâmî düşüncede olduğu gibi, Tanrı'ya karşı işlenmiş bir isyandan dolayı değil, toplumdaki sosyal adaletsizliğin meyveleri olarak gösterilir.

Devam edecek

ŞUÛBİYYE NEDİR?

Yrd.Doç.Dr.Mustafa KILIÇLI (*)

İslâmiyetin Ortadoğu'da siyâsî bir güç olarak ortaya çıkışından yaklaşık bir asır sonra, Araplar tarafından feth edilen toprakların idaresi büyük ölçüde Arap asıllı olmayan müslümanların eline geçmişti. Araplar yeni dinleri İslâm'ı, bunun yanında dilleri Arapçayı ve diğer kültürel unsurlarını yeni feth edilen topraklarda yayıyorlardı. Ancak onların büyük bir imparatorluk kurabilecek ne idarî gelenekleri ve ne de tecrübeleri vardı. Bu sebeple bilhassa Abbâsiler devrinde tebaalarındaki tecrübeli yabancı unsurlarla işbirliği yapmak zorunda kalmışlar ve tebaanın meslek sâhibi zümrelerinin, imparatorluğun idarî yapısı içinde önemli mevkileri işgal etmelerine razı olmuşlardı. Araplar, Arap şiirinde hâlâ muhâfaza edilen putperest dönemin ihtişamlı geleneklerinde ifadesini bulan kabile şerefine ve asabiyetine tam mânâsıyla bağlı olduklarından Arap asıllı olmayan yeni müslümanlara yani *mevâlî*¹ye zaman zaman ikinci sınıf vatandaş muâmelesi yapıyorlardı². Hiç kuşkusuz Arapların *mevâlîye* karşı gösterdikleri kibir ve onları aşağılayıcı davranışlar **Şuûbiyye hareketi** diye bilinen bir tepkiyi doğurmakta gecikmedi. Bu hareket kesin olarak Emevî idaresinin son yıllarında patlak verdi ve Abbâsiler devri boyunca siyâsî, edebî ve dinî şekiller olarak devam etti. Özellikle hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda Farsların ve diğer gayr-ı Arap kavimlerin Araplara üstün olduklarını mübâlagalı bir şekilde müdâfaa etti.

Şimdiye kadar **Şuûbiyye hareketi** ve mâhiyeti hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır. Gerek Araplar ve gerek şarkiyatçılar için **Şuûbiyye**'nin incelenmesi yönünde ilk adımı atmış olan şarkiyatçı I.Goldziher, Almancadan İngilizceye Muslim Studies adıyla tercüme edilen eserinin birinci cildinde, tam ayrıntılı olmasa da, **Şuûbiyye hareketinin** siyâsî ve edebî tezâhürleri hakkında oldukça ilginç bilgiler sergilemiştir. Şarkiyatçı H.Gibb de, Studies on the Civilization of Islam'ındaki bir bölümde **Şuûbiyye mes'elesin**e değinmiştir. Goldziher bu hareketin daha ziyâde edebî tezâhürleri üzerinde çalıştığı halde Gibb bunun arkasında etkili olan bazı sosyal güçleri, Araplarla Arap asıllı olmayan *mevâlî* arasındaki sosyal ve ekonomik çatışmayı açıklamaya çalışmıştır. Konuyu değişik açılardan ele alan bazı şarkiyatçıların muhtelif makalelerinin yanı sıra çağdaş Arap yazarlarından Aḥmed Emîn'in Duḥa'l-İslâm'ındaki ilgili bölüm, 'Abdul'azîz ed-Dûrî'nin al-Cuzûru't-târîhiyye li's-Şuûbiyye adlı müstakil küçük eseri, İranlı çağdaş edebiyatçılardan Celâleddîn Humâ'î'nin, Mihr dergisinin muhtelif sayılarında yayınlanan makalesi bu alanda yapılmış ve önemi hâiz çalışmalar arasında zikredilebilir. Aḥmed Emîn ve Celâleddîn Humâ'î **Şuûbiyye hareketinin** ortaya çıkışını ictimâî ve siyâsî sebeplere dayandırmalarına karşın 'Abdul'azîz ed-Dûrî bunu bazı dinî firkaların

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

hareketlerine bağlamakta, yaptığı değerlendirmelerde de sık sık taraf tutan görüşlere yer vermektedir.

Şuûbiyye nedir? Genel mânâda **Şuûbiyye**, Arapların diğer kavimlerden daha üstün olduklarına inanmayan bir fırkanın adıdır.

Tarihî ve edebî kaynaklardaki malzeme incelenecek olursa **Şuûbiyyenin**, başlangıçta, İslâmî fetihler neticesinde Arapların idaresine giren Arap asıllı olmayanlarla Araplar arasındaki müsâvât meselesini halletmeye çalışan, ancak sonradan yavaş yavaş Araplara karşı mutaassıp davranarak Arap soyunun düşmanı olan, onu dünya kavimlerinin en âdisi sayan ve Arap olmayan kavimleri Araplara üstün tutan bir fırka olduğu görülür.

Hulefâ-yi râşidîn devrinde islâmî fetihlerle büyük bir başarıya ulaşan müslüman yeni Arap devleti, medeniyette köklü ve eski miraslara sâhip milletlerin kurdukları bazı devletlerin topraklarına yayılınca, o Arap asıllı olmayan milletlerin çoğu İslâmiyete ve Arap idaresine boyun eğmek zorunda kalmışlardı. İslâmiyetin, hangi ırktan olursa olsun, kendisine boyun eğen insanlar arasında ayırım yapmadığı, bütün insanları kardeşliğe davet ettiği her vesile ile çeşitli âyet ve hadislerde açıkça beyân edilmekteydi³. İslâma giren gayr-ı Arap milletlerin çocukları ve dolayısıyla fikir adamları bu âyet ve hadislerden bazısını kendilerine rehber olarak almışlar, İslâm târihinde **Şuûbiyye** olarak bilinen, Arapları üstün tutmayı onların kendilerinden başka milletler karşısında bir üstünlüğe sahip olduklarını düşünmeyen veya başka bir deyişle Araplara kin besleyip onları tahkir eden bir fırkanın ortaya çıkışına kadar o âyet ve hadisleri Arapların haksız hareketlerine karşı tedâvülde tutmaya devam etmişlerdi. Fakat zamanla asabiyet duygularının ağırlık kazanması neticesinde Araplar, idarelerindeki bu Arap olmayanlara zulüm ve şiddetle muâmeleye başlayınca onlar da dinî bazı prensipler yanında bizzat siyâsî ve edebî güçleriyle karşı koymaya başlamışlardı. Yakın devirde yaşamış İranlı edebiyatçılardan Celâleddîn Humâî'nin ifadesine göre **Şuûbiyye** lâfzı, Arap asıllı olmayanlardan Araplarla mücâdeleye girişen şu üç gurup insana atfedilmekteydi⁴ :

I.grup : **Şuûbiyye** taraftarları başlangıçta, bütün milletler ve ırklar arasında tam bir müsâvâta, bütün insanlar bir parça topraktan ve bir adamın sulbünden geldikleri için, Arap olsun olmasın, hiç kimsenin bir başkasına üstün olmadığını kabûle çağırılmışlardı. O nedenle bu grubun mensupları ilk zamanlar **Ehlu't-tesviye** adıyla tanınmışlardı. İbn 'Abdi Rabbih'in "**Şuûbîler**, onlar da **Ehlu't-tesviye'dir**"⁵ şeklindeki ifâdesi bu grubu tanımlamaktadır.

Ehlu't-tesviye, insanların hasep nesep konusunda aralarındaki üstünlük iddiâlarını kabul etmeyen, üstün olmayı sadece din ve ahlâka, kişinin şerefi ile azmine bağlayanlardır. Arap asıllı olmayan, bazan da Arap oldukları halde Arapların bu konudaki haksız hareketlerine karşı çıkan dindar âlimlerin pek çoğu onları temsil etmekteydi; çünkü İslâmın özü ve esasları bu yolu te'yid eder mâhiyettedir. Ancak zamanla bunlardan gidişâtlarında haddi aşan, asabiyette aşırılığa giden, Arapları bütün faziletlerden tecrid edip onlara her türlü rezâleti

yakıştıran kişiler ortaya çıktı. Bunlar da aşağıda tarif edeceğimiz ikinci ve üçüncü grupları temsil ediyor ve esâsen **Şuûbiyye** adıyla tanınıyorlardı.

II. gurup: Bunlar, Arapların bir millet oluşuna hücum eden ancak İslâmiyete herhangi bir saldırıda bulunmayanlardır. Çünkü bunların nazarında İslâm, Arapların arasında zuhûr etmiş olsa bile, herkesin dinidir. Bu grubu daha çok Arap asıllı olmayanlardan eski dinlerini devam ettirenler veya müslüman olup da kendilerinde millî duyguları ağır basan, saltanatlarını ortadan kaldırdıkları ve istiklâllerini ellerinden aldıkları için Araplardan nefret edenler teşkil etmekteydi.

III. gurup : Bunu da Arapların diğer kavimlerden üstün olduklarına kesinlikle inanmayan, üstelik Araplardan gayri bazı milletlerin onlardan üstün olduklarını savunan, Araplara her türlü âdiliği yakıştıran ve yeri geldikçe onların yeni dini İslâmiyete de saldırmaktan çekinmeyen kimseler temsil etmekteydi. Sahip oldukları aşırı asabiyet duyguları onları Arapları ve dinleri bile olsa onlardan gelen her şeyi çirkin görmeye sevk etmişti.

Şuûbiyyenin esâsı, el-Câhiz'in deyişiyle, bozmadığı bir din ve yıkmadığı bir dünya bırakmayan asabiyete dayanmaktaydı⁵. Bu da Arapların geçmişten güç alan mefâhîr (:övmeye vesile şeyler)ine karşı **Şuûbiyye** taraftarlarının kendisine dört elle sarılarak Araplara karşı gösterdikleri övünmelerden ibârettir.

Çağdaş bazı araştırmacıların, târihi seyri içerisinde **Şuûbiyyenin** aldığı şekiller konusunda ihtilâfları varsa da onlar **Şuûbiyyenin** Kur'ân ve sünnetin, bütün insanların eşit olduğu prensibi üzerine kurulduğu ve mensuplarının, Arapların bizzat kendilerini **kabâ'il** (:Arap kabileleri) olarak görmelerine karşılık Arap olmayanları **su'ûb** (-Arap asıllı olmayan- milletler) addettikleri, Arapları diğer kavimlerden aşağı gördükleri hususunda fikir birliği içindedirler. Şarkiyatçı I.Goldziher'in ifâdesine baktığımızda onun, **Şuûbiyye** hareketini fikrî bir hizip olarak kabul ettiğini görüyoruz. Fakat bunun yanında o, bu görüşünde ihtiyatlı davranmakta ve şöyle demektedir: **Şuûbiyye**, Kur'ân ve sünnetin emirleri doğrultusunda hâlis Araplarla onların dışındaki diğer müslüman milletlere eşit davranılmasına dâvet eden büyük bir cemaatin özünü temsil eden düşünürler ve yazarlar topluluğudur. Bu topluluk veya hizip ihtilâlcî olmayıp, davetini yaparken edebî metotlara dayanmıştır⁶. Görüldüğü kadarıyla I. Goldziher, **Şuûbiyyeyi** maddî kuvvet ve mukâvemetten ziyâde mânevî bir kuvvet üzerinde ayakta duran fikrî bir hizip olarak tasavvur etmektedir.

J. Wellhausen'e gelince: O, I.Goldziher gibi **Şuûbiyyeyi** fikrî bir hizip olarak görmeyip aksine onu özünde siyâsî, ictimâî ve islâmî özellikler bulunan dinî bir hareket olarak görmektedir⁷.

P.K.Hitti ise umûmiyetle **Şuûbiyyenin** aldığı şeklin edebî münâkaşalar çerçevesinde olduğunu; bu hareket mensuplarının, Arapların tefekkür alanındaki üstünlük iddiaları ile alay etmenin yanında şiir ve edebî sanatlarda Arap olmayanların üstünlüğünü ileri sürdüklerini ifade etmektedir⁸. P.K.Hitti'nin ifâdesinden de **Şuûbiyyenin** esâsen, düşünce meydanlarında Arapların efendilik fikrine mukâvemet için ortaya çıkmış edebî bir hareket olduğu anlaşılıyor.

Günümüzde İslâm târihine dâir çalışmalarıyla tanınan 'Abdul'azîz ed-Dûrî **Şuûbiyyenin**, muayyen bir cemaatin veya sosyal bir sınıfın hareketi

değil, bilâkis müdeaddit milletlerden muhtelif grupların, Arap otoritesini sarsmak veya İslâmî-Arap kültürünün yeni nesillere akışını engellemek için sarfettikleri gayretin birikimini temsil ettiğini ifâde ediyor⁹.

Gerçekten **Şuûbiyye** başlangıçta dinî bazı direktüfleri kendisine hareket noktası olarak almış fakat sonradan onları bir tarafa bırakmış, kendilerini sürekli olarak beşeriyetin en asili görüp **mevâliye** en ağır ictimâî ve siyâsî baskıları revâ gören Arapların hükümrânlığını yıkarak, İslâmiyetin gelişiyile Arapların idaresine giren Arap olmayan milletleri eski idare ve medeniyetlerine kavuşturmak için çaba sarfetmiş siyâsî, edebî, dinî bir hareket ve bu hareket mensuplarının oluşturduğu bir fırkadır. Onun teşvikiyle yaklaşık dört asır boyunca kimisi ihtilâlcî, kimisi edebî, kimisi de dinî olan hareketler yapılmıştır. Bu sürekli mücâdele ise o devirlerde Arap devletinin tebaasını meydana getiren unsurlar arasında vukû bulmuş, bunlar arasında en üstün ve en imtiyazlısı da hiç şüphesiz İranlılar olmuştur. Bunun nedenini ise, Arapların fetihler esnâsında ilk karşılaşukları yabancı ve güçlü unsurun, İranlıların oluşuna bağlayabiliriz.

Şuûbiyye lâfzının istikâkı ve bunun, taraftarlarına ad olarak verilisinin nedeni

Şuûbiyye, Abbâsi asrında ortaya çıkan Râvendiyye, Hurremiyye, Kaderiyye¹⁰ gibi özel bir fıkadan ibârettir. Kelimenin müennesliği fırka ve cemaat

olması münâsebetiyledir. Bir tek kişinin bu kelimeyle nitelendirilmesi halinde **şuûbî** denilmektedir. **Şuûbî**deki nisbet yâ'sı vahdet mânâsı ifâde eder.

Şuûbiyye kelimesi yukarıda ifâde etmeye çalıştığımız bir grubun temsil ettiği anlamda terim olarak Hz. Peygamberin hadislerinde ve Kur'ân'da geçmez. Kur'ân'da¹¹

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ...

âyetinde müfredi (**şafb**) olan (**şuûb**) kelimesi geçmektedir. Ancak buradaki (**şuûb**) lâfzı kesinlikle, Asr-ı saâdetten Emevî asrının sonlarına kadar, **Şuûbiyyenin** terim olarak ifâde ettiği anlamda tefsir edilmemiştir. Nitekim et-Taberî mezkûr âyetin tefsiri hakkında bize sahâbe ve tâbiünden birçok görüş nakletmektedir¹². Fakat bu görüşlerin hepsi, âyetteki (**şuûb**) ile uzak nesebin ve kabilelerin büyük kollarının kastedildiğini göstermektedir.

Gerçekte **Şuûbiyye** lâfzı, büyük bir insan topluluğu demek olan, büyük ve küçük kabileleri içine alan (**şafb**) kelimesinin çoğulu (**şuûb**) tan alınmıştır. Çoğul sıygası ve nisbet yâ'sı ile birlikte, mezkûr Kur'ân âyetindeki (**şuûb**) kelimesine mensuptur. **Şuûbî** lâfzının çoğul olan bir kelimeye nisbet edilmesi ise **enşârî** lâfzında olduğu gibi mükesser alem hükmünde olmasından dolaydır¹³.

Arapların muhâlifi bir fırkanın **Şuûbiyye** olarak adlandırılması, bir rivâyete göre bu fırka mensuplarının bütün milletlerin eşit olduklarını ve aralarında herhangi bir fark bulunmadığını söylemeleri; bir başka rivâyete göre ise onların Arap kabilelerinin karşıtı olan gayr-ı Arap milletlere yardım etmeleri veya

يَا أَيُّهَا النَّاسُ ... وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ...

âyetindeki (**Şuûb**) ile kastedilenin Arap olmayan milletler, (**kabâ'il**) ile kastedilenin Arap kabileleri olduğunu ileri sürmeleri sebebiyledir¹⁴.

A.Emîn, Kur'ân'da geçen (şu'ûb) ve (kabâ'il) kelimelerinin Arap olmayan milletler ve Arap kabileleri şeklinde tefsir edilmesinin şüübî bir tefsir olacağını ileri sürerek bunu kabul etmiyor. Görüşüne destek olarak da et-Taberî'nin âyetin tefsiri konusunda sahâbe ve tâbiînden naklettiği görüşleri ileri sürüyor¹⁵. Oysa meselenin bir çözüme kavuşturulması için âyetten Arap olmayan milletler ve Arap kabileleri anlaşılacak, Şuûbîlere ad olan terimin bu şekilde ortaya çıkarılması mümkündür. Çünkü eski ve yeni bütün kaynaklardaki ifadelerle göre, Şuûbîlerle Araplar arasındaki mücâdele hep mezkûr âyete dayanmış ve desteğini ondan almıştır.

Yine A.Emin, kaynağını belirtmeden yaptığı bir nakilde, kuvvetli bir Arap taraftarı olan İbn Kuteybe'nin Şuûbiyye lâfzının iştikâkı ve âyetteki (şu'ûb)un (kabâ'il)e tekaddum ettirilmesi meselesine şu sözleriyle iürazda bulunduğunu kaydediyor: "Acemlerden birinin, Allâh Teâla'nın Kur'ândaki

... وَجَمَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ...

âyetini delil

göstererek (şu'ûb)un Arap olmayanlar, (kabâ'il)in ise Araplar olduğu; ifâdede önce gelenin sonra gelenden daha üstün olduğu şeklindeki sözlerini haber aldım. Ben, Ehlu't-tesviyenin bu âyeti delil gösterdiklerini görüyordum. Halbuki onlar iki yönden hatâya düştüler: Birinci olarak, zikredilmede öncelik üstünlükte tekaddümü gerektirmez, Cenâb-ı Hakk

... يَا مَعْشَرَ الْإِنْسِ ...

buyurarak ifâdede cinleri

insanlardan önce getirmiştir. Oysa insanlar onlardan üstündür. İkinci olarak, doğrusu Arap olmayanlar (ş'a'b) olmaya Araplardan daha lâyük değildir. Çünkü her kavim çoğalmış, kollara ayrılmış ve bu kollar (şu'ûb) olmuşlardır"¹⁶.

Hulâsa Şuûbiyye lâfzı, aynı soydan gelen ve millet diyebileceğimiz büyük bir insan topluluğu anlamına gelen (ş'a'b)ın çoğulu (şu'ûb)a nisbet edilmiştir. Şuûbîlerin böyle adlandırılmalarının nedeni de başlangıçta esas olarak istidlâllerinin mezkûr âyetin olmasıdır.

Şuûbîlere Şuûbiyye adının kim tarafından verildiği konusuna gelince: Gerek eski ve gerekse yeni kaynaklarda bu konuya ilişkin ifâdelerde bir çelişki görülmemektedir. Târihî Arap-Acem mücâdelesinin simgesi haline gelen bu hareketi isimlendirme bizzat kendi mensupları tarafından yapılmıştır. Araplar ise bu hareketin taraftarlarını uzun bir süre Ehlu't-tesviye olarak adlandırmışlardır¹⁷.

Araplar, Câhiliye devirlerinde şuûr birliği içinde bulunan ve millî bir amaç için çalışan müttehid bir millet değildiler.

Şuûbiyyenin târihçesi

Onlar kabile asabiyetinin kendilerine önderlik ettiği dağınık kabilelerden ibâret idiler. Milliyetleri lehindeki asabiyetleri o devirlerde henüz kalplerinde yer etmemişti. Çünkü o sırada yaşadıkları bölgede onlarla komşuları arasında bunu tahrik edecek kuvvetli nedenler mevcut değildi. Onlarla yarımada komşu Fars, Rûm, Habeş milletleri arasında savaş niteliği taşıyan birtakım kavgalar olmuştu. Ancak bunlar dünya savaş târihinde zikredilecek, önemi hâiz bir duruma sâhip değildi. Çünkü bu savaşlar, gâlibiyetin çoğu zaman iki taraf arasında paylaşıldığı, bir kısım İranlı gruplarla Arap kabilelerinin küçük çaplı çatışmalarından ibâretti. Zaferlerini de bir milletin ötekine gâlibiyeti addetmek herhalde mubâlagadır.

Arapların, Câhiliye devrindeki kabile asabiyetlerinin mevcudiyetinden dolayı kavmî asabiyetleri tamamıyla yok olmuş değildi. Kalplerindeki araplık heyecanı onlarda izzet, hamiyet ve kibir duygularını yeşerten bedevî hayatlarının hüküm sürdüğü çok eski devirlerden beri mevcuttu ¹⁸. Ancak Câhiliye devrinde Araplardaki kavmî asabiyetin, zuhûr için meydan bulamadığı ve dar bir ufkun içerisinde kaldığı söylenebilir. Arap toplumunu bir araya getiren, onu dağınık kabile düzeninden derli toplu bir devlet nizâmına sokan İslâmiyet gelince getirdiği düzenin prensiplerine bağlı olarak Araplardaki asabiyet fertten topluma, kabileden millete intikal etmiştir. Bu asabiyet, köklü bazı saltanatları yerle bir eden, mağlup olan milletlerin kalplerini gâlip Araplara karşı öfke ve kinle dolduran İslâmî fetihlerden sonra daha bâriz şekilde ortaya çıkmıştır. Ona paralel olarak diğer milletlerdeki kavmî asabiyet de kızıymış ve **şuûbilik** duyguları Arap olmayanların kalplerine sirâyet etmeye başlamıştır.

Asr-ı saâdetde Hz.Peygamber asabiyetin kötülüklerini teşhir etmiş ve çeşitli vesilelerle onu yasaklamış ¹⁹ olmakla beraber asabiyet yine de külün altında kendisini alevlendirecek birini bekleyen ateş kuru gibi gizli olarak kalplerde yaşamaya devam etmiştir. Hz.Peygamberden sonra müslüman toplumdaki sınıf nizâmıyla mücâdele eden ve idarelerindeki insanları eşit tutan ilk dört halifenin adâleti, tebaayı meydana getiren Arap ve Arap olmayan unsurlardaki asabiyet duygularını bir dereceye kadar hafifletmiş olmasına rağmen Emevîler devrinde durum bunun tam aksine gelişmiştir. Emevîler **mevâliyi** hor görüp onlara efendinin köleye bakışı ile bakmaya başlayınca asabiyet yeniden canlanmış, Arap olmayanların ve özellikle **mevâlinin** çoğunluğunu teşkil eden İranlıların kalplerinde Araplara karşı zaten var olan kin ve düşmanlık ateşinin alevlenmesine neden olmuştur. Böylece Araplarla **mevâli** arasındaki çekişme şiddetlenmeye başlamış; sonra gayet açık bir şekilde **Şuûbiyye** adı altında, Arap olmayanların kavmî şuûrlarının Arap asabiyetiyle çarpışması şeklinde açığa çıkmış ve edebî, siyâsî, dinî şekiller almıştır.

Şüphesiz **Şuûbiyye hareketi**, yukarıdan beri verdiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı gibi, birdenbire ortaya çıkmamıştır. **Şuûbiyyenin** müşahhas olarak ilk faaliyeti, uzun bir hazırlık devresinden sonra Emevî asrının sonlarında, İranlı şâir İsmâ'îl b. Yesâr'ın halife Hişâm b:Abdilmelik (105-125/724-743)'in huzurunda kavmi Farısların şan ve şöhratlerini dile getirip onlarla övündüğü kasidesini²⁰ okuduğu zaman başlamış ve birinci Abbâsi asrında kuvvetle patlak vermiştir²¹. Emevîler devrinde halifenin bizzat kendisi, aynı şekilde öteki Arap taraftarı idareciler tetikte durdukları ve her vesileyle bu sesi susturdıkları için **Şuûbiyyenin** dâveti başlangıçta çok gizli ve sessiz ilerlemiştir. Kaynaklarda sözkonusu hareketin somut başlangıcı olarak hep şâir İsmâ'îl b. Yesâr'ın bu cür'etli hareketi gösterilmektedir.

Şuûbiyyenin Abbâsiler devrindeki faaliyeti ve öncüleri, Emevîler devrindeki hazırlık devresinden sonra ortaya çıkmış ve geniş bir edebî, siyâsî, dinî mücâdelenin kapılarını açmıştır. Emevî idaresinin son yıllarında İslâmiyetin eşitlik fikrine, Kur'an ve hadiste bu fikri destekleyen prensiplere dayanarak **Ehlu't-tesviye** adıyla yavaş yavaş yükselen **Şuûbiyye progagası** Abbâsî halifesi es-Seffâh (133-136 / 750-754)'ın hilâfet günlerinden Hârûn

er-Reşîd(170-193/786-809) devrinin sonuna dek çoğunluğu İranlı olan taraftarları sayesinde sonsuz bir heyecanla sesini duyurma çabası içine girmiş ve imkân nisbetinde ilerleme kaydetmiştir. Hicrî üçüncü asırda Abbâsi halifelerinden el-Me'mûn (198-218 / 813-833) ve el-Mu'tasim (218-227/833-842) devrinde ise her yönüyle kuvvet ve şiddetin zirvesine ulaşmıştır²². Bazan hilâfet sarayı tarafından da destek gören ve harâretli münâkaşalara yol açan²³, siyâsetinin temeli Araplarla mücâdele ve mevâlinin Emevîler devrinde gördükleri baskının öcünü alma olan Şuûbiyyenin bu asırda Fars, Türk, Rum, Süryânî v.s. asıllı şâir, kâtip, âlim ve idarecilerinden, halkın hâs ve avâm tabakalarından sayısız taraftarı olmuştur. Özellikle birinci Abbâsi asrında Şuûbiyye hareketi Arap asıllı olmayan taraftarları ile onların muhâlifi Arap taraftarları arasında en hareketli günlerini yaşamıştır. Sadece ırkî değil aynı zamanda ilmî bir akîde görünümünde olan Şuûbiyye, ondan sonra asırlarca süren mücâdelelerine devam etmiştir.

İranlılar, Abbâsi idaresinde iktidârı ele geçirmekle ve Arap hükümrânlığını yıkmakla asıl maksatlarına imkân nisbetinde nâil oldukları sonradan şiddetli çekişmeler yavaş yavaş azalmış ve eski hızıyla akıp gitmemiştir. Ama tamâmen ortadan da kalkmamıştır. Nitekim hicrî dördüncü asırda şüübî âlim Hamza el-İşfahânî (ölm. 360/970 ?) ile Arap taraftarları İbn Dureyd (ölm. 321/933), İbn Fâris (ölm. 395/1004 ?), Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî (ölm. 328/939 ?)'nin Arapçanın üstünlüğü konusundaki münâkaşalarına ve yazdıkları eserlere, hicrî dördüncü asrın ikinci yarısı ile beşinci asrın ilk yarısında tabii bir heyecanla Araplara karşı İranlıların üstünlüğüne dâir şiirler yazan şüübî şâir Mihiyâr ed-Deylemî (ölm.428 / 1037)'ye hicrî beşinci asrın ikinci yarısı ile altıncı asrın başlarında yaşayan ve gramere dâir K.al-mufaşşal'ının mukaddimesinde yaptığı gibi, Arap asıllı olmamakla beraber Şuûbiyyeye intisaptan kaçınıp Arap tarafını tercih eder görünen Cârullâh ez-Zemaşşerî (ölm.538/ 1143)'ye şahit olmaktadır²⁴. Hicrî beşinci asırda İbn Garsiye (h. V.asır)'nin Endülüs'te başlattığı Şuûbiyye hareketi ise ayrı bir önem arzeder²⁵.

İranlıların Abbâsi hilâfet sarayından kenara çekilmelerinden ve Türklerin iş başına gelmelerinden sonra Arapların oturdukları bölgelerde Şuûbiyyenin faaliyeti zayıflamış olduğu düşünülüyorsa da İran topraklarında özellikle Tâhirîler (205-259/821-873), Sâmânîler (204-395 / 819-1005) ve Saffârîler (253-900/867-1495)'in hükümrânlık devirlerinde bu hareket kendi gücüyle canlı kalmaya devam etmiştir. Ama ne var ki sonunda Arap taraftarlarına yenilmiştir. İlk defa Deylemliler ve onların İbnü'l-Amîd (ölm. 360/970), eş-Şâhib b. 'Abbâd (ölm.385/995) gibi vezirleri, Buveyh emiri Âdududdevle (338-372/ 949- 983) Arap taraftarları grubuna yapışmışlar, Arapçayı himâye edip yayılmasına gayret sarfetmişlerdir. Onlardan sonra ise ırkçılık hususunda gönüllerinde bir heyecan uyanmayan, İslâm dinini himâye eden ve Arapçayı ilim dili olarak seçen

Gazneli (352-582/963-1186) ve Selçuklu (429-590/1038-1194) Türkleri **Şuûbiyye**yi himâye etmemişlerdir²⁶. Edebî ve ilmî eserlerini hicrî altıncı asra kadar takip edebildiğimiz **Şuûbiyye hareketi** muhtemelen o târihten sonra dinî ve siyâsî ortam içinde erimiş, yok olup gitmiştir²⁷.

Şuûbiyye teriminin ilk olarak kullanıldığı devir itibâren Arapların muhâlifî bir fırka anlamında kullanılmıştır? Bu konuda elde kesin bir delil olmamakla beraber kuvvetli olan görüş **Şuûbiyye** lâfzının zihinlerde yer ettiği anlamda kullanılmasının birinci Abbâsî asrında yaygınlaştığı görüşüdür. Bununla ilgili olarak da şu zannî deliller gösterilmektedir²⁸:

a) Emevîler devrinde Araplara muhâlif **Şuûbiyye hareketi**, Abbâsiler devrinde görüldüğü gibi, partizan bir yol niteliğine sâhip değildi. Emevî idarecilerin çok titiz ve katı tutumları, sözkonusu hareket mensuplarının ortaya çıkmalarına fırsat vermiyordu. O nedenle bu fırkanın taraftarları gizlice ve azimle çalışıyor, Arap ihtişamının korkusundan o devirde daha az kendilerini gösterme cür'etine sâhip oluyorlardı. Amaçlarının ilerlemesi için yaptıkları her şey, maksatlarını tamâmıyla açığa vurdukları ve bu hareketin müstakil bir fırka olmaya yüz tuttuğu Abbâsî devrindekine aksine, gizli idi. Ancak Abbâsilerin iktidâra gelişiyle **mevâlinin** nüfûzunun ardından bu hareketin mensupları da kalplerindeki korkuyu atıp gizli faaliyetlerini alenî şekle sokmuşlar ve birlik içerisine girmişlerdir. İşte bu devirde onlara **Şuûbiyye** adı verilmiş olmalıdır. Zira bir akîdenin umûmî bir meslek veya parti şekline girmediği müddetçe özel bir isim almadığı şüphesizdir.

b) Emevîler devrinde Araplara muhâlif bir hareket hakkında **şuûbî** veya **Şuûbiyye** lâfzının kullanıldığı görülmemiştir. Ebu'l-Ferec el-İşfahânî, Emevî asrında yaşayan şâir İsmâ'îl b. Yesâr hakkında "İsmâ'îl, Acemlere aşırı taassubu olan bir **şuûbî** idi"²⁹ demektedir. Fakat Ebu'l-Ferec'in bundaki maksadı, halife Hişâm b. Abdîmelik'in muâsırı İsmâ'îl'in o devirde **şuûbî** olarak çağırıldığını göstermek değil, hicrî dördüncü asırda yaşayan Ebu'l-Ferec'in kendi devrindeki meşhur **şuûbî** akideyle İsmâ'îl b. Yesâr'ın yolunu bağdaştırmaktır. Bu, bizzat Selmân el-Fârisî (ölm. 36/656)'nin, **sûfî** lâfzının Selmân'ın yaşadığı devirde meşhur mânâsında kullanılmamasına rağmen, sonradan **sûfî** olarak çağırılması gibidir.

c) **Şuûbiyye** teriminin Emevîler devrinde Araplara muhâlif özel bir fırka için kullanılmadığını te'yid eden dellillerden biri de şu olabilir: Emevî asrının başlarında ortaya çıkan fırka ve mezheplerin adları Havâric, Şî'a, Murci'e, Mu'tezile'de³⁰ olduğu gibi genellikle yâ-i nisbetsizdir. Oysa bu devrin sonları ile Abbâsî devrinin başlarında ortaya çıkan Kaderiyye, Hurrîmiyye,

Dehriyye, Râvendiyîye'de olduğu gibi bütün fırkaların isimleri yâ-i nisbetlidir. **Şuûbiyye** adının da yâ-i nisbetle kullanıldığı düşünülürse, bu kıyastan hareketle, **Şuûbiyye** teriminin zihinlerde yer ettiği meşhur mânâda kullanılmasının birinci Abbâsi asrında gerçekleştiği söylenebilir.

İçinde **Şuûbiyye** kelimesinin, anlatmaya çalıştığımız özel bir fırka anlamında kullanıldığı en eski eser el-Câhîz (ölm. 255/869)'in el-Beyân ve't-tebyîn'idir³¹. el-Câhîz'den sonra İbn Kuteybe'nin bazı eserlerinde, Ebu'l-Ferec'in el-Egânî'sinde, İbn 'Abdi Rabbih'in el-İkdu'l-ferîd adlı kitabında görüldüğü gibi artık târihçilerin ve ediplerin eserlerinde **Şuûbiyye** terimi özel anlamında ziyâdesiyle kullanılmaya başlanmıştır.

Şuûbiyyenin coğrafi alanı ve ona iştirak eden unsurlar Araplarla **Şuûbîler** arasındaki mücâdele alanı Hicaz'dan Horasan'a, Irak ve Şam'dan kuzey Afrika ile Endülüs'e kadar uzanan, mevâlinin ikâmet ettiği daha nice bölgeleri içine alan geniş bir arâziye yayılmıştı. Fakat onun en kuvvetli olduğu yerler Irak, Horasan ve Endülüs idi. Özellikle bu bölgelerde ortaya çıkışı ise oralarda müslüman Arapların fetihleriyle sona eren bazı medeniyetlerin, yıkılan devletlerin, nüfuzlu ve şöhret sâhibi insanların bulunmasından ileri gelmekteydi³².

Araplara kin besleyen ve geçmişteki acılarının intikâmını almak için fırsat kollayan **Şuûbîlerin** kâide gereği mağlup milletlerden olmaları pek tabîî idi. Onlar Fars, Rum, Türk oldukları gibi aralarında Süryânî, Nabatî, Kıptî soyundan gelenler, Endülüs çevresinde ise İspanyollar ve Slavlar vardı. Ancak Farslar, bunların içinde en cesâretli ve sayıca en kabarık olanları idiler³³. Abbâsiler devrinde bilhassa Farsları **şuûbî harekete** taraftar olmaya teşvik eden şey, Fars asıllı bazı büyük ailelerin Abbâsi sarayındaki büyük mevkilerden yararlanmaları ve hükümet işlerini idare etmede büyük mahâret göstermeleri idi³⁴.

Konuya ictimâî yönden bakıldığında **Şuûbiyyenin** faaliyetlerine iştirâk edenlerin çeşitli düzeylerden, halktan, tüccarlardan, şâirlerden, vezirlerden, emirlerden, câhil ve kültürlü her sınıf insandan kişiler oldukları görülür. Ancak fikir ve inancın rolü bu harekette temel idi. Bu husus **Şuûbiyyenin** canlanmasında ağırlık kazanmıştır. **Şuûbî temâyülde** başka âmiller de müessir olmakla beraber İslâma sarılmanın, **Şuûbiyye akımına** kapılmaya engel teşkil ettiği kabul edilmiştir. O nedenle dindar kimselerin **Şuûbiyyeden** uzak durdukları bir gerçektir. Fakat bir kısmı, muhtemelen Acem eşrâfından olan bazı kişiler yine de sözkonusu harekete meyletmekten kendilerini alamamışlardır³⁵.

Şuûbiyyenin edebî ve ilmî temsilcilerine gelince: Arap olmayan milletler ile Araplar arasında kavmî düşmanlık **şuûbî edebiyat** diye tâbir edebileceğimiz büyük bir kültür mirâsı bırakmıştır. Ancak edebiyat târihinin, **Şuûbîye hareketinin** müşahhas olarak ortaya çıktığı ve yok olduğu zaman aralığında bilhassa başlangıç devresinde, o devirdeki halifelerin gücü ve Arap soyuna olan taassupları nedeniyle Araplarla **Şuûbiler** arasında olup biten her şeyi muhâfaza edemediği bir gerçektir. Daha sonra halifelerin nüfuzları ve soyları zayıflayınca doğuda başta İranlı şâirlerle âlimler neseple övünmeyi teşvik eden, kavimlerini beşeriyetin üzerine çıkararak yıldızlara bile tercih eden ve Arapları her yönden hor gören bir sesle **Şuûbiyyeye** yardım ellerini uzatmışlardır. O nedenle Abbâsi asrı tümüyle bu hareketin iki taraf arasındaki zıtlasma ve tartışmalarına sahne olmuştur. Endülüs çevresinde ise kâtiplerin zihinlerindeki **şuûbî fikirler** bütün ihtişamıyla ortaya dökülmüş; İbn Ğarsiye ve ona reddiye yazanların risâleleri, Araplarla Arap olmayanlar arasında vukû bulan bu şiddetli mücâdelenin önemli bir safhasını teşkil etmiştir ³⁶.

Araştırmamızın bu kısmında

Şuûbilerin görüşleri ve Araplara karşı iddiaları

Şuûbiyyenin Araplarla münâkaşasını yaptığı hususları mütâlaa edeceğiz. Böylece **Şuûbiler** ile onların

hasımları, Arap taraftarlarının mücâdelelerini sürdürmek için seçtikleri münâkaşa konularının neler olduğunu göreceğiz.

I.Goldziher, **Şuûbilerle** Arapların münâkaşasını yaptıkları konuların önemsiz ve saçma şeyler olduğunu söylüyor ³⁷. Öyle sanıyoruz ki Goldziher bu görüşüyle, bir noktada **Şuûbiyyenin** doğuşuna sebep teşkil eden soy üstünlüğü tartışmasının anlamsız olduğunu belirtmek istiyor. Maamâfih biz edebiyat târihi açısından bunların yine de önemli konular olduklarını; çünkü asırlarca süren mücâdeleler esnâsında o hususlara bakılarak red veya ispat için, bugün çoğu elimizde olmasa bile, pek çok eserler yazıldığını ifâde etmek isteriz.

Şuûbilerin görüş ve iddialarına geçmeden önce Emevîler devrindeki Arapların **mevâliye** karşı olan katı tutumları yanında onları, kendilerinin her şeyin hâkimi olduklarına inandırmak için söyledikleri bazı sözleri özetlememiz uygun olacaktır. A.Emîn'in kaynağını belirtmeden yaptığı bir nakildeki ifâdeye göre Araplar şöyle diyorlardı:

"Araplar hayatlarını hür olarak yaşadılar. Câhiliye devirlerinde onlar, İran ve Bizans devletlerine komşu idiler. O iki devlet ise komşu memleketleri istilâ edip büyük birer saltanat kurmuşlardı. Her birinin düzenli orduları ve sayılamayacak kadar çok askerleri vardı. Buna rağmen ikisi de Arapların istiklâllerine el sürmeye, topraklarına ayak basmaya cesâret gösteremediler. üstelik yalandan sevgi gösterip onlara yaltaklandılar. Hîre'deki Lahmîlere, Şam'daki Gassânîlere mal verip yardımda bulundular. Kendilerini yarımada

Arapların yağmalarından korumak için onları araya soktular. Arapların onlara muhtaç oluşundan ziyâde onlar Araplara muhtaç idiler. Müslüman olduktan sonra Araplar istiklâllerini muhâfaza ettikleri gibi, İranlıların istiklâlini ellerinden alıp kendi idarelerine boyun eğdirdiler. Bizans ordularını da yenip onları Arap topraklarından çıkardılar" 38.

Araplar bu iddialarında, İranlılarla Bizanslıların onlardan çekinmelerinin sadece Arapların yiğitliği, gayret ve sabırlarından dolayı topraklarında onların savaşmalarını zorlaştıracak bir kuvvet bulunduğunu, düzenli bir ordunun Arapların harp usullerine uyum sağlayamayacağını ve önlere duramayacağını göstermek istiyorlardı.

A. Emîn devamla şunları aktarıyor:

"Arapların kendileriyle üstünlük sağladıkları sıfatları vardır. Onlar misâfere karşı insanların en cömerdi, yardım dileyenin en yardımcılarıdır. Onlardan kim olursa olsun, kendisine gelen misâfir için biricik devesini boğazlar. Misâfirini karşılarken atının geminden bile tutar ve ona en güzel ikrâmlarda bulunur. Arap ne zaman bir feryât işitse o feryâdın geldiği tarafa uçarak gider. Araplar, milletlerin en vefâlisidirler.

Araplardan birisi bir kelime konuşur da o kelime delil olur. Onlar bu halleriyle beyânda ve güzel ifâdede öteki milletlerin liderleridirler. Şiirin kaynağı onlardır. Onlarda, ansızın güzel söz söylemede ve darb-ı meseller konusunda başkalarında bulunmayan bir haslet vardır. Bunun yanında Araplar, neseplerini en iyi şekilde ve sağlam olarak muhâfaza eden insanlardır. Onların içinde nesebini bilmeyen, atalarının isimlerini sayamayan kimse yoktur. Biri atasından başkasına intisâb ettiği zaman onun nesebi şüpheli (:da'î) biri olduğunu bilirler. İşte onlar bunun üzerine asâletlerini, şereflerini kurmuşlardır.

İslâmiyet de Arapların arasında zuhûr etti. Allâh'ın elçisi Hz. Muhammed onlardandır. İslâm dinine onlar dâvette bulundular. İslâmî öteki milletlerin arasına onlar yaydılar. Arap olmayanlardan müslüman olan her kişinin boynunda Araplara sonsuz bir minnet borcu vardır. Acemleri eski dinlerinden kurtaranlar, şirkten vahdâniyet inancına götürülenler, hidâyetleri için seferber olanlar ve yaşamaları için kendilerini ölüme adayanlar da Araplardır" 39.

A. Emîn'e göre, Araplar buna benzer iddialarına destek sağlamak için de bazı olayları, çeşitli ilim meclislerinde Arap olmayanlar tarafından Arapların lehinde söylenen sözleri delil olarak ileri sürüyorlardı. Nitekim Fars asıllı, meşhur edip İbnu'l-Muḳaffa' (ölm. 142/759)'ın, aşağıda aktaracağımız sözleri bu tür delillerden sadece bir tanesidir.

İbnu'l-Muḳaffa' Basra'da İranlı büyüklerden birinin evinde bir toplantıda bulunmuştu. Toplantıda Arap eşrâfından da birkaç zât vardı. İbnu'l-Muḳaffa' bir ara söze başlayarak orada bulunanlardan birine "En akıllı millet hangisidir?" diye sordu. Kendi milletini kasdettiğini zannederek ona "Farslardır" cevabını verdi. İbnu'l-Muḳaffa' " Hayır, İranlılar her ne kadar cihânı feth ederek büyük bir

devlet sâhibi olmuşlar ise de kendi akıl ve zekâlarıyla bir icâda muvaffak olamamışlardır" dedi. Oradakiler "Şu halde Rum milletidir" dediler. Buna da "Hayır" diye cevap verdi. Meclistekiler o sırada tanınmış olan milletleri birer birer saydılar. İbnu'l-Mu'kaffâ bunların hepsine "Hayır" diyordu. Bunun üzerine "Peki sen söyle" dediler. İbnu'l-Mu'kaffâ "En akıllı millet Araplardır" dedi ve devam etti "Onlardan olmak bahtiyarlığına nâil olamadım ise de onları tanımak bahtiyarlığından mahrum kalmadım. Araplar, cihangirlikte, devlet teşkilinde herhangi bir milletin bıraktığı ile yetinmediler. Kendilerine mahsus bir cihangirlik, bir devlet vücuda getirdiler. Araplar deve ve koyun çobanlığı ile uğraşırlar. Kıldan ve deriden yapılmış çadırlarda otururlar. Hal böyle olmakla beraber bir Arap, kuvvetiyle yardımdan, varlığıyla cömertlikten, başkalarının saâdet ve felâketine ortak olmaktan çekinmez. Akıl ve zekâsıyla bir şeyi târif ve tavsif edince o şey artık onu kabullenmiş olur. O, bir şeyi icrâ edince o icraata itiraz imkânsız addedilir. Güzel gördüğü şey güzel, çirkin gördüğü şey çirkin olur. Araplar kendi nefislerini terbiye etmişler, kendi himmet, kalp ve lisanlarıyla yüksek bir mevkie gelmişlerdir. Bu sâyede Allâh onların saltanatlarını artırmış, hem kendilerine hem de başkalarına hayır ve saadet olmak üzere din ve hilâfeti onların vasıtasıyla yaymıştır" 40.

Müsâvât fikriyle işe başlayan, ancak zamanla aşırılığa kaçıp Arap olmayanların lehinde mutaassıp davranmaya ve Araplara karşı övünmeye başlayan **Şuûbîlerin** görüş ve iddiâlarına gelince: Arapların iddiâları ve özellikle Emevîler devrinde gördükleri baskı, geçirdikleri sıkıntılı anlar karşısında **Şuûbîlerin**, hareket noktası olarak, sık sık ele alınmış ve üzerinde fikir yürütülmüş "Ey insanlar, biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allâh'ın yanında en üstün olanınız, (Allâh'ın buyrukları dışına çıkmaktan) en çok korunmanızdır" meâlindeki Kur'ân âyeti ile Hz.Peygamber'in vedâ hutbesindeki bazı sözlerini, dâvâlarını destekler mâhiyette gördükleri daha başka hadislerini ele alarak Araplarla mücâdeleye kalkıştukları görülmektedir. Nitekim **Şuûbiyyenin** ilk merhalesi sayılan, Araplarla Arap olmayanlara eşit ve adâletli davranılmasını isteyen **Ehlu't-tesviye** mensupları şöyle diyorlardı:

"Biz adâlete, eşitliğe, insanların tümünün bir tînetten ve bir kişinin soyundan geldiğine inanıyoruz. Bu konuda Hz.Peygamber'in "İnananlar kardeşler. Kanları da birbirine denktir" ve onda ümmetine vedâ ettiği, peygamberliğini tamamladığını bildirdiği hutbesindeki "Ey insanlar, Cenâb-ı Hakk sizden Câhiliye kibrini ve atalarla övünmeyi kaldırmıştır. Hepiniz Âdem'densiniz ve Âdem de topraktır. Takvânın dışında bir Arapın Arap olmayan birine üstünlüğü yoktur" sözleri delilimizdir. Hz.Peygamber'in bu sözleri Allâh Taâlâ'nın "Allah'ın yanında en üstün olanınız (Onun emirlerinin dışına çıkmaktan) en çok sakınmanızdır" sözüne de muvâfıktır. Ne var ki siz, övünmeden başka hiçbir şeyi kabul etmediniz. İslâmiyete girmede bizi geçmiş, eğc kemiği

gibi olana kadar namaz kılmış, yay gibi olana kadar oruç tutmuş olsalar bile Arap olmayanlar bize müsâvî olamaz' dediniz. Biz bu tutumunuzu hoş karşılıyoruz. Ama yine de bizim ve sizin peygamberinizin menettiği atalarla övünmelerinize cevap veriyoruz. Çünkü siz onun emrinin aksini yapmada diretiniz"⁴¹.

Durum lehlerine geliştikten ve yardımcıları çoğalıp güçlendiklerini hissettikten sonra **Ehlu't-tesviye** aşırılığa gitmeye başlamışlardır. Çünkü onlar artık devletin yüksek mevkilerinden birçoğunu işgal etmişler ve Arap idarecilere yaklaşmışlardı. Önceden dört elle sarıldıkları adâlet ve müsâvât prensiplerinin artık yetersiz olduğunu düşünmeye, neticede Arapların övünmelerini ve üstün olma iddialarını kensinlikle kabul etmeme havasına girmeye, Arapların kendileriyle övündükleri şeylere teker teker karşılık vermeye başladılar. Arap olmayan milletlerin târihlerindeki en parlak olayları çıkardılar. Geçmişte Arap olmayanların ellerinde birleşen güç ve nüfuzu ispatlamak için hepsi de gayr-ı Arap olan Nemrutları, Amâlikleri, Kıs râları, Kayserleri, peygamber Hz.Süleymân'ı ve Büyük İskender'i göstererek Araplara şöyle cevap verdiler :

"Övünme konusundaki delillerinize cevap veriyor ve diyoruz ki : Övünmenin saltanat veya peygamberlikle olduğunu mu iddiâ ediyorsunuz? Eğer saltanat olduğunu iddiâ ediyorsanız bilmiş olunuz ki Firavunlar, Nemrutlar, Amâlikler, Kıs râlar, Kayserler, yeryüzünün bütün hükümdarları bizdendir. İnsanlardan herhangi birinin, emrine insanların, cinlerin, kuşların ve rüzgârların verildiği Hz.Süleymân'ın saltanatına sâhip olması mümkün müdür? Biliniz ki o bizden biridir. Yine insanlardan birinin, güneşin doğduğu yerden batığı yere kadar bütün dünya topraklarına sâhip olan, iki yakayı denkleştiren demirden bir set yapıp onun arkasına sayıca dünya halkının üzerinde bulunan bir milleti hapseden İskender'in saltanatının benzeri bir saltanatı oldu mu? Dünyada insanoğlundan hiçbir kimse İskender'in eserlerinin benzerine sahip olmamıştır. Delil olarak sadece onun, denizin içinde tesis ettiği ve ucuna, camında bütün denizin görüldüğü bir ayna yerleştiği İskenderiye deniz feneri olsa yeter.

Halife 'Ömer b. 'Abdil'azîz'e 'Bin hükümdârın oğlu, nikâhında bin melikin kızı, ahırında bin fili, üd, baharat, ceviz ve kokusu oniki mil uzaklıktan duyulan kâfûru bitiren iki akarsuyu bulunan pâdişahlar pâdişahından Allâh'a hiçbir şeyi eş koşmayan Arap hükümdârına. Bana İslâmîyeti öğretecek, onun hükümlerini bildirip öğretecek birini göndermeni istiyorum, vesselâm' şeklindeki mektubu yazan Hint hükümdârı da bizdendir"⁴².

Şuûbiler, dünya yaratıldığından bu yana gönderilen, Hz.Hûd, Sâlih, İsmâil ve Muhammed'in dışındaki bütün peygamberlerin Arap asıllı olmadıklarını iddiâ ederek zaferi peygamberliğe götürürlerken de Araplara şöyle sesleniyorlardı:

"Övünmenin nübuvette olacağını sanıyorsanız bilmelisiniz ki Hz.Hûd, Sâlih, İsmâil ve Muhammed olmak üzere dördü hâriç Hz.Âdem'den bu yana

gelen peygamberlerin hepsi bizdendir. Âlemlerden seçilen Hz.Âdem ve Nûh da bizdendir. Onların ikisi beşriyetin kendilerinden türediği, dal budak saldığı iki asıdır. Böylece biz asılız, siz ise bizim dallarımızdan bir dalsınız. Haydi bundan sonra dilediğinizi söyleyin ve iddia edin" 43.

Şuûbiyye taraftarları, Farslar ve Rumlar gibi Arap olmayan milletlerin, köklü medeniyetlerin sâhipleri oldukları bir zamanda Arapların aralarında bir irtibat bulunmayan, medcniyetten nasipsiz, aç ve sefil bir vaziyetteki kabileler topluluğu olduklarını, Araplar henüz böyle derin bir vahşet içinde yüzdükleri ve gururlanabilecekleri her şey sadece şiirde toplanmış iken felsefe, astronomi, ipek işçiliği gibi bilim ve sanatların, satranç ve tavla gibi oyunların ve daha nice icatların insanlığa Arap olmayanlar tarafından sunulduğunu söylemeyi de ihmâl etmiyorlardı. Buna dâir sözleri kısaca şöyledir:

"Arap olmayan milletlerden her birinin, yeryüzünün her karış toprağında onları bir araya toplayan hükümdarları, onları kucaklayan şehirleri, kendileriyle hüküm verdikleri kanunları, ortaya koydukları birer felsefeleri, bazı âlet ve sanatlarda şâheserleri vardır. Sanatların en güzeli ipek sanatı, oyunların en şerefli si satranç, onunla hem bir hem bin rıt⁴⁴ tartılan kantar topu, yaratıcının zâtı hakkındaki Yunan felsefesi, çalgı âleti kânûn, kendisiyle yıldızların hareketlerinin ölçüldüğü, gezegenlerin hareketleri ile güneş, ay tutulmalarının anlaşıldığı usturlâb bu felsefe, sanat ve âletlerin bazılarıdır. Halbuki Arapların çevresini etrafına toplayan, birbirine uzak tarafları birleştiren, zalimleri ayıklayıp atan, ahmaklarını, câhillerini terkeden her hangi bir hükümdarları olmamıştır. Şiirin dışında Arapların sanatta bir semereleri, felsefede bir eserleri de olmamıştır. Oysa şiire Arap olmayanlar da iştirak etmişlerdir. Nitekim Rumların hoş, vezinli, arızlu şiirleri vardır. Şu halde Arapların Arap olmayan milletlere karşı övündükleri şey nedir?" 45.

Araplar nesepleriyle kendilerini üstün gösterdikleri zaman Şuûbiler Araplardaki bu düşünceye, neseptabakalarından övünmeye vesile addettikleri şeylere hücum etmişlerdir. Arap neseplerinin sonradan uydurulmuş boş veya isnattan ibâret şeyler olduklarını iddia etmişlerdir. Ancak bunun ardından onlarla övünmek pahasına Arap olmayanlar için hayalî denebilecek nesepler iddiasında bulunmaya başlamışlardır. Şuûbiler Hz.İshâk'ın Arap olmayanların babaları, hür Sâre'nin de anneleri; Hz.İsmâil'in Arapların babaları ve bir câriye olarak Hâcer'in anneleri olduğunu iddiâ etmişler, bu iddiânın ışığında Arap olmayanları **Benu'l-aħrâr** (:hürlerin, köle olmayanların çocukları), Arapları da **Benu'l-laħna'** (: aslı bozuk, soysuz kadının çocukları) diye adlandırmışlardır⁴⁶. Arapların vahşî hayvanlardan farkları olmadığını, hattâ kadınlarının esir edildiklerini ve gâliplerin hayvanca arzularına hizmet ettiklerinin söyleyerek bu yönden de neseplerinin sağlığını alaya almışlardır. Onlara göre Araplar sadece uluyan kurtlar, sinsice dolaşıp birbirlerine saldıran ve hırsla birbirlerini yiyen hayvanlardı. Onların erkekleri esâret halkalarına bağlı, kadınları ise develerin

üzerinde sıra sıra dizilmiş esir tâifeleriydi. Câhiliye devri Araplarının, bazıları yağmalamalarında bazılarının kadınlarına nikâhsız ve hayızdan kesilmeden tecâvüz ediyorlardı. Böyle bir durumda onlardan biri babasının kim olduğunu nasıl bilebilirdi? 47.

Şuûbiler bu sınırdan durmamışlar, bilâkis Araplara nesepleri husûsunda saldırıda daha etkili olabilmek için özel bir metod takip etmişlerdir. Arap kabilelerinin târihlerindeki ve neseplerindeki ayıpları, kusurları konu edinen meşâlib kitapları yazmışlardır. Onlar, Câhiliye devirlerinde Arapların millet olma vasfını kabul etmeyerek onları milletlerin arasına sokmamışlardır. **Şuûbiler** göre Araplar, darma dağınık ve kavgalı kabilelerdi. Onlar ilkelliğe yakın ve Arap olmayan milletlerin medenî yaşadıkları bir zamanda medeniyetten tamâmıyla uzaktular. **Şuûbiye** taraftarları iddialarına destek sağlamak için de, Kur'ân'da içinde (şu'ûb) ve (kabâ'il) kelimelerinin geçtiği âyeti bu mânâda tefsir etmişlerdir⁴⁸.

al-Câhiz el-Beyân ve't-tebyîn'inde, **Şuûbiyenin** Araplara karşı olan iddiâ ve görüşlerine dâir daha değişik hususlar aktarmaktadır. **Şuûbiler** ile hayranları, Arapları gözden düşürmek için onların özellikle putperest çağdan kalmâ, hitâbet esnâsında asâ ve yayın kullanılması gibi bir kısım geleneklerine işâret ederek kendilerine tuhaf gelen hitâbet usullerini tenkit ediyor ve şöyle diyorlardı:

"Kelâm ile asâ, hitâbet ile yay arasında hiçbir ilgi yoktur. Bu tür şeyler zihni meşgul etmekten, dikkatleri nutuğun muhtevâsından saptırmaktan başka işe yaramaz. Hitâbet esnâsında bu âletleri taşımanın anlayışı keskinleştireceği, onlarla işârette bulunmanın konuşmaya yardımcı olacağı düşünülemez. Müzikçiler bile baton (: kadîb) kullananların başarılarının, onu kullanmayanların başarılarıyla mukâyese edilemeyeceği düşüncesindedirler. Asâ taşımak hayvanlara bağırmanın ahlâkına daha uygundur. Konuşurken onu kullananlar, yüksekten atıp tutan ve yolda yürüyen bir deveyi durdurmaya çalışana benzerler" 49.

Şuûbiler, Arapların hatip olarak önemli kabiliyetleriyle övünmelerine de şöyle cevap veriyorlardı:

"Hitâbet sanatı bütün insanlarda müşterektir. Bütün toplumlarda ona büyük ihtiyaç vardır ve gelişmesi bir zarûrettir. Kaba ve câhil, çirkin duygulu ve kötü mizaçlı olmalarına rağmen Zenciler bile uzun konuşmalar yaparlar. Konuşmalarının muhtevâsı kaba ve kültürsüz, ifâdeleri bozuk ve terbiyesiz olmakla beraber onlar bu konuda öteki Arap olmayan toplumlardan da ileridirler. Bununla beraber biz biliyoruz ki insanların en güzel konuşanları İranlılardır. Onların en mükemmel Fârs bölgesi sâkinleri, bunların da en hoş konuşanı, mahreci en mülâyim, en büyüleyici tarzda olanı Merv halkıdır. En fasih Farsça, Derî lehçesidir. Pehlevî delinde en fasih olanları Ahvâz bölgesi halkıdır".

"Belâgat sanatına en iyi şekilde vâkif olmak, en seçkin ifâdeleri öğrenmek ve dilde bilgisini derinleştirmek isteyen Kitâb-ı Kârvend'i okusun.

Akla ve edebe ihtiyacı olan, görgü kurallarını, ibret nümûnelerini, değerli sözleri ve güzel mânâları öğrenmek isteyen de Siyeru'l-mulûk⁵⁰ kitaplarına baksın. İşte Yunanlılar ve işte risâleleri, hutbeleri, ilimleri; işte onlardaki sakatı sağlamdan, yanlış doğrudan ayırd eden filozoflarının yazdığı mantuk kitapları. Ve işte Hintlilerin felsefeleri, sırları, yaşayışları hakkındaki kitapları. Bu kitapları okuyan kişi o kâfaların düşünce derinliklerini, o felsefelerin tuhaf yönlerini görür. Görür de beyân ve belâgatın nerede olduğunu, bu sanatın nerede kemâle eriştiğini anlar" 51.

Şuûbiyye mensupları Arapların kabalığını, görgüsüzlüğünü ve bazı savaş âletlerini sürekli olarak yanlarında taşımalarını tenkit kabîlinden onlara şöyle sesleniyorlardı:

"Gerçekten sizler deve sürücülere ve koyun çobanları idiniz. Yolculukta mızraklarınızı berâberinizde taşıma alışkanlığınızdan ötürü onları yerleşik hayatta da yanınızda taşıdınız. Göçebeliliğinizde taşımaya alıştığınız için onları sürekli ikâmetgâhlarınızda da yanınızda taşıdınız. Yine savaşta taşıma alışkanlığınızdan ötürü mızraklarınızı barışta da yanınızdan ayırmadınız.

Uzun süre develerinizle ilgilendiğiniz için konuşmalarınız sertleşti, seslerinizin mahrecleri de kabalaştı. Öyle ki, etrafınızdakilere konuştuğunuz zaman sağırlara hitap ediyormuş gibi hareket ediyorsunuz" 52.

el-Câhiz'in ifâdesine göre **Şuûbilerin**, Arapların savaş âletlerinin ilkelliğine ve savaş düzenlerine dâir yaptıkları tenkitleri ise şöyle idi:

"Sizin mızraklarınız yumuşak ağaçtan, mızraklarınızın demirleri sığır boynuzlarından idi. Savaşta da eğersiz atlara biniyordunuz. Atlarınız eğerli olsa bile o eğerler deriden olur, üzengileri de olmazdı. Halbuki üzengi mızrağıyla dürtenin, kılıcıyla vuranın en iyi savaş âletlerindedir. Çünkü bazan o üzengilerin üzerine ayağa kalkılır ve onlara dayanılır. Arapların atlıları ağır mızraklarla dövüşürlerdi. Oysa biz biliyoruz ki içi boş mızraklar taşımada daha hafif, yaralamada daha etkilidir.

Siz geceleyin savaşmıyordunuz. Gece baskını, pusuyu, savaşta sağı solu, merkezî kanadı, öncü ve yardımcı kuvveti, siperi bilmiyordunuz. Savaşta saf düzenini, manevraları, hendekleri, dikenli engelleri de bilmiyordunuz. Kaftanları, kılıç asmasını, davulları, zırhları, miğferleri, su kanallarını, çanları, kemendleri, beşli ok atışını, nefle boyanarak renge bürünmeyi de bilmiyordunuz.

Savaşta dövuşünüz ya hızlı ya da yavaştır. Oysa yavaş hareket ilerleme anlarına, hızlı hareket ise hırsızlık ve yol soygunculuğuna mahsustur" 53.

DİPNOTLAR

1 **Mevlâ** (çoğ. mevâlî) kelimesinin lügavî ve istilâhî pek çok anlamları vardır. Mevlâ lügatta rabb, sâhip, mâlik, yakın akraba, yardımcı, efendi, âzâdlı köle, komşu, müttefik anlamlarına gelmektedir. İslâm hukukunda ise mevlâ kelimesinin iki istilâhı vardır:

a) **Mevla'l-itâka**: Köle iken efendisi tarafından âzâd edilen, böylece kendisinden kölelik durumu kalkan ancak velâ durumu devam eden kimseye denir.

b) **Mevla'l-muvâlât** veya **mevla'l-ḫalîf** : Bir başkasına antlaşma, karışma veya ona mensup olmaya vesile bir hizmetle bağlanan yahut bir kabileye sığınıp ona intisap eden kişiye denir. İslâmiyet, Câhiliye devrinde de mevcut olan bu tür velâyı kabul etmiştir.

Mevlâ mefhumu, İslâmî devirde Câhiliyeye oranla gelişmiş, bu kelimenin ifâde ettiği anlam daha da genişlemiştir. Arap olmayan unsurlardan müslüman olan herkese mevlâ adı verilmiştir. eṭ-Ṭaberî'nin ifâdesine göre İslâmî devirde mevâlî, Câhiliyede de mevâlî olan cemaattı. Ne var ki İslâmiyetle beraber Arap olmayanlardan sayısız insan üzerlerine çıkagelince Araplar onlara isim bulamamışlardır. Bunun üzerine Cenâb-ı Hakk "Eğer babalarını bilmiyorsanız, onlar sizin din kardeşleriniz ve dostlarınız (mevlâlarınız)dır" buyurmuştur. Böylece mevâlî diye isimlendirilmişler ve mevlâ adı, Arap asıllı olmayan bütün müslümanlara verilir olmuştur. Onlar esâsen ya harp esirleri olup sonra âzâd edilmişler ve mevâlî olmuşlardır, ya da feth edilmiş muhtelif beldelerin halkları olup İslâma girmelerinden sonra Araplara yanaşmışlar, hizmetlerine girmişlerdir ve mevkilerini korumak için onlarla anlaşmışlardır.

Fazla bilgi için bkz. el-Mubberred, el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb, Beyrut 1386, II, 335; Ebu't-Tayyib el-Luğavî, el-Addâd fi kelâmî'l-ʿarab, nşr. ʿİzzet Ḥasan, Dimaşk 1382/1963, II, 661 v.d.; eṭ-Ṭaberî, Câmi ʿu'l-beyân ʿan te'vîli âyi'l-Ḳur'ân, Mısır 1373/1954, V.33; İbn Ḥaldûn, el-Muḳaddime, Beyrut 1981, s.135, 136; İbn Manzûr, Lisânu'l-ʿarab, Beyrut 1388 / 1964, XV, 408, 409

2 Geniş bilgi için bkz. el-Mubberred, aynı eser, I, 274, 297, II, 312; eṭ-Ṭaberî, Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk, nşr, M.J.De Goeje, Leiden 1879-1965, IX, 1353, 1354; İbn ʿAbdi Rabbih, el-ʿİḳdu'l-ferîd, nşr. Aḫmed Emîn ve

diğerleri, Kahire 1949-65 , III, 412 v.dd.; Râgib el-İşfahânî, Muḥâḍarâtu'l-udebâ' ve muḥâverâtu's-şu'arâ' ve'l-bulağâ', Bulak 1284-88/1867-71, II, 218; el-Ḥuşrî el-Ḳayravânî, Zehru'l-âdâb ve semeru'l-elbâb, nşr. A.Muḥammed el-Becâvî, Mısır 1969, I, 63; Corcî Zeydân, Medeniyet-i islâmiye târihi, trc. Zeki Meğâmiz, İstanbul 1328-30, IV, 110 v.d.; M. Bedî' Şerîf, eş-Şirâ beyne'l-mevâlî ve'l-ʿarab, Kahire 1954.

3 Kur'ân XLIX/10,13; İbn Ḥanbel, el-Musned, Beyrut 1379/1969, V,411.

4 C.Humâî, Şu'ûbiyye, Mihr, Tahran 1314 h.ş., II, 1257.

5 el-ʿİkdu'l-ferîd, III, 403.

6 Resâ'ilu'l-Câhîz, nşr. ʿA.Muḥammed Hârûn, Kahire 1385/1964, II, 20.

7 I.Goldziher, Muslim Studies, nşr. S.M.Stern, London 1967, I, 137.

8 J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s.253, 254.

9 Philip K.Hitti, İslâm Tarihi, trc. Salih Tuğ, 1980-81, II, 617.

10 ʿAbdulʿazîz ed-Dürî, el-Cuzûru't-târîhiyye li's-şu'ûbiyye, Beyrut 1981, s. 13, 14.

11 Râvendîyye 141/758 yılında Horasan'da ortaya çıkan ve ruhların tenâsuhuna inanan bir mezheptir. Bkz. İbnu'l-Eşîr, el-Kâmil fi't-târîḥ, nşr. C.J. Tornberg, Leiden 1853-1867, V, 502 v.d.

Hurremiyye ise Ebû Muslim el-Ḥorâsânî'nin 136/753-54'da idam edilmesinden sonra Horasan'da ortaya çıkan ve ruhların tenâsuhuna inanan bir mezheptir. Bkz. İA, V, 596 v.d.

Kaderiyye de Mu'tezileden, kaderi inkârla kulu kendi fiilinin yaratıcısı olarak kabul eden bir fırkanın adıdır. Bkz. İA, VI, 42.

12 Kur'ân XLIX / 13.

13 Câmî'u 'l-beyân, XXVI, 138 v.d. Diğer bazı müfessirlerin nakilleri ve görüşleri için bkz. Roy P.Mottahedeh, The Shu'ûbiyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran, IJMES, 1976, VII, 167-171.

14 Krş. İbn Manzûr, Lisânu'l-ʿarab, I, 500

15 Ahmed Emîn, Duḥa'l-islâm, Beyrut tsz., I, 56; Philip K.Hitti, aynı eser, II, 617.

16 Duḥa'l-islâm, I, 56.

17 Duḥa'l-islâm, I, 56.

18 Krş. I.Goldziher, Muslim Studies, I, 137.

19 Câhiliye devrinde Araplarla Farslar arasında vukû bulan bir övünme hadisesi için bkz. İbn ʿAbdi Rabbih, aynı eser,II, 4 v.d.

20 Bkz. İbn Mâce, es-Sunen, nşr. M.Fu'âd ʿAbdulbâkî, Kahire 1372/1952, II, 1302.

21 Ebu'l-Ferec el-İşfahânî, el-Eğânî, Beyrut 1962-64, IV, 422, 423

22 ʿAbdulʿazîz ed-Dürî, aynı eser, s.9.

22 Krş. I.Goldziher, aynı eser, I, 137; C.Zeydân, aynı eser, IV, 257; Ahmed Emîn, aynı eser, I, 63.

23 M.Takî Bahâr, Sabk-şinâsî târîh-i ta'avvur-i neşr-i fârsî, Tahran 2535 (1977), I, 50.

24 Adı geçen şâir ve âlimlerin sözkonusu hareketteki faaliyetleri için bkz. I.Goldziher, aynı eser, I, 192 v.d.; Ibn Dureyd, el-İştikâk, nşr. 'A. Muḥammed Hârûn, Kahire 1378/1958, s.4; Ibn Fâris, eş-Şâhibî fî fıkhi'l-lûga, nşr. Ahmed Şakr, Kahire 1977, s.16 v.d., 76, 77; İbnü'l-Enbârî, el-Addâd, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhim, Kuveyt 1960, s.2, 3; Mihyâr ed-Deylemî, Divân, nşr. Ahmed Nesîm, Kahire 1344-50/1925-31, I, 64, II, 61, III, 334; ez-Zemaḥşerî, el-Mufaşşal, nşr. J.P.Broch, Christianiae 1879, s.2,3.

25 Geniş bilgi için bkz. I.Goldziher, Die Su'ubijja unter den Muhammedanern in Spanien, ZDMG, Wiesbaden 1899, LIII, 601-620.

26 M.Takî Bahâr, aynı eser, I, 150.

27 I.Goldziher, aynı eser, I, 198; C.Humâî, mak., II, 1261.

28 Ahmed Emîn, aynı eser, I, 56, 57.

29 el-Eğânî, IV, 413

30 Adı geçen bu fırka ve mezhepler için bkz. H.İbrâhim Ḥasan, Târîhu'l-İslâmî's-siyâsî, Kahire 1961-67, I, 35 v.d.

31 Ahmed Emîn, aynı eser, I, 57; Ch. Pellat, Le Milieu Basrien et la formation de Gahiz, Paris 1953, s.222; J. Stewart Robinson, The Tezkere Genre in İslam, JNES, 1964, XXIII, 60.

32 'Abdul'azîz ed-Dürî, aynı eser, s.10-11.

33 Edward G. Browne, A Literary History of Persia, Cambridge 1969, I, 266.

34 I.Goldziher, aynı eser, I, 137, 138.

35 İbn Kuteybe'nin bu konuya ilişkin sözleri için bkz. M.Kurd 'Alî, Resâ' ilu'l-bulegâ , Mısır 1331/1913, s.270.

36 Bkz. 'A.Muḥammed Hârûn, Nevâdiru'l-maḥtûḥât, Kahire 1951-55, III, 246 v.dd.

37 Muslim Studies, I, 154.

38 Duḥa'l-İslâm, I, 50.

39 Aynı eser, göst. yer.

40 İbnü'l-Muḥaffa'ın sözleri için bkz. İbn 'Abdi Rabbih, aynı eser, III, 324-325; Ahmed Emîn, aynı eser, I, 51.

41 İbn 'Abdi Rabbih, aynı eser, III,403, 404; M.Şukrî el-Âlûsî, Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti aḥvâlil-'arab, Bağdat 1314/1896, I, 168.

42 İbn 'Abdi Rabbih, aynı eser, III, 404, 405; M.Şukrî el-Âlûsî, aynı eser, I, 167-169.

43 İbn 'Abdi Rabbih, aynı eser, III, 405; M.Şukrî el-Âlûsî, aynı eser, I, 169.

- 44 Rıtl, bir ağırlık ölçüsüdür. Bkz. İbn Sîde, el-Muḥaṣṣaṣ, Beyrut tsz., III, 264.
- 45 İbn ‘Abdi Rabbih, aynı eser, III, 405; M.Şukrî el-Âlûsî, aynı eser, I, 169, 170.
- 46 M. Kurd ‘Alî, aynı eser, s.275.
- 47 İbn ‘Abdi Rabbih, aynı eser, III, 405 v.d.; M.Şukrî el-Âlûsî, aynı eser, I, 177.
- 48 Bkz. Roy P.Mottahedch, mak., s.163 v.d.
- 49 el-Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, nşr. A.Muḥammed Hârûn, Kahire 1388/1968, III, 12.
- 50 Kitâb-ı Kârvend ve Siyeru'l-mulûk hakkında bilgi için bkz. I.Goldziher, aynı eser, I, 158 dipnot 1, 159 dipnot 4.
- 51 el-Câhiz, aynı eser, III, 13, 14.
- 52 el - Câhiz, aynı eser, III, 14.
- 53 Aynı eser, III, 16-18.

ABDÜLAZİZ ED-DEBBAĞ ve
BAZI TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİNE BİR BAKIŞ

Prof.Dr. M.Nazif ŞAHİNOĞLU (*)

Abdülaziz b. Muhammed (Mes'ûd) b. Ahmed ed-Debbâğ el-Hasenî el-Bekrî (1090-1132/1679-1720), Hızrıyye tarikatı müntesiblerinden sayılan Fashî mutasavvîf.

XVII . ve XVIII. asırlarda yaşamış olmasına ve hakkında kaleme alınan el-"İbrîz" adlı eserdeki muhtevada devrinin en yetkili gavs'i ve kutublar kutbu olarak takdim edilmesine rağmen, hayatı hakkında çok az şey biliyoruz. Mevcut kaynaklarda ve araştırmalarda ya hiç geçmemekte, ya da sâdece isminin ve ona nisbet edilen mezkûr eserin zikriyle yetinilmektedir. Müridi ve "el-İbriz" in gerçek müellifi Ahmed b. Mubârek es-Sicilmâsî el-Lematî de, onu haddinden fazla büyük gösterip eşi ve dengi bulunmayan bir tasarruf sâhibi olarak sunmasına; İslâmî konularda kabul edilmesi oldukça zor, hatta inanılması bile çok güç bazı fikirleri ve yorumları ona atfetmesine; hele Allah, Kur'an, Kâinat ve insan hakkında dile getirdiği her şeyi reddi imkânsız birer sır farzedip okuyuculara benimsetmeye çalışmasına karşılık, hayatının ana hatları husûsunda pek fazla bir şey söylemez. Meselâ, adı geçen eserde şeyhi Abdülaziz'in öldüğünü bir kaç kez tekrarlamasına rağmen, ölüm tarihinden ve henüz kırkbir yaşını tamamlamadan ölmesi nedeninden hiç bahsetmez. Bununla beraber bizzat ed-Debbâğ; bir çok şeyhin hayat hikâyesinde görüldüğü gibi, önce kendisinin Peygamberimiz Hz.Muhammed'in rüyadaki direktifleri üzerine gerçekleşen bir evliliğin meyvesi olduğuna ve büyük bir veli olacağına doğmadan çok önce haber verildiğine dikkati çeker. Sonra Hz. Hasan soyundan geldiğini, âlim ve tasavvuf sever bir âilenin ikinci çocuğu olarak 1679'da dünyaya ayak bastığını, annesinin Fâhire, anneannesinin Râziye adlarını taşıdıklarını, miladi 1699 senesinde annesini kaybettiğini, bunun üzerine babasının ikinci kez evlendiğini anlatır. Ayrıca, Sünnî olduğunu, tarikat silsilesinin Hz. Ebû Bekir'e dayandığını ve dolayısıyla Sıddikî olduğunu, hem sırlarının hem de zatlarının vârisi bulunduğunu ve kendilerinden bol miktarda feyiz alıp kerametler gördüğü on (Kemaluddin Muhammed el-Harirî'ye göre yedi) adet şeyhinin de Sıddikiler arasında yer aldığını ilk şeyhinin ise

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

bunların dışında kalan ve kendi tabirince şeyhler şeyhi olan Hızır aleyhisselâm olduğunu, annesini kaybettiği yıl, bilâhère evleneceği kadının ve ondan doğacak olan Ömer ve İdris adında iki oğlu ile kızı Fatma'nın kendisine açık bir şekilde gösterildiklerini ve her şeyin gördüğü gibi zuhur ettiğini de olağan üstü ve kerametâmiz bir üslup ile ifadeye çalışır.

Ahmed b. Mubarek'in; kendisiyle tam otuzbeş yaşındayken hicri 1125 yılı recep ayında tanıştığı, daha önce hiç karşılaşmadığı ve ona mürid olduktan sonra da kendisini altı sene denediği şeyhi ed-Debbâğ'ın mektep medrese görmediğini, hiç bir ilmi tahsil ve araştırmada bulunmadığını, Kur'an-ı Kerim'i bile ezberlemediğini, söylemesi; hele sık sık onun ümmî (okuması yazması bulunmayan) bir zat olduğunu tekrarlaması (I, 57, 197) ve bunun hemen ardından ya da ondan önce bir münasebet kurarak bütün âlemlere ve dillere; maziye, hal ve istikbale ait bilmediği ve bilemeyeceği bir şeyin bulunmadığını ilâve etmesi; gerçeği ifadedeni çok; şeyhinin bir benzerinin mevcut olmadığını ve olamayacağını, tasarruf ve bilgi bakımından geçmiş peygamberlerle yarışabilecek, hatta zaman zaman onları dahî geçebilecek derecede eksiksiz bir kutup, mükemmel bir gavs ve tam anlamıyla bir insan-ı kâmil olduğunu takdim etme gayretinden kaynaklandığını ihsas ediyor. Çünkü el-İbriz'deki muhteva, menkıbevi ve ilmi ölçülere sığmaz tarafları bir yana, isnad edildiği şahsın kâfi derecede dinî bir tahsil yaptığına, özellikle hadis, tefsir, fıkıh, kelâm, v.s. ilimlerde maharet kesbettiğine, üstelik mükemmel bir tasavvuf kültürüne sâhip bulunduğuna ve bu sahada pek çok zevatı, bilhassa Bâyezid-i Bistamî, Hallâc, Hakîm Tirmizî, el-Gazzâlî, Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, İbnu'l-Fârid ve benzerlerinin nubuvvet, velâyet, keşif ve ontoloji hakkındaki görüşlerini okuduğuna şahadet eder. Ancak şu hususu da belirtmek gerekir ki, ed-Debbâğ ve kendisinin de bir kutup olduğuna işaret eden müridi Ahmed b. Mubârek'e göre "ümmî"; çoğunluğun bildiği mânada yani "okuması yazması bulunmayan kimse" demek olmayıp, tam aksine hiç bir mektep ve medreseye gitmediği, ebeveyninden veya zâhir ulemasının herhangi birinden en ufak bir şey öğrenmediği halde, tıpkı Hz. Muhammed hakkında düşünüldüğü gibi (İ.A. mad. "Ümmî"), okumayı yazmayı ve onlarla ilgili her şeyi hatta zâhiri ve bâtinî ilimlerin tümünü gayb âleminden alıp öğrenen ve onları eksiksiz bir şekilde kendisinde cem eden kişi demektir.

Bu itibarla o, zahir ilmini elde etmiyen bir velî'ye büyük fethin (keşfin) vâki olmayacağını (el-İbriz, trc. I, 496-97), zâhiri ve bâtinî ilme vâkıf ve her iki ilimde kâmil olmayan mürşidlerin şeyhlik edemeyeceklerini söyler (II, 201). Fakat ona göre de kâmil

ilim, Allah'ın ihsanettiği (ledünnî) ilimdir ve duyularla elde edilen ilim, bu ilmin yanında bir hayal gibidir (I, 163). Başka bir benzetmesinde ise, batını ilim güneş, zâhiri ilim bir fener mesabesinde. Fakat biz geceleyn fenere muhtaç olduğumuz gibi, bâtinî ilim de zâhir ilme muhtaçtır. Ancak her hal ü kârda şuhud, ıyan ve keşif yolu; tevatür yolundan daha üstündür (I, 201). Akıl ve her zaman akla bağlanma, insanı Allah'tan uzaklaştırır (II, 412). Dünya, onda meydana gelen ve gelecek olan her şey, Allah katında mutlak anlamda sevimli değildir. Çünkü dünya ve onda olanlar; insanları karanlığa götürür; karınlık ise küfürdür (II, 419).

Yine ona göre, peygamberler devamlı sûrette Canab-ı Hakk'ı müşahede hâlinde buldukları ve uyku hâlinde dahi müşahedeleri kesilmediği için, onlardan asla günah sadır olmaz (I, 311, 437). Günah gözükten şeyler, gerçekte günah olmayıp gizli bir emirle, ya da sırf imtihan için yapılmış şeylerdir. Zira Allah'ın emretmediği ve istemediği bir şey yapılmaz ve yapılamaz (I, 499). Aslında onun bu görüşünü ve aşağıda zikredilenlerin bir çoğunu, varlık birliği nazariyesini sistemleştiren Muhyiddin İbnu'l-Arabî ile ona öncülük eden ve bu konuda onu izleyen pek çok sufînin sözlerinde ve eserlerinde bulmak mümkündür. Abdülazîz'in söylediğine göre, tıpkı peygamberler gibi, büyük fethe (keşfe) mazhar olan kâmil veliler de, her an Allah'ı müşahede ile meşguldürler (krş. II, 186, 304; I, 414-15; II, 441,443). Bunların kalpleri ve düşünceleri Allah'ın dışındaki her şeyden (mâsiva'dan) kopmuştur. Akıllarında ve düşüncelerinde Allah'tan başkası için herhangi bir fikir ve düşünce yaratılmaz (II, 516). Velilerin de; geçmiş ve gelecek günahları bağışlanır, hepsi iyiliğe dönüşür, yaptıkları ameller ve sevaplar makbul olur. Fetih'ten sonra ise, her an Hakk'ın müşahedesinde buldukları, daima onunla meşgul oldukları ve perde arkasında kalmadıkları için, kendilerinden de günah ve isyan sadır olmaz (II, 465, 164-65). Peygamberler küçük yaştan itibaren, veliler ise fetihten sonra masumdurlar. Peygamberler gibi velilere de melek iner, emir ve nehî getirir (I, 467-68). Hiç bir mezhebe bağlı değildirler; Hakk'a daha yakın olduklarından ve dinî daha iyi bildiklerinden başkaları için hüccettirler; başkaları ise, onlar için hüccet değildir (II, 171-174). Allah'ın tasarrufunu mutlak mânada müşahede ederler ve hiç bir şeyle mukayyet olmaksızın onu görürler (II, 464), onunla konuşurlar (I,486). Bilmedikleri, görmedikleri, duymadıkları, tatmadıkları, kokusunu almadıkları ve dokunmadıkları bir şey yoktur (II,59,88,92-93, 171,422-23). Resûlullah ile de her zaman temas halindedirler (I,416,421,425,481,489,491;II,428,504). Her

vakit, aynı anda ve aynı kuvvette ruhlariyle Allah'ı; zatlariyle Resûlullah'ı müşahede ederler (II, 441-42). Ayetlerin gerçek nüzûl sebeplerini ve taşıdıkları hükümlerin umumi mi yoksa hususi mi olduklarını ve diğer özelliklerini ancak kendileri bilir ve bu nedenle de, en doğru yorumları onlar yaparlar (I, 485, 502). Allah; kâinata kâmil veliler vasıtasıyla, yani gavs ve kutuplar eliyle tasarrufta bulunur. Diğer bir ifade ile, Allah adına kâinatı bunlar idare ederler. Çünkü onlar Hak'ın mazharlarıdır (II, 429). Cenab-ı Hak, gaybın kapısını elçisi Hz. Muhammed'e açtığı gibi, ümmetindeki gerçek velilere de açmıştır. Başka bir ifadesinde ise, Resûlullah, beş gayb dahil, bütün gaybı bildiği gibi, gerçek veliler de tüm gaybı bilirler. Zaten ona göre kâmil bir velinin bilmediği bir şey yoktur (I, 521-23; II, 475-76). Ancak onu Allah ve Resûlü ile mukayese etmemelidir (II, 428-29).

ed-Debbâğ, şeyh ve mürid münasebetlerini de mübalağalı bir şekilde ele alır ve şeyhin gerekliliği üzerinde durur. Ona göre de Allah şeyhleri toplum için bir rahmet kılmasıdır (I, 499). Mürid bilmeli ki, şeyh Allah tarafından bir hatıra ve bir hatırlatmadır, Resûlullah efendimizin bir hatırası ve varisidir. Şeyhinden daha üstün ve daha iyi bir şeyhin bulunmadığına inanmalı (II, 202-3) ve asla başka bir şeyhe meyletmemeli (II, 137). Şeyhini çok fazla sevmeli, ancak onu sırf zâtı için sevmeli ve bu sevgi, başka hiç bir maksat ve garaz taşımamalıdır. Şeyhin esrarına nail olma, müridin sevgisinin şiddetine ve devamlılığına bağlıdır. Mürid için büyük günahların en büyüğü, bir saat içinde, hatta bir an için şeyhini hatırlamamasıdır. İşte müridin dinine ve dünyasına zarar verecek müsibet budur (II, 249). Fakat kulun sevgisinden ziyade Allah'ın kulunu sevmesi önemli olduğu gibi, müridin sevgisinden çok şeyhin müridi sevmesi önemlidir ve yararlı olan da budur (II, 219). Mürid şeyhini kâmil ölçüdeki bir sevgi ile sevince, şeyh onunla beraber olur ve onun zatında karar kılar. Hülâsa, şeyhine güvenen ve ona gönül veren kimse, Resûlullah devrinde bulunmuş olsaydı ona nasıl itaat etmesi ve bağlanması gerekecek idiye öylece ona (şeyhine) itaat ve itimat etmelidir. Peygamberimize yapılan hitabın ve saygının aynını şeyhine yapmalı ve göstermelidir. Mürid şeyhinin dini prensiplere aykırı hareket ettiğini duysa ve hatta görse, üstelik şeyhin bu hali yıllarca bile devam etse, onun her zaman doğru yolda olduğuna, kendisinin yanlışlığına inanmah; ya da bunda bir hikmet aramalıdır (II, 139-40, 146 v.d.). Şeyhine karşı daima hüsn-i zanda bulunmalı ve ona asla itiraz etmemelidir (II, 210, 11, 12). Şeyhi, gecenin fecirden uzak olduğu kadar Hak'tan uzak olsa bile, akıllı mürid şeyhinden

ayrılıp başkasına gitmez, giderse ayrılık ateşine yanar, neticesi de iyi olmaz.

Veli ile şeyh-mürîd münasebetleri ve diğer konular hakkında aktarılan ve tamamen el-İbrîz'de yer alan bu ve benzeri fikirlerden çoğunun Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği ve ashabı ile birlikte yaşadığı İslâm'dan farklı şeyler olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Hüsn-i zan veya tevil yoluyla bu gibi fikir ve görüşleri İslâm'dan saymak, ya da İslâmî göstermeye çalışmak, ilmi gerçekleri hesaba katmamak ve İslâm'ı olduğundan başka türlü anlamak olur. İnsaf ile düşünüldüğünde, bu ve benzeri iddiaların; İslâm'ı "ancak meşrû emre itaat edilir ve meşrû davranışlar izlenir", "Allah ve resûlü dışında asla körü körüne (itiraz etmeksizin) itaat yoktur" v.s. temel prensipleriyle çelişki teşkil ettiğini anlamamak ve kavramamak mümkün müdür? Herhang' bir şeyhe veya âlime Peygamberin yerine oturma ya da bir başkasını oturtma hakkını kim, nerede ve ne zaman vermiştir?

Özetlemek gerekirse, üzerinde durduğu konulardan bir kısmının izahı esnasında isabetli tesbitleri, ele aldığı âyet ve hadislerin bazıları hakkında tatmin edici yorumları, yer yer çarpıcı ve ilgi çekici fikirleri yanında ed-Debbâğ'ın da, büyük bir ben'i (ene'si) vardı. O da, kendinden önceki bir takım büyük sûfi olarak kabul edilen zatlar gibi, kâinatı tedbirde tek yeterli kişinin kendisi olduğunu; yerde, göklerde ve diğer âlemlerde bulunan zahiri ve batını hayırların, kendi zatındaki nurdan fışkırdığını ve varlık âleminin hepsinin bu nur vasıtasıyla şerlerden ve kötülüklerden temizlendiğini zannediyordu. Kâinatın yaratılışından kıyamete kadar bilemediği, göremediği, müşahede etmediği ve edemediği bir şeyin olmadığına; hal, makam ve derecesine vakıf olmadığı bir insan ve bir peygamberin bulunmadığına inanıyordu. İnanıldığı her şeye görerek inandığını, görmediği bir şeye inanmadığını ve inanmamak gerektiğini söylemekte de bir beis göremezdi. Hurûfîlerden delğilse bile, onlara kök söktürecek şekilde harflerin sayısız anlamlarından bahseder, onlar hakkında çeşitli yorumlarda bulunur ve Arap alfabesindeki her harfte 49 esrarın varlığını zikreder. Kısaca değinildiği gibi, doğru ve bazan orijinal fikirleri yanında, Asr-ı saadetteki İslâmî telâkkisiyle bağdaştırılması çok güç, hatta imkânsız olan düşüncelere ve anlayışlara da yer verir. Elbette çelişkili tarafları mevcuttur. Tekrar etmek gerekir ki, eğer Allah Kur'anında söylediği ve Rasûlünün ashabına tebliğ ettiği her husus; hâkikatte birer sembol ve anlamsız mecazlardan ibaret değil de, gerçeğin ta kendisi ise ve bir müslümana Hz. Muhammad'ın İslâmî anlayışına, tefsir ve yorumuna tamamen ters düşen bir tefsir ve yorum yapma yetkisiverilmemişse, ed-Debbâğ ve benzerlerinin onun adına izah ve ifadeye çalıştığı bir çok şey, İslâmî bir hüviyet taşımaz.

Bibliyografya : Ahmed b. Mubârek, es-Sicilmâsi, el-İbriz I-II, Kahire 1278, 1306 h. ve özellikle tercümesi (trc. Celâl Yıldırım, el-İbriz "Şeriat-Târikat-Ma'rifet -Hakikat") I-II cild, Demir Kitabevi Temmuz 1979; Abdusselâm b. Tayyib el-Kâdirî, ed-Durru's-seni fi ba'zı men bi Fâs min ehli'n-nesebi'l-Haseni, Fas 1303 h.; Muhammed b.Tayyib el-Kâdirî, Neşru'l-mesâni li ehli'l-karni'l-hâdi aşere ve's-sâni, nşr. Ahmed Tevfik-Muhammed Hiccî, Rabat 1986, III, 245-246; Louis Rinn, Marabouts et Khouan, Alger 1884, s.43, 399-402; Brockelmann, GAL, II, 614; Suppl., II,704; Yûsuf en-Nebhâni, Câmi'u kerâmâtî'l-evlyâ', nşr. İbrâhîm Atve İvad, Kahire 1962, II, 173-194; Ziriklî, el-A lâm, IV, 28; Kemalüddin Muhammed el-Hariri, Tibyânu vesa'ili'l-haka'ik..., Süleymaniye, İbrâhîm Efendi, nr.330-32, cild 1, varak 335^b ve 66^a

HİND ÜSLÂBU (Sebk-i Hindî)

Doç.Dr. Ömer OKUMUŞ *

Anadolu'dan Hindistan'a kadar çok geniş bir sahaya yayılan edebî çevreleri, birkaç asır etkileyen, sonraki dönemlerde ise, anlaşılması, kavranması hatta isimlendirilmesi yolunda aynı çevreleri meşgul eden söz konusu edebî akım hakkında henüz söylenmesi gereken bir çok husus olmalıdır. Özellikle, bu akım üzerinde çağdaş İran edebiyatçılarının yaptıkları tartışmalara. Türk edebî çevrelerinin dikkatini çekmekte yarar vardır. Böylece, tartışmalarda ortaya konan görüşlerin Türk edebiyatçıları tarafından da değerlendirilmesi sağlanacaktır.

Yukarıda arzedilen maksatla yapılan bu çalışma, iki bölümde sunulmuş, sayfa düzeninde kolaylık sağlanması düşünülerek dipnotlar makalenin sonuna alınmıştır.

A- Fars Edebiyatının gelişim sürecinde "Sebk-i Hindî" diye meşhur olan edebî akımın ortaya çıkışı ve isimlendirilmesi :

Muasır edebiyat tenkitçilerinden bir çoğu adigeçen üslûbun ortaya çıkışı ve ismi hususunda değişik görüşler ileri sürmektedirler. Bunlardan **Kamer Aryân** özetle şöyle demektedir :

"Tezkirelerde ve muasır yazarlardan bazılarının makalelerinde" "**Sebk-i Hindî**" diye isimlendirilen edebî akım için, "**Hindî**" adının yeterince uygun olmadığını düşünüyoruz. Zira, bu üslûbun doğduğu yer, **Timurlular** dönemindeki **Herat** şehridir. Başlangıçta, **Herât**'ta makbul görülmeyen bu yeni üslubun gerçek taraftarları bulunan ve yayılmasına vesile olan **Hind Baburluları**, genellikle **Herât** 'ı bu üslûbun beşiği olarak kabul etmek gerekir¹.

"Irak üslûbuna ilk ciddi tepkiyi gösteren **Baba Figânî (ölm. 925 / 1513)**' dir. Kendisi ilim çevrelerinden değildi; el sanatlarından biri ile geçimini sağlıyordu. Onun üslûbu, halk tabakasının düşüncelerini, fikirlerini ve tabirlerini gazelin yapısına, dokusuna sokmaktan ibaretti. Şüphesiz, bu akım, hemen kabul görmedi. Ancak, **Figânî**'nin şiir zevki zamanla tesirini gösterdi.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

Böylece O, yeni akımın ilk temsilcisi sayıldı. Gerçekte, **Orfi (ölm. 999 / 1591)** ve **Hazîri (ölm. 1021 / 1612)** gibi şairlerin sonraları geliştirdikleri üsluptaki özellikler, **Figânî**'nin şiirlerinde mevcuttu.

"**Cami**'den sonra, "**tarz-ı vukû**" ya da "**zebân-ı vukû**"* diye adlandırılan edebi akım, gazele yeni bir renk ve ruh vermiş, onu Irak üslûbuyla yazılan gazellerden ayırmıştı. "**Vakia gûyi**" ismi ile de anılan bu üslup, aşk ve aşıklık dünyasına mahsus gerçeklerin gazele sokulması, eski mazmunların tekrarından sakınılması ve birtakım aşırılıklara gidilmemesi gibi hususları içeriyordu"². Bu akım, sonraları yavaş yavaş mübalağa ve ifrata varan hayallere doğru çekildi. Aslında, bu akımın izlerini **Sâdî-i Şîrâzî** (ölm. 691/1292) ile **Emir Husrev-i Dihlevî** (ölm. 725 / 1325)'nin şiirlerinde görmek mümkündür. Bazı tezkire yazarları ise, **Lisânî-i Şîrâzî** (ölm. 940/1533-1534)'yi bu akımın mucidi saymışlardır. Aynı şekilde, **Vahşî-i Bâfkî** (ölm. 991/1583) ve **Ali Nakî-i Kemre-î** (ölm. 1031 / 1622)'yi de "Vakia gûyi" tarzında, bir hayli kudret ve beceri gösteren şairler olarak özellikle anmak gerekir"³.

Ahmed Gülçin-i meânî, "**Mekteb-i vukû der şi'r-i Fârsî**" isimli eserinde, onuncu asrın ilk yıllarında başlayıp onbirinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden şiir akımını, ayrı bir üslup kabul etmekte ve buna "**Mekteb-i Vukû**" ismini vermektedir⁴

Baburlular sarayının edebiyata ve şiire gösterdikleri ilgi, bu dönem şâir ve ediplerini **Hind**'e cezbediyordu. Şairlerin gidiş-gelişleri sonucu "**vukû gûyi**" akımı, Farsça söyleyen şairler arasında yayıldı. **Figânî**'den gelen tesirler ve birtakım yeni unsurların **Emir Husrev**'in üslubu ile birleşmesinden meydana gelen akım "**Sebk-i Hindî**" adını aldı. Buna bazı yazarlar "**Sebk-i İsfahânî**" demeyi tercih ediyorlar. **Sâib-i Tebrîzî** (ölm. 1081 / 1670-71), **Kelîm-i Kâşânî** (ölm. 1061 / 1651- 2), **Tâlib-i Amulî** (ölm.1036/ 1626) ve benzeri şâirlerin gazelleri, birtakım yeni mazmunlarla "tarz-ı vukû'un karışımından oluştu. Günlük yaşantı ile ilgili halkın hikmetli sözleri, bu tür şiirin malzemeleri arasına girdi⁵"

"**Hind Üslûbu**, söz konusu "Mekteb-i Vukû" ile başladı, sonuna kadar da tecrübeye ve gerçeğe dayanan unsurları gazelde muhafaza ya çalıştı. Sonunda, yenilik arama meyli, zarif mazmunlar bulma ve ince hayaller kurmaya aşırı ilgi, yavaş yavaş bu tarzdaki gerçekçiliği azalttı. Böylece, "**Hind Üslûbu**"nu şâirâneince hayaller yığını içerisinde müphem, karmaşık, girift ve bazen de anlaşılabilir bir duruma getirdi⁶"

* Bir nevi "**realizm**" veya "**gerçekçilik**" diyebileceğimiz bu akıma; "**vakia gûyi**" ve "**mekteb-i vukû**" da denilmektedir.

Bu yeni üslup, **Feyzi-i Hindî** (ölm. 1004 /1595 -96), **Zamîri-i İsfahânî** (ölm. 987 / 1579) ve **Ali Nakî-i Kemreî** (ölm. 1031 / 1622) gibi temsilcilerinin ilim ve medrese ehli olmalarına rağmen, önceki üslupların aksine, medreseden ve onun kendini beğenmiş alimlik taslamalarından tamamen ilgisini kesmişti. Bu dönem şairlerinin, kendileri her ne kadar şehzâdelerden, emirlerden veya âlimler sınıfından da olsalar, yine de halk yığınları ile ilgileri vardı. Tezkirelerde isimleri zikredilen şâirlerden bir kısmının, devirlerinde yaygın olan el sanatları veya iş kollarının birinde çalıştıkları, geçimlerini bu yolla temin ettikleri bilinmektedir⁷.

"Gerçekte **Sebk-i Hindî** veya **Sebk-i İsfahânî** diye bilinen bu edebî akım, kendisine birtakım yeni unsurların girmesi sonucu zamanla bazı yönlerden aşırılığa ve mübalağaya varan "**tarz-ı vukû**"dan ibâretti. Aşk ve aşıklık hallerinin gerçek ilişkilerinden bahseden "**tarz-ı vukû**"un elbette ince hislere, kuvvetli hayallere ihtiyacı vardı. Bundan başka, bu akımın halkın gerçek hayatı ile ilgisi olması ve onun medrese ehlinin beyân tarzı ile farklı bulunması sebebiyle, konuşma dilinin ve halkın yaşamı ile ilgili teşbih ve temsillerin, ancak böyle bir üslupta yeri olabilirdi. Ayrıca aşk ve aşıklık tecrübeleri, zarif olmayı , ince nükteler söylemeyi gerektirdiğinden, bu hususların beyanında da, bayağı şeylerden sakınma ve bilinmeyen mazmunları araştırma gayreti yaygındı. Gerçekçilik akımının gereçleri sayılan bütün bu hususlar, muhtelif şâirler tarafından yazılan sanatkârâne tasarruflara maruz kalarak ifrata kaçtı ve böylece gerçekçiliğin unsurlarını girift hayaller arasında yokeden yeni bir üslup meydana geldi.

İşte, "**Mekteb-i Vukû**" u yavaş yavaş **Hind üslubuna** dönüştüren ve **Figânî**'nin Kelâmında da bulunan, bu yeni unsurlardı⁸.

İran'ın çağdaş şâir ve yazarlarından **Emîri-i Firûzkûhi**, sözkonusu üslubun ismi hususunda özetle şöyle denektedir :

"Bu üslûbun "Hindî" diye adlandırılması galat-ı meşhurdur. Buna "**Sebk-i isfahânî**" dememiz en doğrusudur; çünkü, temsilcilerinin çoğunun yaşadığı şehir **İsfahân**'dır. Ayrıca, bu üslûbun kurucuları sayılan **Baba Figânî**, (ölm. 925 / 1519) **Lisânî-i Şirâzi** (ölm. 942/1535) ve **Şeyh' Âzerî** (ölm. 866/1461 - 1462) hiçbir zaman Hind'e gitmemişler ve Hindistan'daki şairleri de taklit etmemişlerdi. Bundan başka, o asırda yaşayan tezkire yazarlarından hiçbiri, bu üslûbu "**Hindî**" adıyla anmamış ve yazmamışlardır⁹ "**Abdulbâki Nevvâb** da bir makalesinde, bu görüşü ileri sürmektedir¹⁰.

Hind Üslûbu diye meşhur olan edebî akım hakkında, Z. Safâ, en sağlıklı ve ilmi esaslara uygun bir değerlendirmeyi yaparak şöyle demektedir :

"Safeviler devri şiiri, sanatta olduğu gibi, dokuzuncu asrın sonlarındaki edebî akımı izliyor, ince nükteler ve mazmun bulma, zarif hayaller kurma ile birlikte dilin sadeliğine doğru gidiyordu. Onuncu asırda zuhur eden bütün şairler, dokuzuncu asrın sonundaki şairlerin geleneğini takip ederek yeni unsurlar getirme yolunda adım atıyorlardı. Onlar, büyük ölçüde kendi devirlerine yakın şairlerin dil ve söyleyiş tarzının ve özellikle Herat edebî çevresi şairlerinin tesirinde idiler. Hatta, gazellerinin planında, kasidelerinin söyleyiş tarzında bir önceki devrin büyük üsradlarının eserlerini dikkatle takip ediyorlardı. Buna rağmen, onların dili, ifade şekli, manaları açıklama, sözün fesahat ve belâgat ölçüsü, dokuzuncu asır şairlerinkinin aynı değildi. Bu sonuncuların sözleri ile eskilerinki arasında müşahede ettiğimiz farklılığın sebebi de budur.

"O halde burada, göz önünde bulundurulması gereken ilk konu, eski devirlerdeki şairlerin sözlerine uygulanan fesahat ölçüsünü terk edip, başka değer ölçüleri aramak olmalıdır¹¹".

"Safeviler devrindeki farklı birçok üslûbun mevcudiyeti gözden uzak tutulmamalıdır. Bu uzun dönemde, Osmanlı ülkesinden tâ Hindistan'a kadar nice şairler yetişip söz sultanlığı yaptılar. Bu dönemin başlangıcında yaşayan şairleri, meselâ, **Muhteşem-i Kâşânî** (ölm. 996 / 1588) ve **Vahşî-i Bâfkî** (ölm. 991 / 1583) 'yi, bu devre sonu şairlerinden meselâ, **Sâib-i Tebrizi** (ölm. 1081/1670-1671) ile bir sayıp nasıl hepsi hakkında aynı hüküm verilebilir ? Yine aynı şekilde, **Zamîri-i İsfahânî** (ölm. 987/1579) **Gazzâlî-i Meşhedî** (ölm. 980/1572) ve **Orfî-i Şîrâzî** (ölm. 999/1591) ile **Feyzî-i Hindî** (ölm. 1004 / 1595-96), **Şevket-i Buhârî** (ölm. 1107/1695-96) ve **Abdulkâdir Bîdil** (ölm. 1133/1720)'e nasıl aynı bakılabilir ? Diğer bir deyişle, bu uzun dönemde, değişik muhit ve mekânlarda, sadece "Sebk-i Hindî" adı ile meşhur olan bir akım değil, çeşitli üsluplar mevcuttu. Faraza, bu uzun dönemde, söz söyleme sanatında sadece bir üslûba sâhib olsaydık, Ona "Hindî" adını vermemiz acaba doğru olur muydu? Bu takdirde, İran'da yetişmiş ve rüyâ âleminde bile Hindistan'ı görmemiş olan bunca şair'in durumu ne olacaktır?

"Fars şiiri üslûplarını, başlangıçtan tâ onüçüncü asra kadar, "Sebk-i Horâsânî", "sebk-i İrakî" ve "Sebk-i Hindî" olmak üzere üçe ayıranlar, çok genel, aceleci, oldukça müphem, hatta tembelce bir sınıflandırmaya teşebbüs etmişlerdir ve bunun ilmi bir değeri de yoktur. **Hâkânî** (595 / 1199), **Zahîr** (598/1202), **Kemâluddin İsmail** (635 / 1237-38), **Sadî** (6911 / 1292) **Evhadî** (738 / 1337-38) **Hâcû** (753 / 1352) ve **Hâfız** (792 / 1390)'ın üslûbunu aynı kabul edip

tümüne birden nasıl "İraki" adı verilebilir ? Aynı şekilde, **Vahşi, Feyzi, Naziri, Zuhûri** (1025 / 1616) **Tâlib-i Âmulî, Esîr , Kelîm, Sâlb, Şevket** ve benzeri şairlerin üslupları bir sayılıp nasıl "**Hindî**" diye isimlendirilebilir? Bu şairlerden bazılarının şiirleri arasında öyle farklılıklar vardır ki, bir müptedi bile, ilk bakışta bunları farkedebilir. Gerçekten, bu şâirler arasında fars şiirinin genel ve müşterek vasıflarından başka, ortak bir nokta bulunamaz. Ancak, onları birkaç guruba ayırıp her bir gurubun beyân tarzı için yeni bir isim bulmak mümkün olabilir.

"Evet, **İranlı** muasırları söz üstalarından, dil ve üslup bakımından farklı özellikler gösteren **Hind** muhitinde yetişmiş şâirler için "**Sebk-i Hindî**" tabiri doğrudur" . O halde bu "Sebk-i Hindî" onbirinci asrın sonlarından itibaren Hindistan'da zuhur etmiş Farsça söyleyen şâirlerin üslubu olabilir ¹² .

Yukarıdan beri izahına çalışılan hususlardan hareketle konuyu şöyle özetleyebiliriz :

Bu dönem şairlerinin saraylardan uzak olarak halkın arasında yaşadıkları ve onların gerçek hayatları ile düşüncelerini yansıttıkları söylenebilir. Bu husus, üsluptaki değişikliklerin önemli sebeplerinden biridir. Aslında, önceki üslupların tesirinin azalması doğaldı. Çünkü, devirlerin değişmesi, kültür merkezlerinin zaman zaman başka mekânlara kayması, büyük ölçüde zevklerin değişmesine ve dolayısıyla şiirde kullanılan mazmunların yeni bir mana ve içerik kazanmasına sebep olmuştur. Bazılarının sandığı gibi, Fars şiiri eskiye nazaran değerini yitirip gerilememiş, aksine daha çok halkın benimseyebileceği yeni bir yazıya kavuşmuştur. Bu durum, tarihi gelişimin tabii bir sonucu sayılmalıdır. Bu üslûba, ister Hind, isterse İsfahân üslûbu densin, Fars şiirinin gelişim sürecindeki önemli yeri, hiç bir zaman inkâr edilemez. Nitekim, birçok islâm ülkesi edebiyatçılarına yaptığı tesirin oldukça yaygın olduğu, başka milletlerin şâirlerinin bu üslûbu zevkle benimsedikleri ve bu tarz ile birçok divan ve mesnevi vücuda getirdikleri bilinen bir gerçektir.

B- "Hind Üslûbu" diye meşhur olan edebî akımın özellikleri :

1) Bu dönemde şâirlerin üsluplarının değişmesine, hepsinden daha çok tesir eden manâ ve mazmundur. Bu demek değildir ki, daha önceki şâirler arasında manâ ve mazmuna önem verilmiyordu. Burada böyle bir iddia sözkonusu değildir. Ancak, bilindiği gibi, ilk dönem şiirlerinde manâ ve lafız arasında bir denge yönünde bozuldu. Zira, uzun asırlar boyunca, ilimlerde, zevklerde, şiirin gereği olan unsurlarda meydana gelen değişmeler, şâirlerin

durumu vardı. Zamanla bu denge manânın daha bir öne geçmesi zihinlerinde geniş hayallerin, çeşitli manâların doğmasına sebep oldu ve bu manâlar söz kalıplarına dar gelmeye başladı. Hayaller genişleyip mânâlar inceldikçe bunların beyânı da doğal olarak güçleşti. Bu dönem şâirleri, geniş mânâları bir beyte sığdırmaya çalışıyorlardı. Bu da ancak, dilden dile dolaşacak, kolay akılda kalabilecek "mazmunlar" ile mümkün olabilirdi¹³.

2) İnce hayalleri mâna ile birleştirip beraber götürme (ki bazılan buna "**hayâl-bendî**" veya "**hayâl-perdâzî**" derler), bu dönem şiirinin özelliklerinden biridir. Bu tarz şiir ince, zarif hayallerle örülmüş olup ahenkli ve gönül çekicidir. Bu tür şiirin ilk temsilcisi olarak **Hace Hüseyin Senâî** (ölm. 996/1588) zikredilir . Onun şiirinde, derin hayal ve ince tasavvurların belirsiz teşbihlerle beyân edildiği, mecaz ve istiârelerin uzak anlamlarının kastedildiği zor anlaşılabilen zarif nükteler ve manâlar mevcuttur. Bu zihne uzak hayal kurlmalar, bazen şiirin müphemliğine de sebep oluyordu. Ancak, bu üslup **Sâib-i Tebrizî** (ölm. 1081 / 1670-1671)'nin devrine yaklaştıkça daha berrak, akıcı ve daha gönül çekici bir içerik kazanıyordu. Sâib'in bizzat kendi deyişiyle "yeni bir üslup" meydana geliyordu.

Sâib'den sonra, bu tarzda şâirlik kudreti gösterenler arasında, **Gânî-i Keşmîrî** (ölm. 1089/1678), **Şevket-i Buhârî** (ölm. 1107/1695-1696), **Nâsır Alî Sehrendî** (ölm. 1108/1696-1697), **Cûyâ-yi Tebrizî** (ölm. 1118/1706), **Abdulkâdir Bîdil** (ölm. 1133/1720), **Âferin-i Lâhorî** (ölm. 1154/1741), **Girâmî-i Keşmîrî** (ölm. 1156/1743) ve **Ganîmet-i Keşmîrî** (ölm. 1158/1745)'yi "**Hind Üslûbu**"nun gerçek temsilcileri sayabiliriz. Bunların hepsi, söz ve manâ yönünden, **Mîrzâ Celâl Esir (1049/1639)** ve **Sâib'i** adım adım izledikleri halde, zarif mükteleler ve ince mazmunlar bulma yolunda, onlardan oldukça uzaklaştılar. "**Tarz-i hayâl**" denen bu edebî akımda söz, hayaller ve vehimler çevresinde dolaşır. Şâir her konuda, ister teşbih ve istiârede, isterse tavsif ve temsilde olsun veya başka herhangi hususta olsun, sâde ve normal ifâdeden çekiniyordu. Aksine anlatmak istediğini, bir takım hayal ve sezgilerden hareketle, teşbih ve istiâreye dayalı terkiplerle beyân ediyordu. Bu sebepten, hayâli ve sezgiye dayanan benzetmeler ile ince hayaller içeren istiâreler, bu guruptan olan şâirlerin şiirlerinde oldukça çoktur. Bazen bu tür şiirlerin gerçek manâlarını anlamak, şâirin içinde bulunduğu ruh halini bilmeye bağlıdır¹⁴.

3) **Vâkıa-güyi** akımı, eski şâirlerin gazellerinde mevcut olan soyut aşkı, ilhamını günlük hayattan, normal tecrübelerden alan gerçek aşka dönüştürmüştür. Bu bir nevi realizm ve bir tür ruhi tahlillere yönelişi ifade eder. Burada söz konusu edilen realizm, olağan günlük aşk ve sevginin getirdiği gerçek hallerin ve hislerin anlatımıdır¹⁵.

4) Şâirin kendi hayalini somutlaştırıp sonra canlılar için düşünülen fiilleri ve sıfatları, o "hayâli şahıs" için kullanması, bu üslûbun diğer bir özelliğidir. Bu "müşahhaslaşmış hayâller" veya "hayâli şahsiyetler", temsil getirmede, şâirlerin yararlandığı önemli unsurlardandır.

Temsil getirmenin bir çeşidi de "irsâl-i mesel"dir. Bu, halk arasında geçerli olan bir atasözü ve deyim, şâirin kendi iddiasını kanıtlamak ya da şahsi durumunu açıklamak maksadıyla, şiirlerinde kullanmasıdır.

Sözkonusu atasözleri ve deyimlerin, bazılarının Fars dili ve edebiyatında uzun bir geçmişi vardır. Bazıları ise, büyük şâir ve yazarların sözlerinden alınıp yayılmış ve dilden dile dolaşan atalarsözü şekline girmişlerdir. Bir kısmı ise, üzerinde durduğumuz bu dönemin şâir ve ediplerinin sözlerinden alınmıştır¹⁶.

"Temsillerin, atasözleri ve deyimlerin çokluğu, bu üslûbun en belirgin özelliklerinden biridir. Bu hususta yeni arayışlar peşinde koşulmuş, bazen de aşırılıklara kaçılmıştır¹⁷.

Bu arada, fazla tanınma ve yaygın olmadan dolayı ortak bir şuur haline gelip "atasözleri" hükmüne geçen "meşhur beyitler" unutulmamalıdır. Bunlar atalarsözü değildirler, ama bir konunun yorumu, ispatı ve açıklanmasında kullanıldıklarında, atalarsözü yerine geçtikleri, onların yerini aldıkları kabul edilebilir.

5) Bu devrin şiir tarihinde göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husus da, şâirlerin, yeni arayışlar peşinde koşmaları, değişik mana ve mazmun hatta yeni lafızlar bulmada ısrar etmeleri, kendi tabirleri ile "yeni deyiş" sahibi olmalarıdır. Bu akım çok çabuk gelişmedi, yeni bir üslûp haline gelmesi ancak Sâib devrinde mümkün oldu. Aslında, yeni bir söyleyiş tarzına yönelme, Timurluların sonlarında başlayıp sonradan gelişen ve kuvvet kazanan edebi bir akımdı. Bütün birinci asrı içine alan bu akımın temsilcilerinin yenilik hususundaki görüşlerine bakılırsa, "ister lafızda, ister mana ve mazmundaki olsun başkalarını taklid etmek kusur, sayılıyordu. Buna rağmen bütün şâirlerde yenilik

getirme düşüncesi mevcut olmakla birlikte, eskileri taklid ve takip etme yine de yaygın bir durumdaydı. Şiir türlerinde ve konularında, herkes gücü nisbetinde, kendilerinden önce yaşamış büyük üstadların eserlerinin benzerlerini yazmaya çalışıyordu¹⁸.

6) Bu devrin şiirinde önemle üzerinde durulması gereken konulardan biri de sözün sâdeliği ile şiir dilinin yeniliğidir. Bu dönem şâirlerinin dili öncekilerden tamamen farklıdır. Elbette dildeki bu köklü değişiklik bu döneme ait yeni bir olgu değildir. Bu dokuzuncu asırda oluşmaya başlayan ortamın tabii bir sonucudur. Bunun tesirleri zamanla şiir dilinde görülmeye başladı. Onuncu asırda ise dilin sadeliğini daha açık olarak müşahede edebiliyoruz. Sözde sâde söyleme, yeni manalar, ince nükteler ve zârif mazmunlarla birleşince, şâiri sâde terennüm etmeye zorluyordu. Bu durum şairin daha derin hayallere ve ince düşüncelere dalmasına sebep oluyordu. Tam bir maharet ve üstadlık isteyen bu tür şiirler, az da olsa, mevcuttur. Zamanla hayal unsuru kuvvet kazandı, buna karşılık söz söyleme kurallarında ihmal görülmeye, şâirliğin ağır kuralları terk edilmeye başladı. Bunun sonucu, hatta üstatlık iddiasında olan şâirler bile, birtakım söz hatalarına düştüler. Netice olarak şunu söyleyebiliriz: Safeviler devri şiir dili, başlangıçtan bu dönemin sonuna doğru sadeliğe yöneliyor, o günün konuşma diline yaklaşıyordu. Bu, şiirdeki bir tür yenilikti ve yeni üslubun özelliklerinden biri idi. Şâir, oldukça değişmiş olan yeni dilden yararlanmanın doğal bir sonucu olarak da, seçkinlerin ve ediplerin kullandığı eski edebi dilin çerçevesi dışına çıkarak kendi zamanında yaygın olan birçok yeni kelime ve terkiibi kullanıyor ve zevkinin gerektirdiği hallerde de eski edebi dilden istifade ediyordu. Nesir yazarlarının ve Kâtiplerin de aynı yolu izlediklerinde şüphe yoktur¹⁹.

7) Bu devir şiirinin özelliklerinden biri de, teşbih, mecâz ve istiâre gibi edebi sanatlarda aşırı derecede mübalağa yapılmasıdır. Söz konusu durum, Safeviler devrinin sonlarına doğru daha kuvvetle hissediliyordu. Öyleki manevi sanatlardan arındırılmış sâde beyânlar, âdeta kusur sayılıyordu. Edebi sanatları şiirlerine yerleştirmedeki maharetleri bilinen Orfî, Tâlib, Esîr, Kelîm, Sâib, Şevket ve Bidil gibi şâirlerin kullandıkları terkipler genellikle çekici ve hoştur. Buna rağmen isim güçlüğü, bazen onların da yanlışlara düşmelerine sebep olmuştur²⁰.

8) Safeviler dönemi şiirinin diğer bir özelliği de, şairlerin yaşam çevrelerinden tabiattan ve günlük tecrübelerden aldıkları ilhamı sanatlarına yansıtmiş olmalarıdır. Yani, çevrelerinden, ellerinin altında olan ve gözleri ile gördükleri şeylerden fikir alma, mazmun ve ince nükteler bulma gibi hususlarda, önceki devirlere nazaran oldukça farklı bir durumda idiler. Çevreyi ve eşyayı olduğu gibi değil de, görmek istedikleri şekilde algılamaları, onları romantik şâirlere yaklaştırmaktadır²¹. Şâirlerin büyük gayretlerle buldukları mazmunlar, bazen diğerleri tarafından çalınıyordu. Bu husus, şâirler arasında birtakım huzursuzluklara sebep oluyordu ve bu, oldukça yaygındı. Çok çeşitli mazmunların beyanındaki güçlüklerden biri de icâzda mübalağa yapmaktı. Bunun Tâlib, Kelim ve Sâib gibi güçlü şâirler rahatlıkla yapıyor ve bir beyite bazen bir mısraya mana yüklü ifadeleri sığdırabiliyorlardı. Bu şâirlerin şiirlerinde az sözle çok manalı açık beyânlarla rastlayabiliyoruz. Genellikle anlaşılması zor olan ifâdeleri, temsil yoluyla zihne yaklaştırıyorlardı. Mazmun bulmanın yollarından biri de birtakım kelime oyunları ile ilginç nükteler, zarif manalar ortaya koymaktı²².

9) Bu dönem şiirinin diğer bir özelliği de eziklik, üzüntü ve bedbahtlık ifade eden bir takım ruhi rahatsızlıkların, gerginliklerin gazele yansması sonucu, hüznle karışık bir karamsarlığın şâirlerin beyânlarında görülmesidir. Bu kötümserlik havasını, çoğu şâirlerin şiirlerinde görmek mümkündür²³.

10) Halk tabakalarının dünya görüşü diyebileceğimiz bir tür irfanın şiire girmesi de bu yeni üslubun başka bir özelliğidir. Dünyanın fâniliği, fırsatları değerlendirmenin gereği, yersiz hurs ve gururdan kaçınılması, işlenen konular arasındaydı. Daha önce Hâfız'da kısmen görülen bu beyân tarzı, bu dönem şiirine yeni bir renk ve hava kattı, Orfî, Feyzî ve Bidil'in kelâmında açık olarak görülen bu beyân tarzı, Sâib'in şiirlerinde doruğa ulaşır. Bir takım kurallara bağlı tasavvuf yerine, dini hoşgörüyü esas alan, günlük hayata geçirilebilen, iddiasız sade bir irfân hayatını anlatan ifâdeler, mezkûr şâirlerin eserlerinde oldukça çoktur. "Medrese ehlinin gönül hayatından haberi yoktur, gönül sinek gibi bir kitabın içinde ölür" şeklindeki ifâdelerle de, sadece ilimle arzu edilen hedefe varılamayacağını anlatmaya çalışmışlardır²⁴.

11) Fars şiirinin ahengine uygun düşmeyen bahirleri ve vezinleri kullanmaktan kaçınmak, söz öğelerinin doğru dizilişine yeterince uymamak gibi hususlar sözkonusu üslûbun özelliklerinden biridir. Kelâmın tertibindeki yanlışlar, bazen sözün girift olmasına da sebep olmuştur²⁵.

Dipnotlar (Kısaltmaları ile) :

- 1- **Âryân = Kamer Âryân**, Vijegihâ ve menşe-i peydâyiş-i sebki meşhûr be Hindî der seyr-i tahavvul-i şî'r-i Fârsî, **Mecelle-i Dâniş-kede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Meşhed**, Meşhed, 1352 hş., (34.sayı), s.262.
- 2- **Âryân**, adı geçen dergi, s.263-264.
- 3- **Âryân**, adı geçen dergi, s. 266.
- 4- **Ahmed Gulçin-i meânî, Mekteb-i Vukû der şî'r-i Fârsî**, Tahran, 1348 hş., s.1.
- 5- **Âryân**, adı geçen dergi, s. 266-267.
- 6- **Safâ = Dr. Zebihullah Safâ, Târih-i edebiyât der İnan**, V/1, Tahran, 1362 hş., s.526; **Âryân**, adı geçen dergi, s.268.
- 7- **Dr. Abdülhuseyin Zerrinküb, Nakd-i edebî**, c. I-II, Tahran, 1354 hş., C.I, s.255; **Âryân**, adı geçen dergi, s.268-269.
- 8- **Âryân**, adı geçen dergi, s.270.
- 9- **Emirî-i Firûzkuhi'nin Saib Divânı (Kulliyât-i Sâib-i Tebrizî**, Tahran, 1333 hş)'na yazdığı mukaddime, s.3-5; **Dr. Muhammed Siyâsî**, Temsil der şî'r-i Sâib, **Sâib ve Sebki Hindi**, Tahran, 1354 hş., s.106.
- 10- **Dr. Abdülbakî Nevvâb, Sebki İsfahânî ve vijegihâ-yi ân, Sâib ve Sebki Hindi**, Tahran, 1354 hş. s.207-208.
- 11- **Safâ**, adı geçen eser, s.521-523.
- 12- **Safâ**, adı geçen eser, s.523-524.
- 13- **Safâ**, adı geçen eser, s.530-531.
- 14- **Safâ**, adı geçen eser, s.531-532, 534-535.
- 15- **Âryân**, adı geçen dergi, s.272-273.
- 16- **Safâ**, adı geçen eser, s.535, 539-540.
- 17- **Âryân**, adı geçen dergi, s.280.
- 18- **Safâ**, adı geçen eser, s.542-544, 546-549.
- 19- **Âryân**, adı geçen dergi, s.281; **Safâ**, adı geçen eser, s.551-554.
- 20- **Safâ**, adı geçen eser, s.559-560.
- 21- **Âryân**, adı geçen dergi, s.283; **Safâ**, adı geçen eser, 561-562.
- 22- **Safâ**, adı geçen eser, s.565, 567, 568-571.
- 23- **Âryân**, adı geçen dergi, s.287.
- 24- **Âryân**, adı geçen dergi, s.289.
- 25- **Âryân**, adı geçen dergi, s.292-293.

FARS EDEBİYATINDA BİLİNMEYEN BİR ŞAİR

"SİRÂCÎ"

Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU (*)

Fars edebiyatında "Sirâcî" mahlasını kullanan 8 kaçar şair bulunmaktadır. Bunlar, divanları bugün de mevcut olan Sirâcî-i Sigzî (m.XIII.asır) ve Sirâcî-i Kûmrî (Sirâc-i Kûmrî, XIII) ile hayatları ve şiirleri hakkında tezkirelerde birkaç satır bilgi bulunan Sirâcî-i İsfarâyînî(XII), Sirâcî-i Balhî (XII), Sirâcî-i Horâsânî (XII), Sirâcî-i İsfahânî, Sirâcî-i Buhârî¹ ve bu makalede anlatılacak olan Sirâcî (XV) dir.

Söz konusu Sirâcî'nin; kaside, terhib-i bend, mesnevi, terci-i bend, kıta, muhammes, gazel, rubai ve müfred nazım şekillerindeki şiirlerden oluşan divanının bir yazma nüshası Nuruosmaniye kütüphanesi nu. 3826'da kayıtlı bulunmaktadır. 2500'e yakın beyiti içeren bu yazma, ilk olarak Ahmed Ateş tarafından önemli görülerek tavsif edilmiştir². Yapılan bütün araştırmalara rağmen divanından başka hiçbir kaynaktan bu şairin adı, hayatı, kişiliği ve sanatı hakkında bilgi bulunamamıştır. Burada bunun sebeplerinin neler olabileceği hususuna değinmeden önce şair Sirâcî'nin hayatı ve kişiliği üzerinde durulacaktır.

Şairimiz şiirlerinde maalesef adı, doğumu, babası ve soyu gibi noktalara açıklık getirecek ipuçları vermemektedir. Onun yaşadığı yıllar ile bulunduğu muhiti, övdüğü şahıslar, sözünü ettiği şehirler ve verdiği bazı tarihlerden hareket ederek ortaya koyabilmekteyiz. Sirâcî'nin divanında, bir müddet Sultan Şâhruh (slt. 1404-1447 m.)'a vezirlik yapmış olan ve 839/1435-36'yılında vefat eden Sayyidî Ahmed için yazdığı bir kaside bulunmaktadır³. Aşağıdaki beyitte görüldüğü şekilde de şair H.âca İsmat-i Buhârî (öl.840/1436-37)'den hayatta bulunan bir şahıs olarak söz etmektedir:

مدرتبه خواجه عصمت قطب سپهر فضل آن مرکز دوائر و ادوار را سلام

"Ay rütbeli, fazilet semasının kutbu H.âca İsmate, o dairelerin ve devirlerin merkezine selam"⁴

Şair, yine bu yılların ünlü musikîşinaslarından olduğu bilinen Amîr Yûsuf-i Andakânî için bir kaside yazmıştır⁵. Ayrıca Sirâcî, divanında iki yerde tarih vermektedir. Bir kadının ölümü üzerine yazdığı mersiyedeki

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Görevlisi

تحریر روزنامه فوتیر دبیرجرخ برلرخ خاک هتندوسی و چار کرد

"Feleğin yazıcısı, onun ölüm tarihini toprak levhaya 834 yazdı.⁶"

beytiyle 834/1430-31 yılını gösterirken, bir doğum münasebetiyle söylediği manzumesindeki şu beyitle de 838/1434-35 yılını kaydetmektedir:

بود تاریخ روز مولودش هتندوسی وهنت ز هجرت سال

"Onun doğum günü tarihi Hicretin 838. yılı idi⁷"

Yukarıda verilen bilgiler ışığında şairimiz Sirâcî'nin şiir söylemekte olduğu ve dolayısıyla hayatta bulunduğunu bilebildiğimiz son tarih, 840/1436-37 öncesi bir tarihtir. Bu husustaki kanaatimizi biraz daha geliştirmek, yazma nushanın müstensihî ve istinsah tarihi üzerinde durmakla mümkün olacaktır. Sirâcî divanının müstensihî Şayh Muhammed b. Aḥmed, Aḥvâl va âsâr-i hoşnivîsan isimli eserde 831 h.de istinsah ettiği Şams-i Tabrîzî Divanındaki yazısıyla nesta'lik üstadlarından birisi olarak gösterilmektedir⁸. Aynı şahsın, Sirâcî'nin divanını 838 h. tarihinden önce yazmış olması ihtimalinin bulunmadığı yukarıda verilen malumattan anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra düzenlenen divanın, Sirâcî'nin bütün şiirlerini içerdiğini kabul edersek, onun IX/XV. asrın ilk yıllarında doğduğunu ve 850-860 h.yıllarında vefat etmiş olabileceğini tahmin etmek uzak bir ihtimal olmamalıdır.

Sirâcî'nin ailesi ve akraba çevresi hakkında bir bilgimiz yoktur. Şiirlerinden, bir yuva kurduğu, çocukları olduğu, sıkıntılar ve yokluklar içerisinde bir hayat sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bunlardan birinde şöyle demektedir:

بار عیال و بار دل از حد گذشت و نیست یاری که کم کند ز دل زیر بار بار
یک دانه حاصل نه بی قوت و هر طرف طفلان جوانک روی به رویم قطار

"Aile ve gönül derdi sınırı aştı. Yük altındaki gönlün yükünü hafifletecek bir yardımcı yok. Yemek için bir tanem yok. Etrafta ise göz yaşığı üzerime yönelmiş çocuklar⁹."

Bir oğlunu kaybettiğini de şu mısralardan öğreniyoruz:

خیال وصل تو در روزگار تنهایی انیس والد مجروح دل فکار تو باد

"Yalnızlık günlerimde senin gelişinin hayali, gönlü yaralı babanın dostu olsun¹⁰."

Şiirlerinde ayet, hadis ve peygamber kıssalarına yaptığı telmihler, kullandığı Arapça kelimeler, terkipler ile cümleler, şairimiz Sirâcî'nin en azından bir dereceye kadar tahsil gördüğünü ve özellikle Arapça bildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Sirâcî, şiirlerinde şairliğini övmesi yanında kendisinin de alim bir kişi olduğunu hatırlatır bir ifade kullanmaktadır:

همی شماری خود را یکی ز اهل شناخت ز راه لطف یکی نیز بنده را بشناسی

"Kendini daima alimlerden biri olarak kabul ediyorsun. Lütfen beni de onlardan biri olarak bil¹¹."

Manzumelerinin bir çoğunda talihsizliğini, fakirliğini ve düşkünlüğünü anlatan beyitler görülmektedir. Yardım talebinde bulunduğu bir şiirinde şöyle demektedir:

دالالم مانده چو خر در گل و پالان برینست مگر لطف شما باز رها ند زینها

"Talihim, merkep gibi semeri sırtında olduğu halde çamura batmış, sadece sizin lutfunuz onu kurtarır¹²."

Ayrıca şu beyitlerden şairimiz Sirâcî'yi çekemiyenlerin de bulunduğunu öğrenmekteyiz:

شنودم کز من بی دل کنایت حسودی گفته بر وجه شکایت
مرا چون دامن از آن کار پاک است اگر بد گفت بدخواهم چه پاک است
چه بد گوئی مرا ای حاسد شوم چو دارد آفتاب از نره معلوم

"Duydum ki, bir kıskanç kişi ben zavallı hakkında kinaye ile şikayet yollu söz söylemiş. O işle ilgim olmadığından eğer kötülüğümü isteyen kişi kötü söyleyiyse korkuya gerek yoktur. Ey uğursuz kıskanç kişi! Neden benim için kötü söylersin? Elbette güneşin zerreden haberi vardır¹³."

Şairimiz, "Lutfundan dolayı sözümü usta bir şaire nispet etmiş; Zira sözümün güzelliği usta bir şair olgunluğundadır¹⁴ .", "Ben şairler arasında ince görüşlü biriyim¹⁵ ." gibi ifadelerle birçok defa övdüğü şiirine kimsenin alâka göstermediğini şu beyitle bize anlatmaktadır:

بی رواجیش به حدیست که در رسته دهر از منتر هیچ خریدار نبرید به

"Şiirimin kabul görmeyişi o derecededir ki, dünya pazarında hiçbir alıcı bana onun kıymetini sormadı¹⁶ ."

Sirâcî'nin divanında çeşitli vesilelerle Herat ve Buhara şehirlerinden söz edilmektedir. Bu yerlerdeki ifadeler şairin, adı geçen şehirlerde ikamet ettiğini

bize gösterecek şekildedir. Daha önce sözü edilen Sayyidî Ahmed ve Amîr Yûsuf-i Andakânî ile Hâce Kanbarşâh için söylediği manzumelerde Herat'la olan ilişkisini ortaya koyan¹⁷ Sirâcî, "Salâm-nâma ba cânib-i balda-i Buḥârâ" başlıklı 52 beyitlik şiirinde kimini övgü kimini hicivle anarak 40 kadar şahsın adını sıralar¹⁸. Bu şahısların arasında Buhara'nın önde gelen isimleri bulunduğu gibi kavval, bakırcı, atar vb. meslek sahipleri de yer almaktadır. Bu durum onun Buhara ile çok yakın bir münasebeti olduğunu ortaya koymaktadır.

Timurlular döneminde yaşamış olan şairlerin ekserisinin divanında görülen Şia imamları ve Kerbela olayı ile ilgili manzumeler Sirâcî'nin divanında bulunmamaktadır. İki şiirinde ilk dört halifeyi sırasıyla anarken bunların birinde dört büyük mezhebin imamlarını, övücü ifadelerle dizelerine alır:

آیات دین به ذات امامان کشف رفیع نعمان و حنبل است و دیگر مالک و قبیع
خواهی به حشر تا بودت شافی شفیع بفرست صبح و شام بر آن سده منیع

"Dinin delilleri kendileriyle yükselen imamlar, Numan ve Hambel'dir diğeri ise güçlü Malik, kıyamet gününe kadar Şafi'nin şefaataçı olmasını dilersem sabah akşam o yüce huzura-dua-gönder¹⁹."

Bu iki beyit onun sünnî bir kişi olduğunu göstermeye kafidir. Ayrıca ikinci beyitteki anlatım, kanaatimizce onun Şafi mezhebine bağlı olduğuna işaret etmektedir.

Sirâcî'nin şiirleri genelde sade ve akıcıdır. Bu durum daha ziyade sanat gösterme amacı bulunmayan, gönlünün sesini ve heyecanını aktaran mesnevilerinde, terakib-i bend şeklindeki mersiyeslerinde, bazı gazel ve diğer manzumelerinde görülmektedir. Bu şiirler, kolayca anlaşılmasının yanı sıra halk diline yakın bazen de amiyane kelimeler barındıran bir hüviyet gösterir. Oğlu için yazdığı anlaşılabilir mersiyesindeki şu beyitler, sadeliğine güzel bir örnek teşkil etmektedir:

چه دیده ای که چومه در نظر نمی آئی	سه روز شد که ز خانه به در نمی آئی
به دست اشک روان کن اگر نمی آئی	چه رفتنت نگوئی بی دلان خبیری
خبیر نبود که رفتی دگر نمی آئی	همی رسید خبر دمبدم ز صحت تو
چه شد که دیده ام از هیچ در نمی آئی	گشاده ایم به راحت ز هر دردی دیده
دمی بپرستی حال پدر نمی آئی	پدر ز ما تمجان سوز تست غرقه به خون

"Üç gün oldu evden dışarı çıkmıyorsun. Ne gördün de ay gibi gözüküyorsun?
Nasıl gidiştir? Gönüllere haber vermiyorsun. Gelmiyorsan gözyaşının eliye gönder.

Sihhatinle ilgili zaman zaman haber geliyordu. Gittiğin ve artık gelmeyeceğin bilinmiyordu.

Her yönde yoluna gözümü diktim. Ne oldu ki gözüme görünmüyorsun? Baban senin öldürücü matemle kedere gömülmüş. Bir an babanın halini sormaya gelmiyorsun²⁰."

Tezkirelerde IX/XV. asır şairleri için kullanılan ifadelerin açıkça ortaya koyduğu gibi Sirâcî'nin yaşadığı bu dönemde şiiri lafzî sanatlarla doldurmak bir hüner ve marifet sayılmaktaydı. Şairimiz de zaman zaman buna uyarak lafzî sanatlarla dolu, zor anlaşılır şiirler söylemiştir. Tecnîs-i nakıs, iştikak ve zü'l-kafiyeteyn sanatlarını birarada bulundurduğu bir gazeli ile beyitlerinin ilk harfini **خواجه رمضان** adından sırayla aldığı harflerle oluşturarak tevşih sanatını gerçekleştirdiği 10 beyitlik diğer bir gazeli onun bu yöndeki çabasını göstermektedir²¹. Ancak bu özellikteki şiirleri sade olanları yanında çok azdır.

Şair Sirâcî'nin bu makalede sözü edilen divanından başka bir eseri olup olmadığı bilinmemektedir. Divanının elimizdeki yazma nushasında ise, iki yerde birkaç yapraktan fazla olamayacağını tahmin ettiğimiz eksiklikler bulunmaktadır²². Bu haliyle yazma nushada sırasıyla 8 kaside, 2 terki-i bend, 3 mesnevi, 1 murabba terci, 31 kıta, 1 muhammes, 142 gazel, 38 rubai ve 12 müfred yer almaktadır.

Sirâcî Divanı, Nuruosmaniye kütüphanesinde 3826 numarada kayıtlı olup tamir görmüş meşin bir cilt içinde yer almaktadır. Eser 73 yaprak, 13.7X 22.1 (7.4 X 14) cm. ebadında, yaldız ve siyah cedvel içinde 17 satırlıdır. Güzel bir nesta'lik yazıyla istinsah edilmiştir.

Divanın başı²³,

ای ره روان راه غمت سالکان راه وی ساکنان کوی تو خامان بارگاه

Divanın sonu²⁴,

آخر دل گمراه من از تنگ دهان مقصود همین داشت که رو در عدم آورد

Istinsah kaydı ise²⁵,

تم الكتاب بعون الملك الوهاب على يد اضعف عباد الملك الصمد شيخ

محمد بن احمد احسن احواله و تجاوز عن سياته

şeklindedir.

Bu yazma nüshanın istinsah tarihi bilinmemektedir. Fakat müstensih Muḥammed b. Aḥmed'in istinsah ettiği Dîvân-i Şams-i Tabrîzî nushasının istinsah kaydındaki 831 tarihi²⁶ ile Sirâcî Divanında görülen 838 tarihi bize tahmin imkanı verir. Bu tarihlere göre şairle muasır olan müstensih, söz konusu divanı 838/1434-35 tarihinden sonraki bir tarihte istinsah etmiştir. Ayrıca Dîvân-i Şams-i Tabrîzî'deki yazısıyla nesta'lik üstadlarından biri olarak kabul edilen²⁷ müstensih Muḥammed b. Aḥmed'in bu yazma işini, 838 h. tarihine yakın yıllarda gerçekleştirmiş olması makul görülmektedir.

Timurlular devri şairleri, şiiirlerini genellikle ahenkli ve kolay vezinlerde söylemişlerdir²⁸. Bu hususta da çağdaşlarıyla aynı özelliğe sahip olan Sirâcî'nin kullandığı bahirler, kullanım oranlarıyla birlikte şunlardır; müctes % 25, remel % 24.5, hezec % 23, muzari % 16, hafif % 5, mütekarib % 4, recez % 1.5, münserih % 0.5.

Sirâcî'nin Nizâmî, Mevlana, Hâfız ve Amîr Hüsrev-i Dihlavî'yi örnek aldığı açıkca görülmektedir. Bunlardan Hâfız'ın bazı beyitlerini şiiirlerine aynen aktarmıştır. Ayrıca Hâfız'ın bir gazelini tahmis ettiği kanaatini veren "al-Muhammas" başlığını taşıyan bir manzumesi vardır. Ancak bu muhammes-te Hâfız'a ait olması gereken bazı beyitler eldeki Hâfız divanlarında görülememiştir²⁹. Bir şiiirinde de şair olmak arzusunda olan bir şahsı hicvederken şair Nizâmî hakkındaki büyük takdirini dile getirmiştir.

از شعر مجو بلند نامی کین ختم شدست بر نظامی

"Şiiirde ünlü olmayı isteme. Çünkü bu -şiiir-, Nizâmî'de son bulmuştur³⁰."

Şairimiz şiiirlerinde işlediği konular bakımından çağdaşlarından farklı bir özellik göstermemektedir. Çeşitli tabiat olaylarını, kişileri veya yapıları anlamak için söylediği tavsif konulu manzume ve beyitler, şiiirleri içersinde önemli bir yer tutar. Aşk konulu şiiirleri genel olarak gazel ve rubai nazım şekillerindedir. Aynı konudaki beyitler diğer nazım türlerinde de dağınık olarak bulunmaktadır. Özellikle Timurlular dönemi şairlerinde yaygın olan ve sevgiliye olan bağlılığı ifade etmek için kullanılan "sevgilinin köpeği", "mahellesinin köpeği" temalı mazmunlar onun gazellerinde birçok yerde görülmektedir³¹. Allaha hamd, peygambere na't için yazdığı, kaside, mesnevi, murabba terci ve gazel nazım türlerindeki şiiirleri oldukça kabarıktır. Biri dışında kasidelerini çeşitli şahısları övmek için söylemiş olan şairin, yakınlarını veya sevdiklerini kaybetmenin üzüntüsünü taşıyan 2 terki-i bendi ile birkaç rubaisi vardır. Çok az miktarda olan tasavvufî konulu manzumelerinin yanısıra dönemindeki akıma uyararak rindâne şiiirler de söylemiştir. Kıtalarının bir bölümünde çeşitli şahısları yeren Sirâcî, şiiirlerin çoğunluğunda beyitler halinde fakirlik, düşkünlük, ayrılık, üzüntü, talihsizlik ve benzeri sebeplerle şikayetlerde bulunmaktadır. Şairimiz burada değinilen konuların dışına çıkıp tarihi olaylara, siyasî konulara ve sosyal sıkıntılara çağdaşı şairler gibi davranarak yer vermemiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; kaynak eserlerde varlığı, şahsiyeti, ve şiiirleri hakkında hiçbir malumat bulunamıyan söz konusu Sirâcî, bir yazma nushası Nuruosmaniye kütüphanesinde mevcut olan divanından edinilen bilgilere göre IX/XV.yüzyılın ilk yarısında Herat ve Buhara çevresinde yaşamış bir şairdir. Varlığının dahi bilinmeyişine ise; yaşadığı çevrenin istikrarsızlığı ve düzensizliği, birçok maddî ve manevî problemlerle karşı karşıya bulunuşu, herhangi bir saraya bağlı olmayışı ile bunlara ilave olarak şiiirlerinin ilgi görmeyiş gibi hususlar neden olmuş olmalıdır. Adını tespit edemediğimiz ve sadece Sirâcî mahlasıyla andığımız şair şiiirlerindeki gücü itibariyle çağdaşları olan Kâsim-i Anvâr (öl. 837/1433), Kâtibî-i Turşîzî (öl.838/1434), İsmat-i

Buhârî (öl.840/1436),⁵ Ârif-i Haravî (öl.842/1438) gibi dönemin önde gelen şairler arasında yer alacak seviyededir. Sirâcî Divanının çalışmamızda kullanılan yazma nüshasının tavsif eden Ahmed Ateş de, eserin başka bir nüshasına tesadüf edemediğini belirtirken, şairin devri için olduğu kadar sanatı bakımından da önemli görünmekte olduğunu kaydetmektedir³² .

ایام و احوال

ایام و احوال کتب نامی است در کتب عامه و نادره همه آن منت و توفیق و کلاه قرص زریه در اصل صحیح بخشیده که راکره لاله را کلاه بنامه بر ساطع کتب صحیح و آنرا که رانی از نظرت حال است خدین نادر چشمه نادره گل است دست ارادت تو بزار از تو جا بر خال آب استانه تو خرد و احوال زمین را شمار نیار و دیگر کلاه شرف نکل از کت آینه است کسره تمام عهد افغان است	ای روز روانه غمت ساکنان آشنگان که تو سود ایام است مستغرق غم عطای تو ما در دور از فیض خزان لطف تو به خراج لطف تو کرده در بازار باج به خولای رایت به خزان بیج و شام شد یک روز از کت قول تو بیست هر شب میل مرغ روان که در صبح خورشید را که در صبح صبح است در صبح و شام این کت شرف است آنرا که در نهد و برین استانه است تلمین نکل از همه کت در روز سر سجده نام تو خورشید نعل است

بر پرورش کار ماست	یا سینه بدو صد فکر نام اگماست
دلت اشخ جنابش بکرده یار	که بچوان کنی بر من ازین پیشستم
که بر از محنت تو رفت حسنه با او	بر مدار از من محزون نظر لطف و کرم
ای پیش خال و نطق بر منی با او	که مکت نامد نامم سگینی بنایم
شرح غم سودای غلط و خال با	که نمکته که این است سید در علم آورد
بغزه که گراه من از تنگ و جان	متصد و همین دست که رو در عدم آورد
تم الكتاب بعون الملك الوهاب علی يد اصنف جواد الملك الصمد شیخ محمد بن احمد حسن جواد التجاوز عن سیات	
یار این دفتر نیکو تو بدار از آت	سالمای نه کران ما با کفش اندر پناه

Notlar :

- 1 Bu Sirâcî mahlaslı şairler hakkında bkz. Adnan Karaismailoğlu, Sirâcî; hayatı, divanının tenkitli metni ve tahlili (basılmamış doktora tezi), Erzurum 1984, s.11-17
- 2 Ahmed Ateş, İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler, İstanbul 1968, s.349-350
- 3 Dîvân-i Sirâcî, Nuruosmaniye Ktp. nu.3826, y.6^a ; krş. yazarın "Sirâcî; hayatı, divanının tenkitli metni ve tahlili" isimli doktora çalışmasının tenkitli metin bölümü, s.14
- 4 Dîvân-i Sirâcî, y.24^b /8 ; tenkitli metin, s.69/3
- 5 Dîvân-i Sirâcî, y.9^b; krş. Tenkitli metin, s.24
- 6 Dîvân-i Sirâcî, y.13^a/11; krş. Tenkitli metin, s.34/43
- 7 Dîvân-i Sirâcî, y.26^b/11; krş. Tenkitli metin, s.75/8
- 8 Mahdî-i Bayânî, Aḥvâl u âşâr-i hoşnivîsân, Tahran 1345-1348 ḥş., III, 632
- 9 Dîvân-i Sirâcî, y 22^a/11-12; krş. Tenkitli metin, s.65/6-7
- 10 Dîvân-i Sirâcî, y. 11^b/5; krş. Tenkitli metin, s.30/20
- 11 Dîvân-i Sirâcî, v.23^b/12; krş. Tenkitli metin, s.66/7
- 12 Dîvân-i Sirâcî, y.9^b /2; krş. Tenkitli metin, s.24/35
- 13 Dîvân-i Sirâcî. y.17^b /13-15; krş. Tenkitli metin, s.48/12-14
- 14 Dîvân-i Sirâcî, y.18^b /1; kr^a. Tenkitli metin, 50/6
- 15 Dîvân-i Sirâcî, y.23^b /11; kr^a. Tenkitli metin, 66/8
- 16 Dîvân-i Sirâcî, y.9^a /1; krş. Tenkitli Metin, s. 22/1
- 17 Dîvân-i Sirâcî, y.6^a, 9^b, 20^bm; kr^a. Tenkitli metin, s.14, 24, 56.
- 18 Dîvân-i Sirâcî, y. 24^b; krş. Tenkitli metin, s.69.
- 19 Dîvân-i Sirâcî, y.17^a /6-7; krş. Tenkitli metin, s.46/43-44.
- 20 Dîvân-i Sirâcî, y.11^a / 2-6; krş. Tenkitli metin, s.28/2-6

- 21 Dîvân-i Sirâcî, y.31^b, 34^b; krş. Tenkitli metin, s.90, 102
- 22 Bu eksiklikler y.1^b-2^a ve y.10^b-11a arasındadır.
- 23 Dîvân-i Sirâcî, 1^b /1; krş. Tenkitli metin, s.1/1
- 24 Dîvân-i Sirâcî, 73^a / 10 ; krş. Tenkitli metin, s.240/1
- 25 "Bu kitap, bağışlayıcı Allah'ın yardımıyla, kimseye ihtiyacı olmayan Allah'ın kullarından en güçsüzü Şayh Muhammed b. Aḥmed'in eliyle tamamlandı. Allah durumunu iyi yapsın ve günahlarını bağışlasın. "Dîvân-i Sirâcî, y.73^a/ Tenkitli metin s.240
- 26 Dîvân-i Şams-i Tabrîzî, Ayasofya Kütüphanesi, k.3929
- 27 Mahdî-i Bayânî, Aḥvâl va âsâr-i hoşnivîsân, III, 632
- 28 İhsân-i Yârşâtir, Şi'ri-i Fârsî dar'ahd-i Şâhruḥ, Tahran 1354, s.143
- 29 Fazla bilgi için bkz, yazarın " Sirâcî; hayatı, divânının tenkitli metni" konulu doktora tezi, s.34-37
- 30 Dîvân-i Sirâcî, y.27^b /6 ; krş. Tenkitli metin, s.78/5
- 31 Dîvân-î Sirâcî, y.34^a / 4, 14, y.35b /8,... ; krş. Tenkitli Metin, s.99/3, 100/4, 105/2; Ayrıca dönemle ilgili bu özellik için bkz. İ. Yârşâtir, Şi'ri-i Fârsî dar'ahd-i Şâhruḥ, s.147
- 32 Ahmed Ateş, İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler, s.349

**DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'ne YÖNELİK TOPLU KONUT
UYGULAMASININ COĞRAFI PLANLAMA ESASLARI**
"Erzurum Örneği"

Prof.Dr. Hayati DOĞANAY *

GİRİŞ

Bu araştırmada, Erzurum'da çağdaş konut yapımında göz önünde tutulması gereken coğrafi planlama kriterleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Sorun, jeolojik-jeomorfolojik özellikler, iklim özellikleri ve bunların konutlara etkileri açısından incelenecektir.

Gerçi **planlama**, çevrenin insan yararına en rasyonel bir şekilde düzenlenmesi olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu eylemi, yerleşmeler ve onların çekirdeklerini oluşturan meskenlerin fiziki planlamasından ayrı düşünmek mümkün değildir.

Planlama bölgelerinde, gerek bölgenin jeolojik-jeomorfolojik özellikleri ve gerekse iklim şartları, konutların fiziki planlamasında mutlaka dikkate alınmalıdır. İnsan iradesinin değiştiremeyeceği bu şartlar karşısında, kuşkusuz konut yapımı sırasında bazı tedbirler almak suretiyle, az yakıtla konutların ısıtılması ve deprem afetine karşı daha güvenilir konutlar inşa edilmesi gerekir.

Bunun için de, **Uygulamalı Coğrafya** ilkelerini ve çevre elemanlarının analizinde sağladığı kolaylıkları iyi bilmek gerekir (1). Uygulamalı Coğrafya'nın amacı, kompleks bir doku oluşturan **coğrafi ortamın** elemanlarını analiz etmek ve sonuçları, planlanacak mekândaki organizasyona uygulamaktır. Coğrafi çevre, salt ve soyut bir mekân değildir. Karmaşık bir yapı gösterir ve iki grup elemandan oluşur. Bunlar; "konum, tektonik-topografik-litolojik yapı, iklim, toprak, vejetasyon ve hidrografik" şartlar olarak sıralayabileceğimiz Fiziki Coğrafya elemanları ile; nüfus, yerleşmeler, sanayi faaliyetleri, ulaşım sistemleri gibi Beşeri Coğrafya elemanlarıdır.

Bir kararlar ve öneriler sentezi olan planlama; şehir, bölge ve isterse ülke düzenlemesi şeklinde ele alınsın; fiziki ve beşeri elemanları; başka sözlerle, coğrafi çevre elemanlarını analiz ve sentez etme esasına dayanır. Bu esas ise, coğrafya ilmi ve onun uzmanı olan coğrafyacılar tarafından temsil edilir. Bundan dolayı, planlı bir hizmet ve yatırım faaliyeti olan Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik toplu konut inşaat faaliyetinde de, coğrafi çevrenin fiziki ve beşeri özellikleri dikkatle analiz edilmeli ve elde edilen bulgular, pratiğe geçirilmelidir.

* Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Erzurum.

Bu makalede, Erzurum'daki uygulamalar esas alınmak suretiyle, Doğu Anadolu Bölgesi'nde konut inşasında göz önünde tutulması zorunlu olan coğrafi planlama kriterleri hatırlatılmaya çalışılacaktır. Açıklamalarda kullanılan veriler, daha önce tarafımızdan yapılmış olan bir çalışmadan özetlenmiştir (2).

BÖLGENİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ ve KONUT İLİŞKİLERİ

1- Bölgenin Genel Coğrafi Tanımı : Doğu Anadolu Bölgesi, 163 055 km². lik yüzölçümü ile, Türkiye yüzölçümünün (814 578 km²) yaklaşık % 20'sini temsil eder. Ülke nüfusunun 1985'te (51 420 757) hemen hemen % 10.3'ü, yani 5 327 252'si bu bölgede yaşıyordu (3).

Doğudan S.Birliği ve İran, güneydoğudan Irak milli sınırlarımızla sınırlanan (bu sınırların uzunluğu, yaklaşık 1 369 km. tutar) bölge, coğrafi konum veya lokasyon itibarıyla, en stratejik bölgemizdir. Çünkü, N.A.T.O Savunma Organizasyonu'nun güneydoğu kanadı üzerindeki doğu sınırları, bu bölgenin en doğusunda geçmektedir.

Bölge herşeyden önce, **yüksek bir bölge** olarak dikkati çeker. Ortalama yükseltisi, 1 800 m.yi bulur. Bazı yörelerinde bu değer, 2 000 m.yi aşar. Ovalar ve depresyonlarda yükselti, 800 ile 1 000 m. nin altına pek düşmez.

Bu özellikler nedeniyle, bazı ciddi araştırmalarda Doğu Anadolu, **Türkiye'nin damı** diye nitelenir. Kuşkusuz bu görüş, bir gerçeğin ifadesidir. Çünkü, örneğin 1 500 m. yükselti kuşağı üzerinde kalan arazi tutarı Marmara Bölgesi'nde bölge yüzölçümünün (67 306 km²) yaklaşık % 1'ini ve İç Anadolu Bölgesi'nin (151 176 km²) hemen hemen % 20'sini teşkil ederken; bu pay, Doğu Anadolu Bölgesi için % 70'i aşar (4)

Bölgenin, hem denizlere uzak bir iç bölge olması, hem de yüksek sıradağlarla denizlere kapatılmış bulunması (kuzeyden doruk noktaları 3 000 m.yi aşan Doğu Karadeniz Dağları; güney ve güneybatıdan ise, 2000-2500 m.ye ulaşan Güneydoğu Toroslar), az yağış almasına ve iklimde kontinentalitenin şiddetle artmasına yol açmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, genel olarak karasal (kontinental) iklim şartlarının bütün özellikleri görülür. Bu böyle olmakla birlikte, bölge yüzölçümünün çok geniş olması ve yeryüzü şekillerinin büyük bir çeşitlilik göstermesi, bölge içinde çok dikkat çekici iklim farklılıklarının doğmasına yol açmıştır. Bölgenin hemen her yöresinde, kışlar uzun ve sert geçer. Ancak bu konuda, bölgenin Erzurum-Kars Bölümü, Yukarı Fırat Bölümü, Yukarı Murat-Van

Bölümü ve Hakkâri Bölümü arasında önemli farklar vardır. Nitekim Erzurum-Kars Bölümü, sadece bölgenin değil, bu bölge ile birlikte yurdumuzun en soğuk bölümünü oluşturur ve kış mevsimi, yılın yarısına yakın bir kısmını kapsar. En soğuk ay ortalaması (yani Ocak ayı); Erzurum'da -8.6 °C (1929-1980 ortalaması), Ağrı'da -10.4 °C (1939-1980 ortalaması) ve Karsta -11.6°C (1930-1980) olarak tesbit edilmiştir (5). Bu istasyonlarda ölçülmüş olan en düşük sıcaklık değerleri ise; sırayla -30.4°C, 45.6°C ve -36.7°C kadardır. (Çizelge 1).

ÇİZELGE 1. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Bazı Rasat Merkezlerinde ölçülmüş olan ocak ayı sıcaklık ortalamaları ve en düşük sıcaklık değerleri (°C)

İstasyon	Ocak Ayı	En düşük Sıcaklık
Erzurum	-8.6	-30.4
Ağrı	-10.4	-45.6
Kars	-11.6	-36.7
Malatya	-1.0	-19.5
Van	-3.9	-28.7
Hakkâri	-5.4	-22.0

Kaynak : Meteoroloji Bülteni, 1984'den

Bölge sıcaklık şartları ile ilgili bu bir kaç iklimatik değer bile, neden Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik konut inşaatında daha özel bir teknoloji uygulanması gerektiğini, açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

2. Jeolojik Özellikler ve Meskenler : Arazinin jeolojik özelliği, konut inşa gerci sağlama bakımından, çoğu bölgelerde teşvik edici ve kolaylaştırıcı bir rol oynar. Örneğin litolojik yapısı kalker ve jips olan bölgelerde, çağdaş inşaat sektörünün temel girdilerinden olan çimento imal etmek için bu fabrikaların kurulması, sorunla ilgili açık bir örnektir. Aynı şekilde, kil depolarının fazlaca ve yeterli bir rezervde oluşmuş bulunduğu bölgeler, tuğla ve kiremit fabrikalarını bu bölgelere çekmiştir. Pekştayn volkanik kayalar bulunan yöreler ise, sıcaklık ve ses yalıtımı harcı olarak önem taşıyan perlit imali yönünden büyük kolaylık sağlar.

Bu açıdan **Erzurum**'da durum gözden geçirildiğinde; litolojik

yapının çok büyük kolaylıklar sağlamadığı, fakat sınırlı da olsa, bazı imkânlar ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Şehrin uzak çevresinde (Aşkale'de) 1971'de faaliyete geçen ve 1980'de yıllık üretim kapasitesi 347 000 tona yükseltilen (başlangıçta 250 000 ton) Aşkale Çimento Fabrikası, K.P.Ç (Katkılı Portlant Çimentosu) imal etmekte ve bu konuda bölge inşaat sektörüne önemli kolaylıklar sağlamaktadır (6).

Fabrikanın kuruluş yerine göre güneybatıda (Karasu ırmağının güneyinde), jeolojik rezervi 100 000 000 ton kadar tahmin edilen Alt Miyosen yaşlı kalker taşı rezervi vardır. Bu avantaja ek olarak bölge, sıcaklık yalıtımı konusunda en güvenilir doğal kaynak olan pekştayn (perlit) rezervleri bakımından da çok zengindir. Sadece Erzurum-Pasinler çevresindeki (Kavuşturan Köyü, Kotandüzü, Taşlıgüney ve Tımar Köyü dolayları gibi) muhtemel rezervlerin, 200 000 000 tonu aştığı tesbit edilmiştir (7). Ayrıca şehrin uzak çevresinde, geçmiş yıllardan beri işletilen ve inşaatlarda **yapı taşı** olarak kullanılan taşocakları da önemlidir. Bu konuda, Erzurum'a 25 km. uzaklıktaki Kırmızıtaş Köyü taşocakları (Dumlu yakınları) hatırlanabilir. Erzurum'daki mimari değeri yüksek sanat eserlerinde, bu ocaklardan çıkarılan inşaat taşları geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Herne kadar ÖZEY'e göre 150-200 yıl önce ocakların işletmeye açıldığı kabul edilmişse de, şehir içindeki 17.Yüzyıldan kalma bazı camilerde ve çeşmelerde, yüksek oranda kullanılmıştır. Örneğin Pervizoğlu Camisi'nde olduğu gibi. Bu kayaçlar, yine ÖZEY'e göre, Niyosen yaşlı andezitlerden oluşmuştur (8).

Ayrıca Pasinler-Ovaköy'de rezervi 4 000 000 ton kabul edilen ve şehrin yakın çevresinde (Yenişehir-Yunus Emre arası ve Şükrü Paşa Mahallesi) yıllardan beri basit ocak tuğlası imali için değerlendirilen kil depoları bulunmaktadır.

Ancak , biz burada jeolojik yapı ve konut ilişkilerini daha çok **tektonik yapı ve sorunları** açısından değerlendirmek istiyoruz.

Türkiye, sismik olaylar bakımından çok aktif bir bölgede yer tutar. Jeolojik yapı itibarıyla yurdumuzun arazisi, doğu-batı doğrultusunda tektonik kırık hatlarıyla kesilmiştir. Ülke genelindeki labil üniteler, stabil masif ünitelere göre daha fazla bir yüzölçümüne sahiptir. Bunlar, **aktif deprem merkezleri** durumundadır (9).

Yapılan ayrıntılı değerlendirmeler, Türkiye yüzölçümünün, sadece % 2.7'sinin deprem zararları açısından tehlikesiz bölgeler olduğunu ortaya koymuştur. Genel arazi tutarının % 97.3'ü, deprem olayı sonucu yıkıcı tehlikelere maruzdur. Bu açıdan, tehlikeli bölgelerin % 77'den fazlası; I, II ve III. derece deprem bölgesi durumundadır (10).

Bu nedenle Anadolu'da insan hayatını, tarihi boyunca tehdit eden en önemli doğal olaylardan biri de, deprem afetleri olmuştur. Bilinen ve kayıtlara geçen ölüm sayıları bile, çok ürkütücüdür. Nitekim bu konuda yapılan araştırmalar, sadece M.S.12.Yüzyıl ile 1983 yılları arasında, yurdumuzun çeşitli bölgelerinde 2200'e yakın deprem meydana geldiğini göstermektedir. Cumhuriyet Devri'nde bile yurdumuzda 17 büyük deprem olayı ile karşılaşmış ve bu olaylar, 130 000'e yakın komutun oturulamayacak derecede yıkılması ve 58 630 kişinin ölümü ile sonuçlanmıştır (11).

Erzurum, tektonik bir depresyon üzerinde yer tutmuştur. Bu depresyon, Kuzey Anadolu fayının bir devamıdır. Ayrıca, şehrin yerleşim sahasının doğusundan da, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda ikinci derece fay hatları geçmektedir (12). Bu nedenle bölge yerleşmelerinin en önemli doğal sorunlarından biri de, deprem olayıdır.

Gerçekten de, **Türkiye Deprem Bölgeleri Haritası**'nın dokümanı esas alınarak DOĞANAY (1983) tarafından yapılan değerlendirmeye göre; Erzurum ili arazisinin (25 066 km²) hemen hemen % 24.77'si I.Derece, % 50.6'sı II.Derece ve % 24.63'ü III. Derece deprem bölgesi olduğu anlaşılmaktadır (13) (Çizelge 2, Harita 1)

Çizelge 2. Erzurum İli Arazisinin Sismik Aktiviteye Göre Bölünüşü

Aktivite Derecesi	I	II	III	Toplam (Km ²)
Yüzölçümü (Km ²)	6210	12700	6156	25066
% Si	24.77			

Kaynak : Doğanay, a.g.e, s. 13

Yukarıda Çizelge 2'den de kolayca anlaşıldığı gibi, Erzurum ili arazisinin bütünü, depremlerden etkilenebilecek bir jeolojik yapı göstermektedir. Zaten yapılan araştırmalar; 1268-1983 yılları arasında Anadolu'da meydana gelmiş olan 41 adet hasar yapan depremin, 19'unun 1924-1983 yılları arasında cereyan ettiği ve Erzurum veya yakın çevresini etkilediğini ortaya koymuştur. Ancak Çizelge 3 ve 4'den anlaşıldığına göre bu depremlerin çoğu, dah çok Erzincan-Aşkale-Erzurum-Pasinler tektonik çöküntü sahası üzerinde etkili olmuştur (14).

Çizelge 3. Erzurum ve Cevresinde Depremler (1268-1912)

Tarihi	Şiddeti	Merkez Üssü	Hasar Sonucu
1268	IX	Erzurum	15 000 can kaybı
1458	X	Erzurum-Erzincan	30 000 can kaybı
1482	X	Erzurum-Erzincan	30 000 can kaybı
1584	VIII	Erzurum-Erzincan	Bilgi yok
1659	VI	Erzurum	Bilgi yok
1766	VII	Erzurum	Bilgi yok
1781	VI	Erzurum	Bilgi yok
1791	VI	Erzurum-Van	Bilgi yok
1844	VI	Erzurum	Bilgi yok
1850	VII	Erzurum	Bilgi yok
1852	VI	Erzurum	Bilgi yok
1859	VIII	Erzurum-Pasinler	4500 Konut yıkıldı
1861	VII	Erzurum-Pasinler	Bilgi yok
1866	VI	Erzurum-Pasinler	Bilgi yok
1868	VII	Erzurum-Tokat	Bilgi yok
1901	VII	Erzurum-Van	Bilgi yok
1906	VII	Erzurum-Van	Bilgi yok
1912	V	Erzurum-Erzincan	Bilgi yok

Çizelge 4. Erzurum ve Cevresinde Depremler (1924-1983)

Tarihi	Şiddeti	Merkez Üssü	Hasar Sonucu
13.5.1924	V	Erzurum	50 can kaybı; 300 konut yıkıldı
13.8.1924	IX	Erzurum	60 can kaybı; 300 konut yıkıldı
16.8.1924	VI	Erzurum	Hafif hasar
20.8.1924	VII	Erzurum	Hafif hasar
28.1.1931	VII	Aşkale	460 konut yıkıldı
29.6.1943	VII	Erzurum	Hafif hasar
20.11.1945	VIII	Varto	Hafif hasar
31.5.1946	VII	Erzurum	Hafif hasar
21.7.1947	VI	Erzurum	Hafif hasar
19.5.1948	VI	Tekman	Hafif hasar
27.8.1950	VII	Varto-Erzurum	Hafif hasar
18.3.1951	VII	Pasinler	Hafif hasar
3.1.1950	VII	Pasinler	94 can kaybı; 262 yaralı; 394 konut yıkıldı
31.1.1952	VII	Pasinler	Hafif hasar
9.4.1957	VI	Erzurum	Hafif hasar
7.3.1966	IX	Hınıs-Varto- Muş-Bingöl- Tekman-Çat	2396 can kaybı; 1788 yaralı; 300 konut yıkıldı.
10.9.1966	VIII	Hınıs	Hafif hasar
30.10.1983	VII	Erzurum	1330 can kaybı; 1446 konut yıkıldı

Kaynak : Ergin, Güçlü ve Uz., 1967; Ergin Güçlü ve Aksay., 1974; Hoşgören Vd., 1983'den.

Erzurum'da tektonik yapı ve sonuçları bu olduğuna göre, toplu konut uygulaması ve bu arada genel olarak bölgeye yönelik konut yatırımlarında bazı teknik tedbirler almak kaçınılmazdır. Bunlar **depreme dayanıklı konut yapımı** tedbirleri olmalıdır.

1- Gerek şehirselleşme ve gerekse kırsal yerleşmelerdeki toprak örtülü ve çok basit inşa edilmiş konutlar tasfiye edilmedikçe, meydana gelecek depremler yine konutlara büyük zararlar vererek, can ve mal kayıplarına yol açmaya devam edecektir.

2- Çağdaş konutlar için, mutlaka bir kat sınırlandırması limiti getirilmelidir.

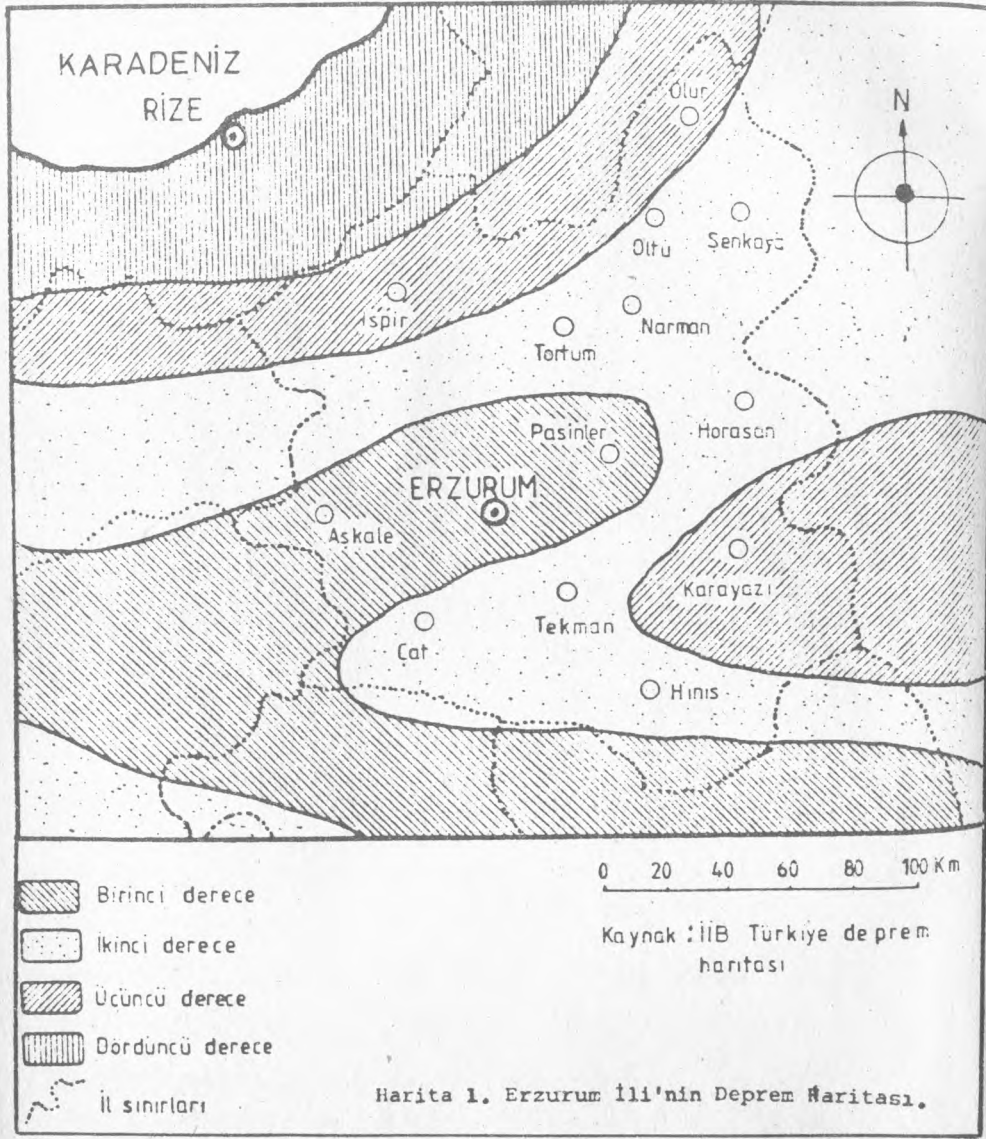
Özellikle Erzurum'da; yatay genişleme ile birlikte, alabildiğine dikey gelişme teşvik edilmektedir. Şehirde, 1986 yılı itibarıyla bazı kamu binalarında kat sayısı 12-13'e yükselmiştir. Kooperatifler aracılığı ile gerçekleştirilen toplu konut yapımında kat sayısı, 6 ile 8 arasında değişmektedir. Özellikle bu açıdan Yenişehir, tipik ve son derecede tehlikeli bir örnektir. Yaklaşık 60 000 kişinin barmacağı 12 000 konutluk bu yerleşme bölgesi, tamamen gevşek bir alüvyal dolgu arazi üzerinde gelişmektedir. Zemin mekaniği açısından son derece tehlikeli olan ve kuzeyinden bir fay hattının geçtiği kabul edilen bu sahada, kat sayısı 8'e ulaşan binalar inşa edilmektedir. Şayet gerekli teknik tedbirler de alınmışsa, merkez üssü Erzurum olacak bir depremle, bu binaların büyük hasar göreceği kesindir.

Kuşkusuz bu tehlike, sadece Yenişehir semtine yönelik bir sorun olmayıp, şehrin gecekondulu yöreleri ve diğer çok katlı binaları için de söz konusudur.

3. Klimatik Özellikler ve Meskenler : Bölgesel veya yöresel konut planlamasında, dikkatle göz önünde tutulması gereken bir başka doğal faktörler grubu da, iklim elemanlarıdır. O kadar ki, binaların konum planlarının tesbitinden, çatı eğimleri ve duvar kalınlıklarına kadar, çeşitli mühendislik hizmetlerinin planlanması ve uygulamasında, bu elemanların dikkatle analiz edilmesi ve sonuçların pratiğe geçirilmesi gerekir.

3a. Güneşlenme : Erzurum'un coğrafi konumu, matematiksel değerler olarak, 39° 55 'N paraleli ve 41° 16 ' E meridyeni olarak alınabilir.

Coğrafi konumu belirleyen değerlerden olan paralel derecesi değerini, bazı hesaplamaları daha pratik olarak yapabilme açısından, 40° N paraleli olarak alabiliriz.

Dünyanın güneş çevresinde $23^{\circ} 27'$ kadar bir derecede eğik dönmesi nedeniyle, yıl boyunca belli coğrafi konumlara güneşten gelen ışınlar ve sağlanan radyasyon değeri de, kuşkusuz değişir. Bu temel nedenden dolayı, bütün coğrafi konumlarda olduğu gibi, Erzurum'a güneş ışınlarının yıl boyunca geliş açıları ve insolasyon süresi (güneşlenme süresi), yılın belli tarihlerde değişmektedir.

Bu değişmeyi, başka sözlerle güneş ışınlarının 40° N paraleline ulaşma açılarını;

$$h = (90 - Q \pm d \text{ ve } h = (90 - Q \pm O$$

formülünden yararlanarak hesaplayabiliriz (15).

Erzurum paraleline güneş ışınlarının geliş açısı değerleri, 21 Aralık ve 21 Haziran durumuna göre şöyledir :

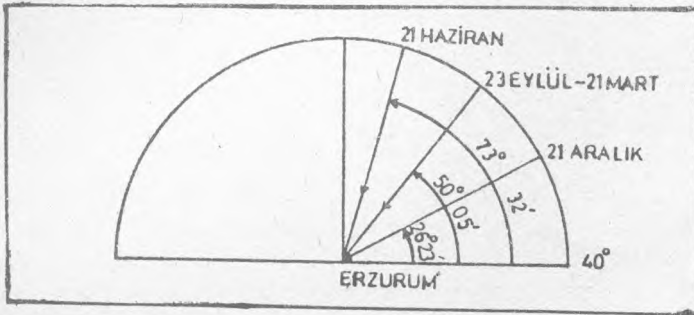
I. 21 Aralık (Kış Mevsimi)

$$h = (90 - 40) - 23^{\circ} 27' = \underline{26^{\circ} 33'}$$

II. 21 Haziran (Yaz Mevsimi)

$$h = (90 - 40) + 23^{\circ} 27' = \underline{73^{\circ} 33'}$$

III. Bu değerler , 23 Eylül ve 21 Mart tarihleri için hesaplanırsa, $55^{\circ} 05'$ bulunur (Şekil 1).

Şekil 1. Güneş Işınlarının Erzurum'a Geliş Açılarındaki Mevsimlik Değişmeler.

Elde edilen matematiksel sonuçlar, güneş ışınlarının Erzurum'un coğrafi konumuna yıl boyunca geliş açılarının, teorik olarak (yani topoğrafik özellikler göz önüne alınmaksızın), "minimum 26° 33' ve maksimum 73°33' arasında değiştiğini, mevsimlik olarak 47°'ye varan bir artış ve azalış gösterdiğini ifade eder.

Bu farkın artma ve azalması durumuna, **insolasyon sürelerinin değişmesi** olayı da eklenince, güneşin aydınlatma ve radyasyon yayma süresi, aylara göre önemli sayılabilecek farklar gösterir.

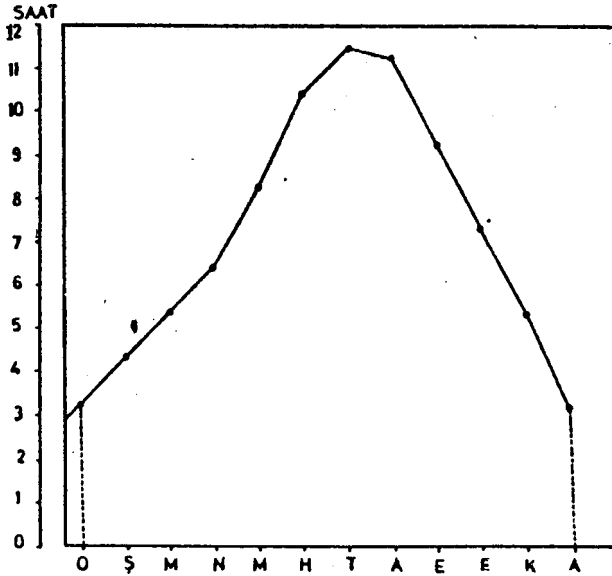
Gerçi elde, sorunu daha güvenilir bir şekilde aydınlatacak uzun yılların rasat değerleri yoktur. Ancak, 1950-1980 devresini kapsayan 30 yıllık insolasyon süresi rasat ortalamaları da, bu konuda açık bir fikir verebilecek niteliktedir. Bu değerlere göre, Erzurum'da 30 yıllık rasatların ortalaması olarak **günlük insolasyon süresi** "7 saat 17 dakika" kadardır (Bu süre, Adana'da 8.35 dakika kadardır).

Günlük insolasyon süresinin aylık gidişi incelendiğinde, yine şu özellikler dikkat çeker. İnsolasyonun en kısa olduğu aylar 3.19 dakika ile Ocak ve 3.22 dakika ile Aralık ayları; en uzun olduğu aylar ise, 10.35 dakika ile Haziran, 11.42 dakika ile Temmuz ve 11.15 dakika ile de Temmuz aylarıdır. (Çizelge 5, Şekil 2). Bu sürenin mevsimlik gidişi de, tabiatıyla hayli farklılık göstermektedir. Gerçekten, Yaz mevsiminin günlük ortalama insolasyon süresi 11.00 saate ulaşırken, İlkbahar'da bu süre 6.56, Sonbahar'da 7.21 ve Kış mevsiminde 3.60 saat kadardır.

Çizelge 5. Erzurum'da Yıllık İnsolasyon Süresinin Aylık ve Mevsimlik Gidişi

Aylar	Sa/Dak.	Mevsimler	Sa/Dak.
Mart	5.14		
Nisan	6.37	İlkbahar	6.56
Mayıs	8.19		
Haziran	10.35		
Temmuz	11.45	Yaz	11.00
Ağustos	11.13		
Eylül	9.32		
Ekim	7.18	Sonbahar	7.21
Kasım	5.13		
Aralık	3.22		
Ocak	3.19	Kış	3.60
Subat	4.37		

Kaynak : Meteoroloji Bülteni 1984'den

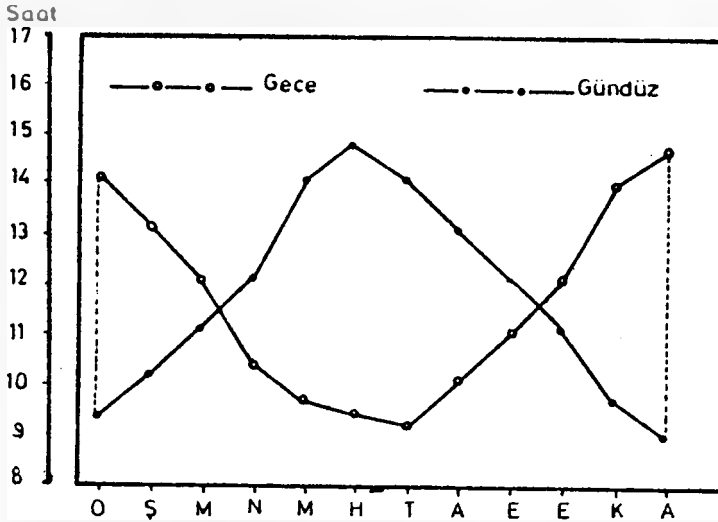

Şekil 2. Erzurum'da Yıllık Güneşlenme Süresinin Aylık Gidişi

Güneşlenme süresi yanında, herhangi bir coğrafi konumun; **gündüz sürelerinin** yıl boyunca gösterdiği değişmelerin de, o konunun enerji bilançosu üzerine önemli etkileri vardır. Gündüz sürelerinin yıl boyunca gösterdiği değişmeler, güneş ışınlarının mevsimlik geliş açılarının değişmesi, yani artması ve azalmasının yol açtığı ısıtma farklarından ileri gelir. Bu durum, gündüz sürelerinin uzun veya kısa olmasıyla ilgilidir. Erzurum'un üzerinde yer tuttuğu 40° paralelinde **gündüz süreleri** hesaplandığında; en uzun gündüz sürelerinin Yaz Mevsimi içinde 15.00 saat ile 13 saat 42 dakıda arasında; en kısa gündüz sürelerinin ise, Kış Mevsimi boyunca 10.36 dakıda arasında değiştiği anlaşılmaktadır (Çizelge 6, Şekil 3).

Çizelge 6. Erzurum'da Maksimum ve Minimum Gece-Gündüz Sürelerinin Aylık Gidişi (Sa / Dak. Olarak)

Aylar	Gündüz Süresi	Gece Süresi
Ocak	9.0	15.0
Şubat	10.6	13.4
Mart	11.9	12.1
Nisan	13.2	10.9
Mayıs	14.3	9.7
Haziran	15.0	9.0
Temmuz	14.7	9.3
Ağustos	13.7	10.3
Eylül	12.4	11.6
Ekim	11.1	12.9
Kasım	9.9	14.1
Aralık	9.3	14.7

Şekil 3. Erzurum'da Maksimum Gece ve Gündüz Sürelerinin Aylara Göre Gidişi.

Bu hesapların sonuçlarından da kolayca anlaşılacağı gibi, Erzurum'un coğrafi konumuna yıl boyunca güneş ışınlarının geliş açısında görülen 47° 'ye yakın değişme, insolasyon sürelerinin aylık gidişinde çok dikkat çekici farklar meydana gelmesine yol açmaktadır. Sözü edilen faktörler, yıllık radyasyon kazancını özellikle Sonbahar, Kış ve İlkbahar mevsimlerinde büyük ölçüde zayıflatmakta ve konutların ısıtılmasını zorunlu duruma getirmektedir.

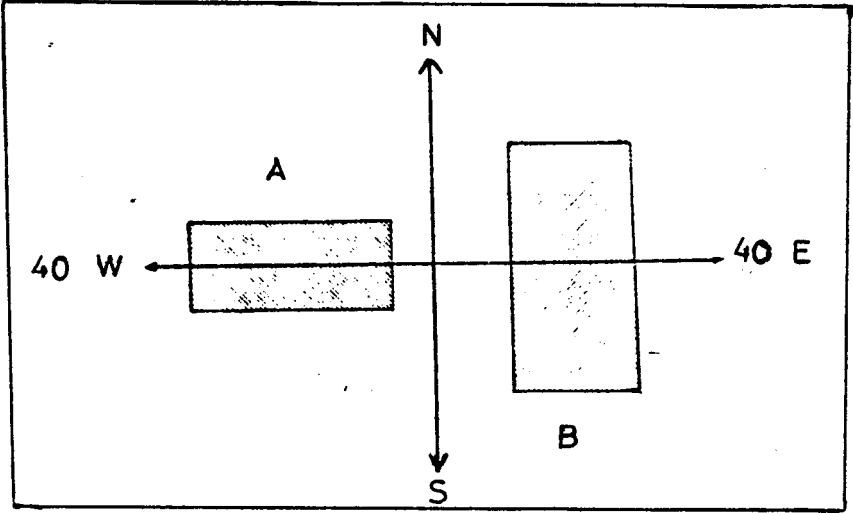
Temelde enlem faktörü ve yükselti tesirinden başka bir sonuç olmayan bu zorunluluk, bina konum planlarında ve sıcaklık yalıtımı sorununda, mutlaka dikkate alınmalıdır. Bu konuda yapılacak iş, binaların güneş ışınlarından en rasyonel bir şekilde yararlanılacak şekilde konumlandırılması olmalıdır. Bina konumlarına, kuşkusuz arsa parselasyon şekli etki eder.

Güneş radyasyonunda daha fazla yararlanılması bakımından, bu konuda şu tedbirlerin alınması uygun olacaktır.

1- Binaların kuzeye dönük cepheleri, az faal olunan iç mekânlara ayrılmalı ve pencere ebatları küçük olmalıdır. Bu bölümler, genel olarak koridorlara ayrılmalıdır:

2- Şayet arsa durumu elverişli ise, bina konumları E-W yönünde değil, N-S yönünde konumlandırılmalıdır. Bu tarz bir konumlandırma, binaların iç mekânlarının, güneş radyasyonu ve gün ışığından daha fazla yararlanmasını sağlayacaktır.

Alınacak bu tedbir, nisbeten az yakıtla konutların ısıtılmasına yardımcı olacaktır. Çünkü aydınlanma ve ısınma süresi, daha fazla olacaktır (Şekil 4A ve B).

Şekil 4. Erzurum için Uygun Olmayan (A) ve Uygun (B) Konumlandırmalar.

3- Arsa kaybı pahasına da olsa, binaların bitişik formda inşa edilmesinden kaçınılmalı ve ayrıık düzen formu tercih edilmelidir. Şayet binalar N-S doğrultusunda yapılsa bile, yerleşim sahalarının en dış kuşağında kalan binalar güneş radyasyonu ve gün ışığından yeterince yararlanacak, fakat binaların çoğu, birbirini gölgelleyecektir.

3 b. Sıcaklık : Erzurum Meteoroloji gözlem merkezinde yapılan yarım yüzyılı aşkın (1929-1980) rasatların sonuçlarına göre, "yıllık sıcaklık ortalaması" 5.9° C kadardır. Yine aynı süreyi kapsayan ortalama değerlere göre Erzurum'da en sıcak ay (Ağustos) ortalaması 19.6 ve en soğuk ay (Ocak) ortalaması ise -8.6°C olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla yıllık sıcaklık genliğı, 28.2°C'ı bulmaktadır.

Erzurum'da sıcaklık değerlerinin 0° C'in altına düştüğü gün sayısı 133 ve 5° C'in altında seyrettiğı gün sayısı ise 165 günü bulur.

Açık havada sıcaklığın 18° C'in altına düştüğü günler, konutların ısıtılması gerekir. İşte gerek Erzurum'da ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nde konut planlamasında göz önünde tutulması gereken en önemli sorunlardan biri de, **konutlarda izolasyon sorunudur**. Bunu, "sıcaklık yalıtımı veya sıcaklık izolasyonu esasları " olarak da ifade edebiliriz. Erzurum'da inşa edilecek çağdaş betonarme konutlarla bölge iklim şartları arasında, konutlarda uyulması gereken sıcaklık yalıtım kuralları bakımından çok yakın bir ilişki vardır. Hatta bu ilişki nedeniyle, yurdumuzda uygulanan toplu konut ve sosyal mesken projelendirmelerinde, bir standardizasyona gitme eğiliminin, çok yanlış olduğunu burada hatırlatmaya bile gerek yoktur. Çünkü, yurdumuzun farklı iklim bölgelerinde inşa edilecek konutlar için, bölge iklim şartlarına uygun ve birbirinden farklı konut tipi projeleri uygulamak bir zorunluluktur.

Konutlarda sıcaklık yalıtımı veya sıcaklık izolasyonu diye; "soğuk devrede, yani konutların ısıtılma zorunluluğı bulunan yaklaşık 165 günlük süre içinde (Erzurum'da); konutların duvar, pencere, kapı, çatı ve taban döşemesi gibi bileşenlerinden kaybetmek durumunda olduğu iç mekân sıcaklığını dengede tutmak, ve de bu yolla konutun sıcaklık kaybını en düşük düzeye indirmek için uygulanacak tedbirlerdir" şeklinde tanımlanabilir.

Bilindiği üzere sağlıklı kişilerin vücut sıcaklığı, 35.5 - 37°C kadardır. Bu grup kişilerin barındığı konutta kendilerini rahat hissedebilmeleri ve normal fizyolojik faaliyetlerini sürdürebilmesi bakımından, vücut sıcaklığı ile konut iç mekânlarının sıcaklığı arasında bir denge hâlinin bulunması gerekir. İnsan organizması ile konut iç mekânları arasındaki sıcaklık alışverişinin dengede kalabilmesi, bina iç mekânlarındaki sıcaklığın 18 ila 20°C arasında tutulması ile sağlanabilir (16).

Bu dengeyi sağlayabilmek için, konutların ısıtılmasında ek olarak; daha inşa sırasında ve sonrasında, binaların iç hacimleri (odalar ve salonlar), tavan, taban ve çevre bileşenleri ile kapı ve pencerelerinde, sıcaklık kaybını önleyecek bazı **izolasyon (yalıtım) tedbirleri** almak gerekir. Bunlar, inşaatın yapıldığı bölgelerin yıllık sıcaklık rejimine göre değişmekle birlikte, daha bina inşaat malzemesinin seçimi ile başlayan, oldukça değişik tedbirlerdir. Zaten bu gibi tedbirleri, Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik geleneksel konut kültüründe açıkça bulmaktayız. Tarihi binalarda duvar kalınlıklarının çoğunda 1 m. yi bulması, çatının düz ve 50-60 cm. kalınlığında toprak örtü olması, pencerelerin az sayıda ve küçük ebatlı düşünülmüş olması gibi.

Çağdaş konutlarda alınması gereken sıcaklık yalıtım tedbirleri, ülkemizde ilk kez 1977'de çıkarılan bir yönetmelikle, bazı esaslara bağlanmıştır. Bu yönetmelik, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından hazırlanmış olup (3 Kasım 1977 tarih ve 16 107 sayılı Resmî Gazete), **Az Yakıtla Konutların Isıtılması Yönetmeliği** adını taşımaktadır.

Bu yönetmelik, yanlış ve eksik bir ayırım olmakla birlikte yurdumuzu 4 sıcaklık bölgesine ayırmıştır.

I. Bölge : Günlük minimum sıcaklık değerlerinin 3°C ile -3°C olabileceği bütün **kıyı bölgeleri**.

II. Bölge : Günlük minimum sıcaklık değerlerinin -6°C ile -9°C olabileceği **kıyı gerisi bölgeler**.

III. Bölge : Günlük minimum sıcaklık değerlerinin -12°C ile -18°C'yi bulduğu **İç ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri**.

IV. Bölge : Günlük minimum sıcaklık değerleri -12°C ile -27°C'ye kadar düşen **Doğu Anadolu Bölgesi** .

Anlaşıyor ki, daha bu konunun girişinde de ifade ettiğimiz gibi **Doğu Anadolu Bölgesi**, yurdumuzun en soğuk bölgesidir. Bu bölgede yapılacak konutlarda, Kış Mevsimi'nde sıcaklık kaybını

minimum düzeye indirebilmek bakımından alınması öngörülen **bina sıcaklık yalıtım tedbirlerinin** başlıcaları şunlardır:

1- Konutlarda yan duvar kalınlıklarının, iç ve dış sıva hariç, 40 cm. den az olmaması.

2- Dış duvarların çift çeperli inşa edilmesi ve çeperler arasına, 5 cm. kalınlıktan az olmamak kaydıyla, sönmüş kireç harcı veya cam yünü konularak, sıcaklık yalıtımının mutlaka sağlanması.

3- Çağdaş betonarme veya tuğla bir konutta pencere toplam yüzeyinin, dış duvar toplam yüzeyinin % 36'sına eşit olması.

4- Bina çatılarının, cam yünü kullanılarak soğuğa karşı izole edilmesi.

5- Pencelerelelerin, çift camlı ve camlar arasında 5 cm. boşluk bırakılacak şekilde yapılması.

6- Pencere camları ve çerçeveleri arasında lastik contalar yerleştirilmesi.

Erzurum'da inşa edilen çoğu kamu ve özel kesim binalarında, bu kurallardan hemen hiçbirine uyulmamaktadır. Anılan yönetmelik 1977'de yürürlüğe girdiği halde, bu tarihlerde inşa halinde olan Atatürk Üniversitesi Mühendislik Fakültesi binalarında duvar kalınlıkları 35 cm. yi aşmıyordu. Daha önceki yıllarda inşa edilmiş olan Fen-Edebiyat Fakültesi Fen ve Edebiyat kesimi binalarında, dış duvar yüzeylerinin % 45 ile % 60'ı pencerelere ayrılmış olup, bina cepheleri, âdeta birer camekân veya sera binası görünümü kazanmıştır.

Erzurum'da çağdaş betonarme ve tuğla örme konutlar, bölgenin iklim şartları dikkate alınmadan inşa edildiğinden, özellikle ısıtma konusunda önemli güçlükler ortaya çıkmakta ve zamanla bu binalarda değişiklik yapılması zorunluluğu doğmaktadır. Örneğin Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanlık hizmet binası, Araştırma Hastanesi'nin "bitişik bir eklentisi" olarak planlanmadığından (bugünkü hâli ile arada 160 m.lik bir uzaklık vardır), 1982 Yılı Sonbahar'ında inşası tamamlanan bir yeraltı tüneli ile her iki bina birbirine bağlanmış; fakat 28.5 milyon lirayı bulan plansız bir harcama yapılmıştır. Buna benzer bir gereksiz ek harcama da, Üniversite Öğrenci Yurtları için 1981 Yılında olmuştur. Yurt bloklarında pencereler, başlangıçta 10x2.5 m. ile 2.5x6.5 m. boyutlarında planlanıp uygulanmıştı. Binaların ısıtılması mümkün olmayınca, pencere boyutları % 79 ile % 85'e varan oranlarda küçültülerek bugünkü durumuna getirilmiş; ancak bu iş için yapılan harcama, 36 milyon lirayı bulmuştu. Aynı şekilde, Üniversite lojmanlarının 100 m² . yüzölçümü 30 blok lojmanı için,

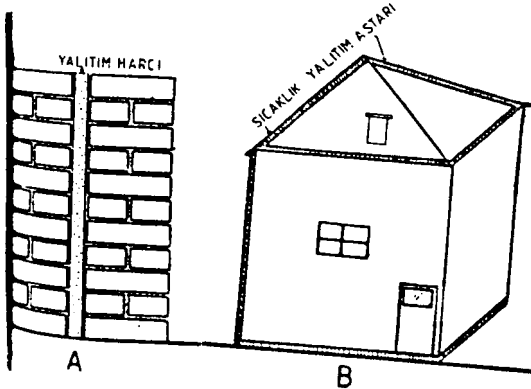
pencere boyutlarını küçültme harcaması olarak yapılması gereken harcamanın, 1983'de 90 milyon lirayı bulduğu hesaplanmıştır.

Kuşkusuz bu örnekleri, daha da çoğaltabiliriz. Devlete verilen bu meşru zararların kökeninde, plancılarımız ve teknik adamlarımızın, bölgenin coğrafi şartlarını iyi bilmemeleri gerçeği yatar. Bölgeye yönelik toplu konut veya bireysel konut planlamasında; daha planlama aşamasında, mutlaka bölgeyi yeterince tanıyan coğrafyacılar da planlamada tam yetki ile görev verilmelidir.

Bölgeye yönelik konut yatırımlarında, rasyonel sonuçlara ulaşılabilmesi bakımından, sıcaklık yalıtımı konusunda başlıca şu tedbirler alınmalıdır.

1- Yurdumuzun Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik bina inşaatlarında, dış duvarlar mutlaka çift çeperli inşa edilmeli ve çeperler arasına, **sıcaklık yalıtım harçlarından** biri (özellikle bentonit, perlit veya sönmüş kireç harcı) konulmalıdır (Şekil 5A). Duvarların kalınlığı ise, yönetmeliklerin öngördüğü üzere, 40 cm. den az olmamalıdır.

2- Bina içi mekânlarının tavan ve tabanları ile bu arada bina çatıları için de, sıcaklık yalıtımı tedbirleri alınmalıdır. Çatı örtü malzemesinin altına, tahta perde döşenmeli veya kireç harcı, ya da cam yünü ile ince bir çatı astarı ilave etmek gerekir. Binaların düz çatı kısımları, yani oda ve salonlarla diğer mekânların tavan ve taban bölümlerinde de, aynı izolasyon tedbirlerinin alınması zorunludur (Şekil 5B).

Şekil 5 .Doğu Anadolu Bölgesi'nde Konutların Yan Duvarları Arasına Sıcaklık Yalıtım Harcı Konulmalıdır (A). Konutların Tavan, Çatı ve Tabanlarına Sıcaklık Yalıtım Astarı İlave Edilmelidir (B).

Doğu Anadolu Bölgesi ve bu arada özellikle Erzurum'da çağdaş betonarme ve tuğla yapımında, dikkat edilmesi gereken iklimatik bir özellik de, **sıcaklık-oransal nem ve bağıl nem** ilişkileridir.

Konutlara gerekli mekanik direnci kazandırabilmek için **inşaat mevsiminin**; erken ve geç don olayları dışındaki devre içine sığdırılması bir zorunluluktur. Erzurum'da ortalama donlu gün sayısı: 153 günü ve şiddetli donlu gün sayısı ise, 60 günü aşar. Genellikle donlu günler, 15 Mayıs-15 Ekim tarihlerinin dışındaki günlere rastlar. Bu da, yaklaşık 150 gün eder. Yani inşaat mevsimi kısa sürer. Don olayları sona ermeden, veya başladığı süre içinde beton dökme işleminin sürdürülmesi; inşaat tamamlandıktan sonra betonarme binaların yan duvarlarında, ertesi yıl duvar çatlama ve yarılmaları olmasına; bloklar halinde sıvanın dökülmesine neden olmaktadır. Bunda esas rolü, bağlayıcı madde olarak kullanılan harcın yeterince donmaması oynamaktadır. Çünkü, don olayının etkisi ile, harç içindeki nem kristal duruma geçmekte ve harcın sıkışmasını önlemektedir.

İnşaat mevsiminde, bölgede havanın oransal nemi oldukça düşüktür. Dolayısıyla mutlak nem miktarı da çok azdır (Çizelge 7). Bu nedenle betonarme konut inşası sırasında, dökülen harcın hidratasyonu yeterince tamamlaması ve konutlarda gerekli direncin sağlanabilmesi için, beton kütesine bol su vermek gerekir. Örneğin 100 m² lik tek katlı bir konutta, tüketilecek harcın yoğrulması da dahil, 17-18 ton su kullanılması gerekmektedir. Ayrıca dökülen betonun direkt güneş radyasyonu yerine, difüz radyasyonla kurutulması bir zorunluluktur. Bu zorunluluk nedeniyle, betonun yüzeyi, hiç olmazsa gündüzleri örtü gereçleriyle (ot, saman, çalçırpı, veya hasır ile) örtülmelidir.

Çizelge 7 . Erzurum'da İnşaat Sezonunda Sıcaklık Değerleri Oransal Nem ve Mutlak Nem Miktarı İlişkileri.

Aylar	Ortalama Sıcaklık (°C)	Oransal Nem (%)	Mutlak Nem (Gr./m3.)
Mayıs	10.9	60	6.1
Haziran	15.0	56	7.2
Temmuz	19.1	50	8.9
Ağustos	19.6	46	8.1
Eylül	14.9	49	6.2
Ekim	8.6	50	5.6

4- Konutlara Yer Seçimi: Erzurum'da giderek önem kazanan toplu konut yatırımları için ilk planda önem kazanan sorunlardan biri de, amaca uygun ve yeterli büyüklükte arsanın bulunmasıdır. Bu konuda, herhangi bir sıkıntı yoktur. Ancak Erzurum'da keyfi, plansız ve hesapsız bir konut yatırım yer seçimi uygulaması vardır. Sanayi fonksiyonu ve genel hizmet yatırımları amacıyla, 32 000 hektara yakın yüzölçümü bulunan Karasu ve Sakalikesik ovalarının (Erzurum Ovası'nın bölümleri), 1985 yılı itibariyle 6 033.6 hektarlık bölümü, yani % 19.3'ü işgal edilmişti.

Ova tarım potansiyelinden bu ölçüde bir kayıp yetmezmiş gibi, 1985'te Ilıca-Erzurum aksı üzerindeki ova bölümünden 400 hektarı aşan bir bölüm, 100.000 nüfusun barınması ve 20 000 konutun inşa edilmesi düşünülen, **Dadaşkent** yerleşim sahasına, kuruluş ve kullanış alanı olarak ayrılmıştır.

Öyle sanıyoruz ki, sorunun bilincinde olan hiçbir Batı ülkesinde şehir yöneticileri, yurdumuzdaki kadar hoyratça tarım topraklarını işgal etmiyorlar. Özellikle Erzurum'da toplu konut yatırımları bakımından, arsa sorunu diye bir güçlük yoktur. Doğu Anadolu'nun en eski kültürel ve ticari fonksiyon merkezi olan böylesine önemli bir şehirde, 1980 yılı itibariyle 12 600 gecekondulu bulunmakta ve bunlarda, 99 200 nüfus yaşamakta idi (17). Şehrin en merkezi mahalleleri bile, gevşek dokulu iç bölge köylerimizi hatırlatırken, şehir yöneticilerinin, neden bunları tasviye edip arsalarından yararlanma çarelerini araştırmadıkları, gerçekten anlaşılmasa bir tutumdur.

Kaldı ki, 1981 Alim ÇOPUROĞLU Erzurum Nazım İmar Planı hazırlanıp şehir yerleşim sahasının, Erzurum-Dumlu ve Erzurum-Ilıca aksları boyunca genişletilmesi kararları getirilirken; 12 000 konutluk ve 60 000 nüfus barındıracak **Yenişehir** semtinin kurulmasına devam ediliyordu. Bu yerleşim sahası ile onun batısındaki D.L.İ hizmet fonksiyon sahası arasında, tarıma uygun olmayan, fakat kanımıza en az iki Yenişehir daha kurulması mümkün olan arsa potansiyeli vardır. Bu büyük potansiyeli; ne 1967 Erzurum Nazım İmar Planı'nun mimarı YAPAR, ne ÇOPUROĞLU ve ne de Erzurum Şehri yöneticileri görebilmişlerdir.

Bu gibi ilgili ve sorumluların görüş ufku, Taşmağazalar-Cumhuriyet Caddesi ve Erzurum-Ilıca aksı güzergâhları ile sınırlı kalmış olmalı ki; hemen her ilgili, Erzurum-Ilıca aksı çevresini işgal ettirme yarışına girmişlerdir. Olayın en üzücü yönlerinden biri, Dadaşkent'in 1985'te burada yerinin belirlenmemiş olmasıdır.

Oysa **1982 Anayasası'nın** 23, 45 ve 56. Maddeleri ile 1983 tarih ve 2872 sayılı **Çevre Yasası'nın** ilgili maddeleri, Erzurum şehri yöneticilerini de bağlar. Bu yasalara dikkatle uymaları gerekir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

1- Erzurum ili arazisi, aktif deprem bölgeleri içinde kalır. Özellikle şehir, I.Derece deprem sahası üzerinde yer tutmuş olup, zaman zaman çok şiddetli depremlere maruz kalmaktadır. Tektonik yapı ile ilgili olan deprem olayının zararları, depreme dayanıklı konut yapımı tedbirleri almak suretiyle, minimum düzeye indirilebilir. Bu nedenle de, konutlara mutlaka kat sınırlandırılması getirilmeli ve demir kullanılmayan basit yığma bina inşaatına izin verilmemelidir.

2- Erzurum'da ve bu arada bölgede, uzun süren ağır kış şartları görülmüştür. Bu durum, coğrafi konum ve yükseltinin fazla oluşunun eseridir. Bu nedenle konutlar, güneş radyasyonundan maksimum düzeyde yararlanılacak şekilde konumlandırılmalıdır. Konumlandırmada egemen yön, N-S istikameti olmalı ve binalar E-W yönünde cepheleştirilmelidir.

3- Bölge iklim şartlarının bir sonucu olarak, yılın 165 günü bulan bir süresi boyunca, yani % 45'ten fazlasında hava sıcaklığı 5°C'nin altında seyrederek . Bu nedenle bölgede en köklü sorunlardan biri de, **yakıt sorunu**dur. Binaların ısıtılmasından yararlı sonuçlar alabilmek için, daha inşa sırasında, mutlaka **izolasyon sorunu** çözümlenmiş olmalıdır. Bu da, sıcaklık yalıtımı tedbirlerinin uygulanmasına bağlıdır.

Alınacak sıcaklık yalıtımı tedbirleri ise, şunlar olmalıdır.

I) Konutlarda yan duvar kalınlıkları 40 cm. den az olmamalı, duvarlar çift çeperli inşa edilmeli ve çeperler arasına sıcaklık yalıtım harçlarından biri (sönmüş kireç harcı, bentonit veya perlit harcı) konulmalıdır.

II) Konutların taban, tavan ve çatılarına, mutlaka sıcaklık yalıtım astarı ilave edilmelidir.

III) İç mekânların tavan ve tabanları mutlaka ahşap kaplanmalıdır.

IV) Konutlarda pencereler, az sayıda ve küçük ebatlı düşünlümel; madeni çerçeve kullanılmamalı; çift cam uygulamasına devam edilmeli ve camlar, lastik veya sünger contalar içine yerleştirilmelidir.

4) Özellikle toplu konut uygulamalarında, bölge tarım arazilerinin hoyratça işgalinden, dikkatle kaçınılmalıdır. Bölgede arsa bulma sıkıntısı yoktur ve daha uzun yıllar da, böyle bir sıkıntı doğmayacaktır.

Türkiye'de tarım topraklarının amaç dışı kullanışlara karşı titizlikle korunması, günümüz yöneticilerinin, gelecek kuşaklara en güvenilir armağanı olacaktır.

KAYNAKLAR

1. STAP, L., 1960, Applied Geography. p.10-12, LONDON
2. DOĞANAY, H., 1983, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları (Doçentlik Tezi). Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Erzurum.
3. D.İ.E., 1985, Genel Nüfus Sayımı (Telgrafla Alınan Geçici Sonuçlar), ANKARA
4. TANOĞLU, A., 1947, "Türkiye'nin İrtifa Kuşakları". Türk Coğrafya Kurumu Dergisi, Sayı 9-10, s.37-63, ANKARA
5. Ortalama-Ekstrem Sıcaklık ve Yağış Değerleri Bülteni, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1984, ANKARA.
6. DOĞANAY, H., 1983, a.g.e., s.94-95.
7. M.T.A., 1980, Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre). Yay. No. 179, s.234-235, ANKARA.
8. ÖZEY, R., 1985, Dumlu ve Çevresi (Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Etüt). Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat fak. Coğrafya Bölümü (Doktora Tezi), s. 167-168, ERZURUM
9. İLHAN, E., 1976, Türkiye Jeoloji O.D.T.Ü Mimarlık Fak. Yay. No. 51, s.59, ANKARA
10. Türkiye Deprem Bölgeleri Haritası, 1972, Bakanlar Kurulu Onayı: 23.12.1972 ve 7/5551 Sayılı Karar ANKARA.
11. DOĞANAY, H., 1985, Türkiye Beşeri Coğrafyası. Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Yay. No.97, Coğrafya Bölümü Yay. No.17, s.227-230, ERZURUM
12. EROL, O., 1982, Türkiye Jeomorfoloji Haritası M.T.A Yayını, ANKARA
13. DOĞANAY, H., 1983, a.g.e., s.13
14. PINAR ERDEM, N., 1976, Mühendislik Jeolojisi. İstanbul D.M.M.A Yay. No. 156, s.208, İSTANBUL
15. ARDEL, A-KURTER, A-DÖNMEZ, Y., 1968, Klimatoloji Tatbikatı. İstanbul Üniv. No. 1123, Edebiyat Fak. Coğrafya Enstitüsü Yay. No. 40, s.17-21, İSTANBUL
16. TÜZEMEN, T., 1969, Yapıda Isı Tesirlerinden Korunma. İmar ve İskan Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü Yay. No. 5-65, s.3-4, ANKARA
17. DOĞANAY, H., 1983, a.g.e., s.382 vd.

HORASAN - SARIKAMIŞ ARASINDAKİ ARAS NEHRİ HAVZASINDA ARAZİ SORUNLARI

Yrd.Doç.Dr. Özer YILMAZ (*)

GİRİŞ

Havzada başta erozyon olmak üzere, taşkın ve millenme, yanlış arazi kullanma, yoğun hayvan otlatma ile birlikte aşırı derecede orman tahribi, önemli sorunları oluşturmaktadır. Özellikle, havzanın kuzeydoğu yarısında yer alan orman alanlarında aşırı hayvan otlatmasının yapılması ve orman içersinde yakacak-yapacak ile tarla yapma amacıyla ormanın aşırı derecede ve bilinçsizce tahrip edilmesi, bu yerlerin değer kaybına uğramasına yol açmaktadır. Diğer yandan Horasan havzası ve çevresinde de yanlış arazi kullanmasının değer kaybına yol açtığı gözlenmiştir. Benzer olaylar arazi kaabiliyet sınıflarını olumsuz yönde ve doğrudan etkilemektedir. Bunlardan başka Karaköse ve Sıthan köy arasındaki alanda drenajsızlık problemi, tabansuyu seviyesinin yükselmesine ve bataklıkların oluşumuna yol açmıştır.

Yukarıda belirtilen sorunların yanında ve onlar kadar önemli olan Zaraphane deresi çevresindeki tuzlu-alkali Oligosen depolarını da belirtmek gerekir. Bu depoların ayrışması, tarım alanlarını olumsuz yönde etkilemekte ve tarımın yapılmasını güçleştirmektedir.

Belirtilen problemler, daha geniş olarak aşağıda açıklanmaya çalışılacaktır.

I. Erozyon

Özellikle Horasan havzası çevresindeki dağların havzaya bakan fazla eğimli yamaçlarında şiddetli, dağların üst kesimlerinin eğimli yüzeylerinde ise orta şiddette erozyon hüküm sürmektedir.

Böyle alanlardaki erozyon oluşumunu, şiddetini ve seyrini açıklamak, erozyonu etkileyen faktörler üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır. Havzada, erozyonu etkileyen faktörler 5 ana grup halinde toplamaktadır. Bu faktörler şunlardır ;

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Coğrafya Bölümü Öğretim Üyesi

I. 1. İklim Faktörleri .

Havzada, erozyonu etkileyen iklim amillerinin başında yağış, sıcaklık değişimleri ve rüzgârlar gelmektedir. Özellikle Ekim-Mart ayları arasındaki kış devresinde yağış kar şeklinde düştüğünden, kar yağışının erozyon üzerinde etkisi bulunmamaktadır. Ancak ilkbahar ve yaz başlarından itibaren başlayan özellikle frontal yağışlar ve yaz devresinde de zaman zaman devam eden konveksiyonal yağışlar, erozyon üzerinde etkili olmaktadır. Özellikle ilkbahar ortalarına ve sonlarına doğru zeminin su ile doymun olduğu devrelerde oluşan şaganak yağışlar ile birlikte hızlı kar erimeleri, selleri oluşturmaktadır. Nitekim dağların yamaçlarında litosollerin bulunması ve zeminin geçirimsiz olması, yüzeysel oluşa geçen su miktarını son derece arttırmaktadır.

Havzada en şiddetli taşkın olayını Aras nehri oluşturmaktadır. Genellikle Mayıs-Haziran aylarında görülen taşkın olayı, hemen hemen her yıl oluşmakta ve çevresini tahrip etmektedir. Nisan ve Mayıs aylarında karların hızla erimesi ile birlikte yağışların da buna katılması, taşkınların şiddetini arttırmaktadır. Nisan ve mayıs aylarından başka yaz ayları içersinde özellikle Temmuz ayındaki frontal yağışların sonucunda taşkınlar oluşmaktadır.

Öte yandan arazide yapılan gözlemlerde, yağmur damlası erozyonunun daha aktif olduğu görülmektedir. Gerçekten, dağlık alanların yamaçlarında bitki örtüsünün seyrek olması, yağmur damlasının darbe tesirinin ile erozyonlaşmayı mümkün kılmıştır.

Özellikle, yaz başlarında ve ilkbahar sonlarında dolu ile birlikte düşen yağmur, toprak agregatlarının parçalanmasını ve topraktaki ince unsurlu maddelerin, yani mil ve ince kumun topraktan uzaklaşmasını sağlamıştır.

Diğer yandan, havza Türkiye'de yağışların oluşturduğu erozyonlaşma olayının en az olduğu bölgeler arasına girmektedir. Günlük yağış şiddetlerinin diğer bölgelere nazaran çok düşük değerler göstermesi, yağışların erozyon üzerindeki etkisinin önemli boyutlara ulaşmadığı göstermektedir.

İlkbahar ve sonbaharda günlük sıcaklık değişmelerinin yol açtığı donma ve çözülme olayları sonucunda dağların eteklerinde ve yamaçlarındaki yamaç depolarında akımlar meydana gelmektedir. Bu suretle derelere gelen çeşitli büyüklükteki malzemeler, taşkınlarla sürüklenerek selin yükünü arttırmakta ve dolayısıyla de birikmenin şiddetini arttırmaktadır.

Havzada rüzgarların da erozyon üzerinde etkileri görülmektedir. Kış aylarında dolaylı, yaz aylarında ise doğrudan etkileri görülen rüzgarlar, toprak erozyonuna zemin hazırlamaktadırlar. Kış aylarında güney ve batı yönlerinden yüksek frekansla esen rüzgarlar, dağlık alanların batı ve güneybatıya bakan yamaçlarındaki kar örtüsünü süpürmektedir. Yamaçların kar örtüsünden yoksun kalması su ekonomisini olumsuz yönde etkilemekte ve yamaç dış tesirlere açık kalmaktadır. Bu yüzden söz konusu yamaçlarda, sadece çok seyrek bir ot örtüsü tutunmakta ve yamaçlardan enkaz nakli kolaylaşmaktadır.

I. 2. Topoğrafik Faktörler.

Düz veya düze yakın alanlarda erozyonun sorun olmadığı halde, eğim derecesinin artması ile birlikte diğer koşullarında katılmasıyla toprakların süpürülmesi geniş anlamda aşınması ilerlemektedir.

Havza içersindeki dağlık alanların yamaçlarında eğim % 15-40 arasındadır. Havzanın doğu kesimindeki vadi yamaçlarında eğim daha da artmaktadır. Eğim koşullarının artmasına bağlı olarak erozyon da şiddetlenmektedir. Bunun yanında, fazla eğimli yamaçlarda su dengesinin bozulması, bitki örtüsünün seyrekleşmesi erozyonun kolaylaşmasını ve şiddetinin artmasını sağlamaktadır.

Havzada eğimle toprak aşınması arasındaki ilişkileri göstermek bakımından, çizilen haritaya baktığımızda, (Şekil . 1). Horasan havzasındaki aşınım düzlüklerinde ve volkanik platolarda eğim % 0-5 olduğu halde, sahanın doğu yarısındaki ve Horasan havzasının çevresindeki dağlık alanların yamaçlarında eğim aniden artarak % 15'in üzerine çıkmakta, yükseklerde çoğu yerde % 30-40 olmaktadır. Karakurt boğazındaki vadi yamaçlarında eğim, yer yer % 45'e çıkmaktadır.

Havzanın eğim durumunu ve kapladıkları alanları daha açık olarak belirtmek bakımından bir çizelge ve bir grafik hazırlanmıştır (Tablo-1)

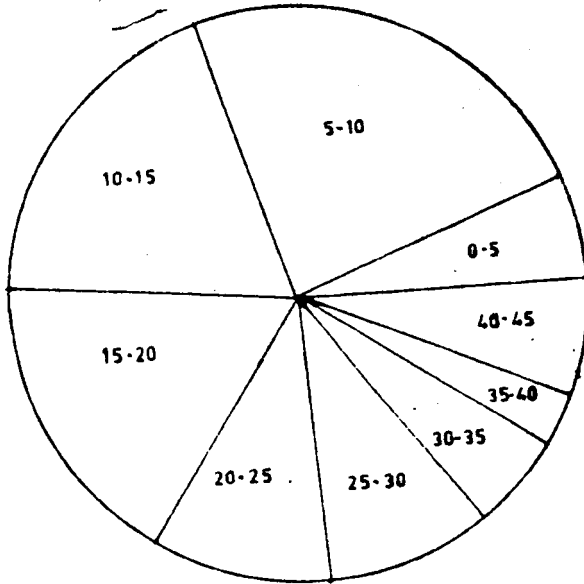
Eğim sınıfları tablosuna baktığımızda, eğimin erozyon için sorun olmaya başladığı % 10 ve bundan daha fazla eğimli alanlar, 4117 km² . kaplamaktadır. Bu, tüm sahanın % 69,1'ine tekabül etmektedir.

Görüldüğü gibi, özellikle havzanın doğu, kuzeybatı ve güney yarısında eğimin fazla olması, yağış sularının toprağa ve zemine

Tablo : 1. Eğitim Sınıfları

Eğitim Sınıfı	Kapladığı alan Km2	Sahaya Oranı %
0-5	348.0	5.8
5-10	1435.0	25.4
10-15	1127.0	18.4
15-20	987.0	16.5
20-25	592.0	9.9
25-30	561.0	9.4
30-35	324.0	5.4
35-40	171.0	2.8
40-45	335.0	5.9
	5960	100

EĞİTİM SINIFLARI

sızmasını olumsuz yönde etkilemekte ve yüzeysel akışa geçen suların da kısa bir zamanda kanalizasyon olmasına, aşındırma taşıma güçlerinin artmasına neden olmaktadır. Özellikle Zaraphane deresi çevresinde bulunan Oligosen depoları ve daha güneydeki ofiyolitler üzerinde oyuntuların ve yarınların gelişmesi bu durumu doğrulamaktadır.

Bunun yanında, dağların yamaçlarında fazla eğim, toprakların horizonlaşmasını engellemiş ve litosoller oluşmuştur. Yine fazla eğim koşullarına ve toprak örtüsünün sığ olmasına bağlı olarak, diğer faktörlerin etkisiyle yamaçlar, bitki örtüsü yönünden son derece fakir olup, çıplak bir görünüm kazanmıştır.

Sonuç olarak, çalışma sahasındaki dağlık alanların yamaçlarındaki fazla eğim, erozyon olaylarının artmasını kolaylaştırmıştır.

I. 3. Bitki Örtüsü Faktörü .

Havzada uzun yıllardan beri süregelen aşırı otlatma sonucunda doğal bitki örtüsünün önemli derecede bozulması ve tahrip edilmesi, bitki örtüsünün toprağı ve topoğrafyayı dengeleyeceği özelliğı kaybolmuştur. Bunun sonucu olarak da, bitkinin yağmur damlasının darbesini önleyici, yağışı tutucu (interserpsiyon) ve akışa geçen suları frenleyici ve zemine sızmayı kolaylaştırıcı etkileri önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Eğimin de etkisi ile bazı alanlarda topraklar süpürülmüştür. Sonuçta yer yer anamateryal yüzeye çıkmıştır.

Özellikle Karakurt nahiyesinin kuzeyindeki alanlarda bitki örtüsünün tahrip edilmesi sonucunda erozyon olayları artmıştır. Bunun yanında Horasan havzasındaki vadi yamaçlarının, tarıma ayrılması sonucunda erozyon olaylarını aktif duruma geçirmiştir.

Bitki örtüsünün çok fakir olduğu Horasan havzasındaki aşırı düzlüklerinde, özellikle yaz devresinde rüzgar erozyonu görülmektedir.

I. 4. Toprak Faktörleri.

Toprak yapısı, erozyon üzerine 2 şekilde etkili olmaktadır : a)Toprağın yüzeysel akış üzerine etkisi, b)toprağın erozyona karşı gösterdiği direnç.

Topoğrafik faktörlerde de belirtildiğı gibi, özellikle dağların yamaçlarında yer alan litosoller, hafif bünyeli ve sığ topraklardır. Bu yüzden, bu topraklar yağış sularını infiltre etmelerine karşın su tutma kapasitesi çok düşüktür.

Bu bakımdan, toprağın su blâncosunun iyi olması bitki örtüsünün gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bunun yanında, dağların üst kesimlerindeki otlaklarda aşırı hayvan otlatılması, bu

toprakların sertleşmesine ve su tutma kapasitesinin az olmasına neden olmaktadır.

Yine eğimli yamaçlardaki toprakların organik madde yönünden fakir olması ve kil miktarının düşük olması, toprakların kohezyonunun düşmesine ve su tutma kapasitesinin az olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle özellikle Horasan havzasında, dağlık alanların havzaya bakan yamaçlarındaki, toprakların erozyon olayına karşı direnci son derece düşüktür. Bu durum da erozyonu teşvik etmektedir. Diğer yandan, bazı vadi yamaçlarında oluşmuş birikinti konileri üzerinde ve eğimli yamaçlarda oluşmuş kollüviyal toprakların infiltrasyonlarının en yüksek olması nedeniyle, dağlık alanlardan gelen suları yutmakta ve yağış sularını tamamen alıkoymaktadır. Bu nedenle bu topraklar bir bakıma erozyonlaşmaya direnç göstermektedir.

I. 5. İnsan Faktörleri.

Çalışma sahasında doğal bitki örtüsü dejenere edilmesinde ve erozyonun şiddetli duruma gelmesinde en büyük pay, uzun süredir yerleşmiş olan ve araziyi yanlış ve bilinçsizce kullanan insan topluluklarıdır.

Bilinçsizce yapılan aşırı hayvan otlatma, yanlış arazi kullanma ile özellikle eğimli vadi ve dağ yamaçlarında tarla açılmasıyla doğal ot örtüsü ortadan kalkmış ve arazinin doğal dengesi bozulmuştur. Bu olayların sonucunda da erozyon şiddetli ve aktif hale gelmiştir.

Sahamızda insan faktörünün erozyon üzerindeki etkileri iki grup altında toplanabilir.

I. 5. 1. Yanlış Arazi Kullanma.

Yanlış arazi kullanma geçmişte olduğu gibi günümüzde de yaygın bir halde devam edegelmektedir. Ziraat veya sürüme uygun olmayan V.VI.VII. sınıf arazilerde tarlalar açılmıştır.

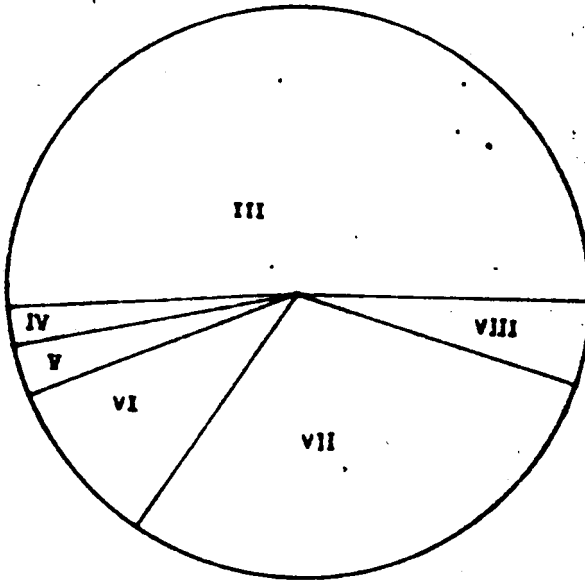
Ancak, çok kısa zamanda erozyona uğrayan VII. sınıf araziler üzerinde açılan tarlalar daha sonra terkedilmektedir. Bununla beraber, V. VI. sınıf arazilerde tarımsal faaliyetler devam etmektedir. Yanlış arazi kullanılan sahalarda toprak-bitki ve toprak su dengesi bozulmuş ve önceleri mer'a ve otlak şeklinde kullanılan sahalardan elden çıkmış ve erozyon hakim duruma geçmiştir. (Şekil : 2)

Çalışma sahasında yaygın ve halen yanlış kullanılan araziler Horasan havzasının güneyinde Sekman, Kepenek, Pirhasan, Saçlık ve Kadıcelâl köyleri, havzanın kuzeybatı kesiminde Çayırüzü-Gerek-

Tablo : 7.1. Arazi Kabiliyet Sınıfları

Araziye Kabiliyet Sınıfı	Alanı Km2	Sahaya Oranı %
III	3049.0	51.2
IV	121.0	2.0
V	155.0	2.6
VI	547.0	9.2
VII	1743.0	29.3
VIII	345.0	5.7
	5960	100

ARAZİ KABİLİYET SINIFLARI

Dönertaş ve Balabantaş köyleri kuzey ve kuzeybatısında ve Zarahane deresi çevresinde bulunmaktadır.

I. 5. 2. Aşırı Hayvan Otlatma.

Çalışma sahasının özellikle doğu yarısında yer alan birimlerinde geçim kaynağı, tarımdan çok hayvancılığa dayanmaktadır. Ekstansif hayvancılık ve otlatma düzeni, hem mer'a sahalarının ot kompozisyonu önemli ölçüde değiştirmiş hem de erozyonun artmasına neden olmuştur.

Asırlardan beri süregelen aşırı otlatma nedeniyle mer'a sahalarındaki toprakların fiziksel özellikleri bozulmuştur. Bilhassa, dağların eğimli yamaçlarında yer alan mer'a'ların büyük bir kısmı tamamen bozulmuş ve otlatma yapılmaz hâle gelmiştir. Diğer yandan aşırı otlatmanın başka bir sonucu olarak, hayvanların sevmediği ve dolayısıyla yemediği geven (*Astragalus*) ve sığır kuyruğu (*Verbescum*) gibi dikenli ve acı bitkiler, böyle sahalarda gelişmiş ve yayılma imkânı bulmuşlardır.

Çalışma sahamızda yaptığımız gözlemlere göre, aşırı otlatma günümüzde de devam etmektedir.

Yine gözlemlerimize göre, otlatma sisteminde de uygunsuz ve zararlı usuller görülmüştür. Şöyle ki; ilkbahar mevsiminin sonlarına doğru henüz otlar büyümeden, hayvanlar otlatılmaya başlatılmakta ve bu otlatma düzeni sonbahar ortalarına kadar devam etmektedir. Sonuçta otların büyümeleri engellenmektedir.

II. Erozyon Sınıfları.

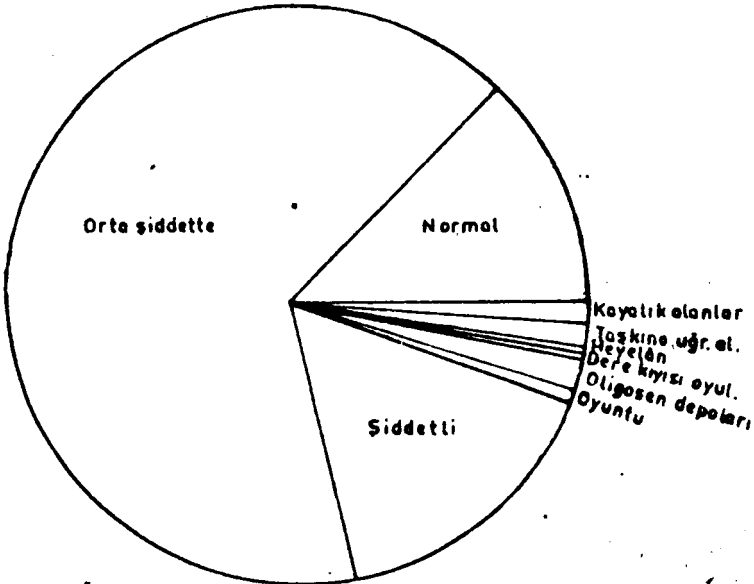
Çalışma sahamızdaki erozyonun etkinlik devresini belirtmek bakımından, gözlemlerimize dayanarak, saha erozyon sınıflarına ayrılmıştır (x). Hazırlanan harita ve çizelgeye bakıldığında sahanın orta şiddetli erozyona uğradığı görülmektedir (Harita-3 Çizelge - 2)

(x) ATALAY, İ., 1978, Erzurum Ovası ve Çevresinin Fizikî ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası (Doçentlik Tezi), A.Ü.Ede. Fak., s.312, Erzurum. Erozyon sınıflarının tesbit edilmesinde şu kriterler kullanılmıştır. Normal erozyon: Erozyon hiç yok veya üst toprağın en fazla % 25'i taşınmış. Orta şiddette erozyon: Üst toprağın % 25-100 ve alt toprağın % 25'i süpürülmüş. Şiddetli erozyon: Üst toprağın tamamı alt toprağın % 25-75; veya daha fazlası aşınmış. Oyuntu erozyonu: Oyuntuların aralıkları 30 m. veya daha az, sahanın % 75'i veya tamamı oyuntularla parçalanmış.

Tablo : 2. Erozyon

Erozyon Sınıfı	Kapladığı alan Km2	Sahaya Oranı %
Normal Erozyon	737.0	12.4
Orta Şiddette ERozyon	3885.0	65.1
Şiddetli Erozyon	970.0	16.2
Oyuntu Erozyon	42.0	0.7
Yamaç akma-kaymalarının görüldüğü Oligosen depoları	88.0	1.4
Heylân	31.0	0.5
Dere kıyası oyulmaları	22.0	0.3
Periyodik taşkına uğrayan alanlar	104.0	1.7
Kayalık alanlar	81.0	1.3
	5960	100

EROZYON SINIFLARI

Haritaya bakıldığında, sahanın Horasan havzasındaki aşırı düzlükleri ve bazalt platoları hariç dağların eteklerinde ve üst kesimlerinde orta şiddette erozyon sınıfı bulunmaktadır. Bunların dışında dağların Horasan havzasına bakan eğimli yamaçlarında ve daha fazla eğime sahip alanlarda şiddetli erozyon vardır. Bu alanlarda bitki örtüsü tamamen erozyonla taşınmıştır. Bu iki sınıf arazi, çalışma sahasının büyük bir bölümünü oluşturmaktadır.

Çalışma sahasında oyuntu erozyonu Karakurt nahiyesinin kuzeyinde, Zaraphane deresi çevresinde ve Horasan havzasının güneyden çevreleyen dağların eğimli havzaya bakan yamaçlarında yaygın durumdadır.

Sonuç olarak, çalışma sahamızın özellikle dağlık alanlarında, çeşitli derecede şiddetli erozyon, bunun yanında havza içersinde aşınım düzlüklerinde ve bazalt platolarında normal erozyon bulunmaktadır.

III. Taşkınlar.

Çalışma sahamızda erozyon kadar önemli ikinci sorunda Aras nehri boyunca ve ona bağlanan derelerin oluşturdukları taşkınlardır.

Horasan havzasındaki taşkınlar, nisan sonlarında ve mayıs ayında karların eridiği ve frontal yağışların başladığı devrelerde meydana gelmektedir. Bu devrede, özellikle Aras nehrine birleşen dereler, fazla miktarda su getirerek, Aras nehrinin taşkın alanlarının genişlemesine neden olmaktadır. Özellikle Horasan'ın batısından itibaren Aras nehri çevresindeki alanlar taşkınlardan geniş ölçüde etkilenmektedir. Bu alanda taşkınların nedeni, eğimin son derece az olmasına bağlı olarak suların drene edilmemesi ve zeminin geçirimsiz olmasıdır. Uzun süre tabansuyu seviyesinin yüksek olması ve toprağın su ile doymuş olması, burada tarım yapılamaz hale gelmesine neden olmuştur. Çünkü bu taşkın alanında suda yüzer halde (süspanse) bulunan kil ve ince mil bu alanlarda birikmektedir. Bu birikme sonucunda toprakların kapılar boşlukları dolmakta ve bitkinin havalanma, toprakta su dolaşımı ve kök yayılımını olumsuz yönde etkilenmektedir.

Diğer bir taşkında sel taşkınlardır. Bu tür taşkın olayları genellikle Horasan havzası çevresindeki dağlarından havzaya açılan derelerin havza yüzeyinde oluşturduğu taşkınlardır. Bu sel taşkınları havzada bulunan III. IV. sınıf arazilerin pek azında görülmektedir. Bunlar, Periyodik olarak karların eridiği devrelerde oluşan kısa süreli sağnak yağışlardan hemen sonra oluşmaktadır. Etkiledikleri alan pek

fazla değildir. Bu taşkınlarla arazinin kum ve çakıllarla örtülmesine neden olmakta ve arazinin kabiliyet sınıfını olumsuz yönde etkilemektedir.

Sel taşkınları, havzada periyodik olarak sık sık oluşmaktadır.

VII. Depremler.

Havza ve çevresi Türkiye'nin I.derecede deprem bölgesi içerisinde bulunmaktadır. Tarihsel dönem deprem ve aletsel dönem depremleri (x) sahamızı büyük ölçüde etkilemiştir. Nitekim son 30 Ekim 1983'de Horasan ve Narman yöresinde meydana gelen ve çok büyük miktarda can ve mal kaybına neden olan deprem, sahanın deprem yönünden aktif olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla sahada her an deprem beklenebilir. Ancak, bu doğal afetin şiddeti ve tekrarı konusunda kesin bir şey söylenemez.

Sahada diri fayların bulunması, geleneksel yapı tipinin halen uygulanması, yerleşim yerlerinin gevşek zemin şartları arzemesi ve yerli halkın deprem konusunda bilgisiz ve bilinçsiz olması, deprem şiddetinin ve hasarlarının artmasına neden olmaktadır.

V. ALINACAK ÖNLEMLER

Yukarıda yapılan açıklamalardan sonra, çalışma sahasının doğal sorunları ve potansiyelleri ışığı altında doğal dengenin korunması, bizim sahadan en fazla verimin alınması konularında bazı önlemler önermemiz mümkündür. Özellikle Horasan havzasında, yeniden doğal dengenin sağlanması ve bölgede yaşayan halkın sosyo-ekonomik sorunlarının çözülmesi ve insan gücü ile iş patonsiyelinin değerlendirilmesi bakımından "Havza Amenajmanı" prensiplerine göre planlanması, planlama ve tatbikat kademesinde projelerin hazırlanması ve yürürlüğe konulması gereklidir. Bu prensiplere göre, sahaya uygun bir plânın hazırlanması, bu safhada konunuz dışında kalmaktadır. Ancak burada hemen şunu belirtmemiz gerekir ki,

(x) Tarihsel dönem depremler 1900 yılına kadar olan, Aletsel dönem depremler ise 1900 yılında günümüze kadar olan depremlerdir. SİPAHIOĞLU, S., 1983, 30 Ekim 1983 Horasan-Narman depreminden önce yörenin deprem etkinlik özellikleri hakkında yapılan bir değerlendirme : Yeryuvarı ve insan, Cilt. 8, sayı: 3, s.13, Ankara.

önceden yapılmış çalışmalar da havzada tüm fiziki özellikleri ile arazinin sorunları ve potansiyelleri açıklıkla belirtildiğinden, bu bilgi ve verilerden yararlanılarak her türlü projelerin yapılması mümkündür. Bunun için bize düşen görev, sadece alınması gerekli önlemleri maddeler halinde belirtmek ve nedenlerini açıklamaktır.

Çalışma sahamızda alınacak önlemler şunlardır :

V. 1. Toprak Koruma Önlemleri .

Çalışma sahasının erozyon haritasında belirttiğimiz gibi orta ve şiddetli erozyon sahalarında, erozyonun kısmen de durdurabilmesi ve tabii dengenin yeniden kurulabilmesi için;

a) Şiddetli erozyon sahalarında otlatmanın tamamen kesilmesi gerekmektedir. Yani böyle sahalar otlak alanların dışında tutulmalıdır.

b) Tarıma elverişli olmayan ve arazi kabiliyet haritasında V. ve VI. sınıf arazilerde tarımsal faaliyetlerin durdurulması.

c) Bazı sahaların uygun kesimlerinde toprak taşınmasını ve korumasını sağlamak için teraslama yapılması gereklidir.

V. 2. Mer'a Islâhı Önlemleri .

Otlatmanın yoğun olduğu mer'a alanlarında erozyonun önlenmesi ile ot verimin ve kalitesinin yükseltilmesi bakımından "Mer'a Amenajmanı" prensiplerinin uygulanması gerekir. Böyle bir uygulamanın yapılabilmesi için;

a) Mer'a alanlarında otların ilkbaharda belli bir gelişim devresine (15-20 cm. kadar) gelmeden yani "Otlatma olgunluğu safhasına" ulaşmadan hiçbir sürele otlatma yapılmaması,

b) Arazi kabiliyet sınıfına göre ayrılan, VII. sınıf arazilerde doğal dengenin yeniden kurulması için, böyle yerlerde uzun müddet ve hiçbir sürele otlatmanın yapılmaması,

c) Mer'a'larda hayvanlar tarafından sevilmeyen ve yenilmeyen, bu nedenle de mer'a'larda kolayca gelişme özelliği gösteren sığırkuyruğu ve geven gibi bitkilerin, erozyona neden olmayacak şekilde temizlenmesi,

d) Klımaks ot türlerinin yaygın duruma geçmesini sağlamak amacıyla, özellikle Soğanlı dağları, Süphan dağı ve Aladağ'ın yüksek kesimlerindeki mer'a alanlarında uzun süre birim alana (hektara) daha az hayvan otlatılmasının yapılması gerekmektedir.

V. 3. Kültürel Önlemler.

Horasan havzasında eğim durumu uygun olmasına rağmen güvenle tarım yapılacak alan çok azdır. Diğer yandan başta iklim şartları, özellikle kuraklık ve sıcaklık yetersizliği gibi etkenler, bilhassa hububat tarımının güvence altına alınmasını genellikle engellemektedir. Havzada bazı yılların kurak geçmesi, tarım ürünlerinde verimin düşük olmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte geç gelen yazlar ve erken başlayan kışlarda hububat üretiminden beklenen verimin alınmamasını sağlamaktadır.

Çalışma sahasında iklim koşulları hububat tarımının uygulanmasına uygun olmadığı halde, yerli halk kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bu tarımı sürdürmektedir. Gerçekten, hububat verimi düşük olmasına rağmen çiftçinin bu tarımı yapmakta direnmesi asırlardan beri süregelen bir geleneğin sonucudur.

Diğer yandan çalışma sahamızın kuzey, doğu ve kuzeydoğu kesimleri, orman rejyonu içersine girmektedir. Bunun dışındaki alanların büyük bir kısmı ise step rejyonu içersindedir. Horasan havzasının kuzeybatısında da sarıçam ormanlarının görülmesi, bu alanların daha önce orman rejyonu içersinde yer aldığını, ancak tahrip sonucu ekosistemini kaybetmekte olduğunu göstermektedir. Ancak kültürel önlemlerle buradaki alanların genişletilmesi mümkün görülmektedir. Diğer yandan havzanın kuzeyinde Toptepe ve Süngütaşı köyü çevresinde kuzeye bakan alanlarda, titrek kavak (*Pepulus tremula*) ve huş (*Betula alba*) ağaçları bulunmaktadır. Bunlar soğuğa dayanıklı ağaçlar olduğundan bi kesimlerde bu tip ağaçlama yapılması gereklidir.

Sahanın doğu yarısında sarıçamların doğal olarak yetiştirildikleri görülmektedir. Bu yetişmenin dağların kuzeye bakan yamaçlarında ise, çok zor veya müdahale ile yetişmektedir. Nitekim Mescitli köyü çevresinde uzun süredir yapılan sarıçam ağaçlandırma çalışmalarında nüsbet bir sonuç elde edilememiştir. Benzer şekilde Aladağ'ın ve Süphan dağının güney yamaçlarında tahrip sonucu ortadan kalkan sarıçamların yerine meşe türleri daha sonra given ve sığırkuyruğu gelmektedir. Daha sonra arazi şiddetli erozyona açık kalmakta ve elden çıkmaktadır.

Çalışma sahamızın ana hatları ile belirtmeye çalıştığımız özellikleri gözönüne alındığında, kültürel önlemler açısından aşağıdaki öneriler söylenebilir.

a) Tarıma uygun olmayan yerlerin büyük bir bölümü mer'a ve yem bitkilerinin yetiştirilmesine ayrılmalıdır.

b) Aras nehri ve buna bağlanan derelerin çevresinde tabansuyu seviyesinin yüksek olduğu alanlar, kesinlikle çayır ve otlak şeklinde kullanılmalıdır.

c) Sarıkamış'ın güney ve güneybatısında Aras havzasına doğru olan kısımlarda sarıçam ormanları reliktik bir özellik gösterdiğinden, bu sahalarda sarıçam ormanları kesilmemeli, saha daha ziyade meşe ve sarıçamlarla ağaçlandırılmalıdır.

d) Ekosistem haritasında belirtilen ekosistemlere uygun kültürel önlemler alınmalı ve uygulamalara geçirilmelidir. Örnek olarak, step ekosistemdeki sahalarda ağaçlandırılmalıdır.

V. 4. Depreme Karşı Önlemler.

Havza ve çevresi Ülkemizin I. derecede deprem bölgesi içerisinde bulunmaktadır. Depremler sık sık meydana gelmektedir. Son meydana gelen deprem ile ilgili olarak bir simpozyum düzenlenmiş (x) ve bu simpozyumun sonunda alınacak önlemler bir panelde açıklanmıştır.

Simpozyum boyunca ve panel'de; depreme dayanıklı yöre koşullarının ve ekonomik yapıya uygun binaların yapılması, yerleşim yerlerinin fay çizgileri üzerinden ve gevşek zeminler üzerinden taşınması, geleneksel yapı tipinin terkedilmesi gibi öneriler getirilmiştir.

(x) Kuzeydoğu Anadolu I. Ulusal Deprem Simpozyumu 16-19 Mayıs 1984, Erzurum

VI. SONUÇLAR

Çalışma sahasının arazi potansiyeli ve sorunları coğrafi açıdan değerlendirmek suretiyle açıklamaya çalıştığımız tatbiki fizikî coğrafya çalışmasında aşağıda maddeler halinde belirtilen sonuçları çıkarmak mümkündür.

1- Çalışma sahasında sürüme elverişli olmayan arazi geniş bir alan kaplamaktadır : Özellikle Horasan havzasında sürüme elverişli III. ve IV. sınıf araziler, diğer alanlara nazaran çok daha azdır. Bu nedenle, sahanın tümü göz önüne alındığında, saha tarımsal faaliyetler yönünden önemli potansiyele sahip değildir. Diğer yandan, tarımı sınırlayıcı faktörler daha ağır bastığından gerçek anlamda tarım alanı olarak ayrılabilir çok az bir saha vardır.

2- Çalışma sahasının büyük bir kısmı çeşitli derecede erozyona uğramıştır : Beşeri etkilerle birlikte aşırı hayvan otlatılması ve yanlış arazi kullanma dağların eğimli yamaçlarında toprak aşınmasının şiddetlenmesine neden olmuştur. Halihazırda, dağların yamaçlarında daha çok şiddetli erozyon hüküm sürmektedir. Bu nedenle, sahanın büyük bölümünde doğal denge bozulmuştur.

3- İklim faktörleri tarımsal faaliyetleri önemli ölçüde sınırlamaktadır: Geç gelen yazlar, erken gelen kışlar ve yaz devresinde oluşan kuraklık, özellikle hububat tarımını sınırlamaktadır. Kuraklık nedeniyle verim düşük olduğu gibi bazı yıllar erken kış nedeniyle mahsül kar altında da kalabilmektedir. Yani emniyetli bir tarım yapılması pek mümkün görülmemektedir.

4- Saha, otlak olarak kullanılmaya uygundur : Yukarıdaki madde de belirttiğimiz gibi, gerek arazi kabiliyet sınıfları ve gerekse iklim şartları elverişli olmasından dolayı araziden yararlanmanın en emin ve en verimli yolu, susuz alanların otlak olarak kullanılması, taban- suyu seviyesinin yüksek olduğu ve sulama yapılan sahalarda yem bitkilerinin (yonca, korunga... gibi) ekilmesidir.

5- Çalışma sahasında doğal dengenin kısmen de olsa yeniden kurulması için aşırı otlatma ve yanlış arazi kullanılmasının önlenmesi gerekir : Devlet eliyle sahada erozyonun kontrolü ve önlenmesi,

mer'a islâhı çalışmalarını yapması finansman kaynakları- nın yetersizliği nedeniyle şimdilik pek mümkün değildir. Bunun için, sahada yaşayan kişilerin kendi imkanları ile doğal dengeyi kısmen de olsa yeniden kurmaları mümkündür. Yapılacak işlerin başında, mer'a olarak kullanılan sahalarda otlatmanın azaltılması ve hayvancılığın mer'a veya yayladan ziyade ahıra kaydırılması ve tarım alanlarının büyük bölümünün otlak olarak kullanılması ve yem bitkilerinin yetiştirilmesidir.

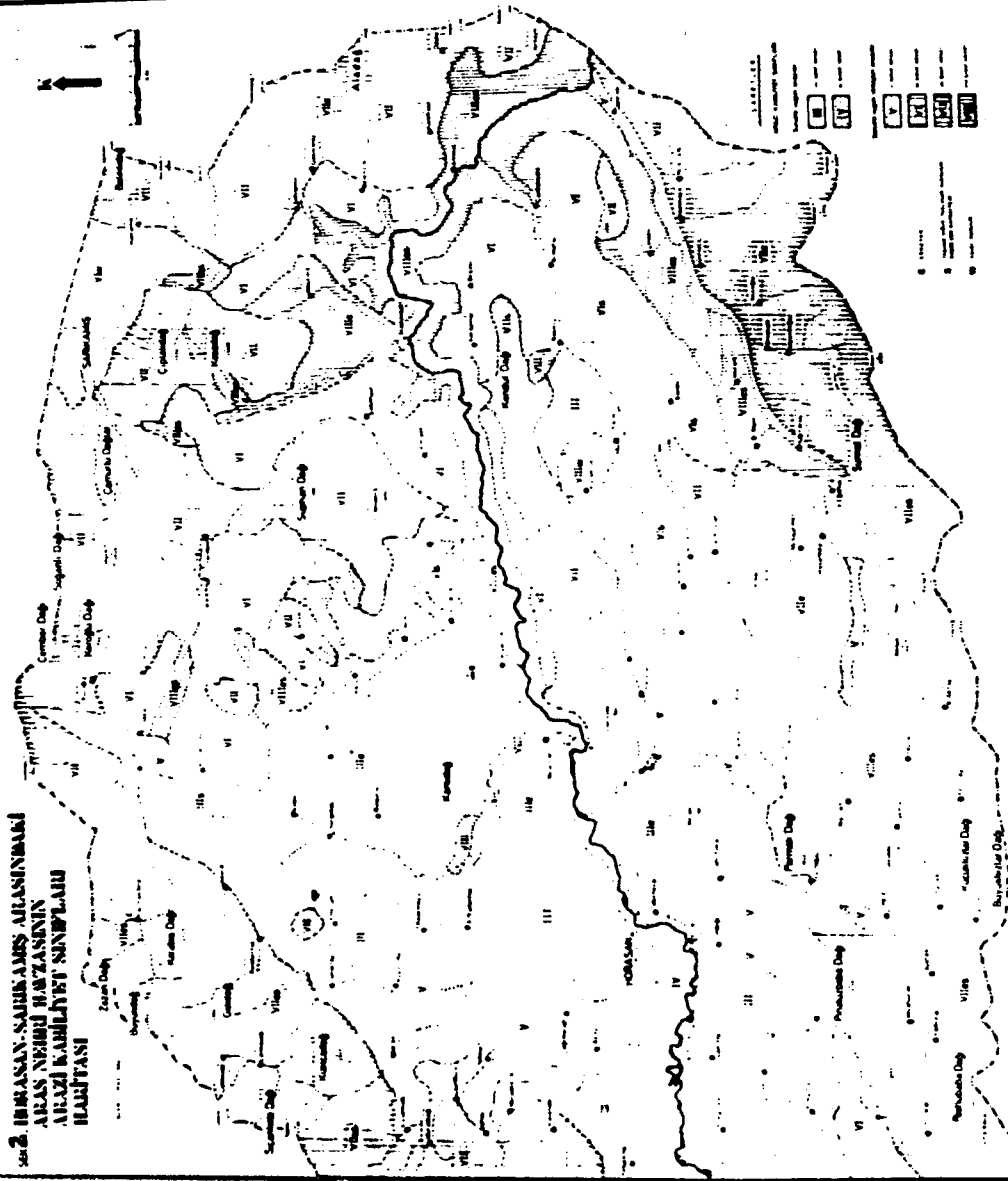
KAYNAKLAR

- AKSÖZ, İ., 1973, Doğu Anadolu'nun ekonomik ve ziraî yapısı ve kalkınma yolları : Ata. Üniv. Zir. Fak. Yay. : 81, Erzurum
- ATALAY, İ., 1972, Akım rasadı olmayan yan derelerde taşkın debisinin hesaplanmasında sentetik metod: Teksir baskı. Or. Bak. AGM Gn. Müd. Erozyon Fen Hey. Müd. yay., Ankara.
- ATALAY, İ., 1975, Yüzeysel akışa geçen su miktarının tayin edilmesi (Determination of runoff) : Türk Coğr. Derg. 26, s.135-145,
- ATALAY, İ., 1977, Muş-Palu arasındaki Murat nehri vadisi boyunca oluşan kütle hareketleri : İ. Ü. Coğr.Enst.Derg., 20-21, s.263-277,
- ATALAY, İ., 1977, Türkiye çam türlerinde tohum transfer rejyonlaması- Regioning of the pine species (*P.silvestris* L., *P.nigra* var. *caramanica* P.*bruttia* Ten.) in Turkey : Or.Bak. AGM Gn. Müd. Orm. Ağaç ve Tohum İslah Enst.yay., 1, Ankara.
- ATALAY, İ., 1977, Türkiye akarsularında taşınan katı materyal miktarları: Tabiat ve İnsan, Yıl: 2, sayı:2, s.15-21 ve devamı sayı:3, s.20-25,
- ATALAY, İ., 1977, Sultadağları ile Akşehir ve Eber gölleri havzalarının strüktürel, jeomorfolojik ve toprak erozyonu etüdü: A.Ü.Ed.Fak. yay. : 91
- ATALAY, İ., 1978, Erzurum ovası ve çevresinin fiziki ve tatbiki fiziki coğrafyası : (Doçentlik tezi), Ata.Üni.Ede.Fak. Erzurum.
- ATALAY, İ., 1976, Türkiye'de vejetasyon sürelerinin dağılışı: Ata. Üni. Ed. Fak. Araşt. Derg., 7, s.247-279.

- ATALAY, İ., 1980, Türkiye'nin ve Dünya'nın ana akarsularında taşınan yüzer haldeki sediment miktarları-The suspended sediment yields of main streams of Turkey and the World: Orm. Arşt. Enst. Derg. 26 (52) s.5-39.
- ATALAY, İ., KARAKAPLAN, S., KOÇMAN, A., 1980, Oltu çayı havzasında havza amanejmanı yönünden çalışmalar : TÜBİTAK Tarım ve Orm. Arşt. Grub (TOAG) Proje no: 377.
- ATALAY, İ., 1983, A general survey of the vegetatiton of north-eastern Anatolia: Ege Üni.Coğr. Derg., 1, s.14-39.
- ATALAY, İ., 1982, Oltu çayı havzasının fiziki coğrafyası ve amenajmanı: E.Ü.Sos. Bil. Fak.yay.: 11, İzmir.
- ATALAY, İ., TETİK, M., YILMAZ O., 1985, Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri: Orm. Araşt.Enst. yay.no: 141, Ankara
- AYRES, C., 1936, Soil erosion and its control: Mc Graw-Hill Book Com. Inc. New York.
- COLMAN, E.A., 1953, Vegetation and Watershed Management: The Roland Press Comp., New York.
- ÇEPEL, N.DÜNDAR, M., ALPTEKİN, G., 1977, Türkiye'nin önemli yetiştirme bölgelerinde saf sarıçam ormanlarının gelişimi ile bazı edafik ve fizyografik etkenler arasındaki ilişkiler : TÜBİTAK yay.: 354, Ankara.
- ÇEPEL, N., 1978, Orman Ekolojisi: İ.Ü.Orm.Fak.yay.: 257, İstanbul.
- ÇEPEL, N., 1982, Ekoloji Terimleri Sözlüğü: İ.Ü.Orm.Fak. yay. : 324, İstanbul
- ÇEPEL, N., 1983, Genel Ekoloji: İ.Ü.Orm.Fak. yay.: 352, İstanbul.
- ERDEMİR, Ö., 1974, Sarıkamış, Göle ve Oltu mntıkları saf sarıçam meşcerelerinde hasılat araştırmaları: Orm.Araş.Enst.yay.Tek. Bül. Ser., 59, Ankara.
- ERİNÇ, S., 1953, Doğu Anadolu Coğrafyası : İ.Ü.Coğr.Enst.yay. : 15, İstanbul.
- ERİNÇ, S., 1959, Bölge planı nasıl yapılır: İ.Ü.Coğr.Enst.Derg.5 (10), s.36-51.
- ERİNÇ, S., 1961, Planlamada iklim müdahaleler: Metodlar ve imkanlar: İ.Ü.Coğr.Enst.Derg. 12,s.47-68.
- EROL, O., 1963, Anadolu'da toprak erozyonu ve bazı jeomorfolojik problemler: T.Müh.Hab.Bült.: 104, s.35-36, Ankara.
- FIRAT, F., 1965, Türkiye'de orman ve erozyon problemleri :İ.Ü.Orm. Fak. Derg. Seri A, 15 (1), s.1-16.

- GÖZENÇ, S., 1977, Arazinin kullanılması ve değerlendirilmesinin coğrafi yönden tetkiki: İ.Ü.Coğr.Enst.yay., 20-21, s.169-179.
- IRMAK, A., 1957, Türkiye'de orman toprakları ve ekolojik sahalardaki araştırmalara toplu bakış: Orm.Derg. Seri B, cilt: 7, no:1.
- PAMAY, B., 1966, Doğu Anadolu ve Orman durumu: İ.Ü.Orn. Fak. Derg., Seri B, 16 (2), s.1-12.
- ROGG, W. H., 1962, The importance of climate in Agricultural land classification: Ministry of Agriculture, Agricultural Land Service Technical Rap.: 8, s.21-32.
- MATER, B., 1977, Datça yarımadasının arazi sınıflaması : İ.Ü.Coğr. Enst.Derg., 20-21, s.189-209.
- RYABCHIKOV, A., 1975, The changing Face of the Earth: Progress Publisher, Moscow
- SOIL CONSERVATION SERVICE, 1962, Land-Capability Classification: Agriculture Handbook no: 210, Washington.
- SÖZER, A.N., 1972, Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık: Turhan Kitabevi, Ankara.
- TUNÇDİLEK, N., 1969, Türkiye Eğitim Haritası: İ.Ü.Coğr.Enst. yay.: 56, İstanbul
- USLU, S., 1968, Türkiye'de erozyon problemleri: İ.Ü.Orn.Fak.Derg., 18 (1),
- YALÇINLAR, İ., 1975, Amenajman, teknoloji ve coğrafa: T.Coğr.Derg., 22(26) s.19-23.
- YÜCEL, T., 1958, Akarsularımızın rejimi ile ilgili bazı meseleler: A.Üniv. Dil ve Tar-Coğr.Derg., 16 (3-4).

Sur 2. IBRASAN-SARUKAMES AILASINIBAKI
AREAS NEHRU BAZTANININ
ARAZI KAMALYET NINPLAUDI
HAFTTASI

ILICA'DA COĞRAFI ŞARTLAR VE MESKEN İLİŞKİLERİ *

Sedat AVCI (**)

Araştırma sahası, Erzurum'un 17 km. kadar batısında, E 23 karayolunun kuzey ve güney kenarlarında yer alır (Harita 1). Turnagöl Dağı'nın hemen kuzeyinde, bu kütle ile Karasu arasında kalan Ilıca yerleşmesinin bulunduğu saha, aynı zamanda eski bir bataklık sahasıdır. Karayolu o dönemde daha güneyden, Pülür civarından geçiyordu. Daha sonra söz konusu bataklık kurutulmuş ve bu sahada Ilıca kurulmuş ve yol kabaca bugünkü doğrultusunu almıştır.

Gerek Pülür'da, gerekse Ilıca'nın kuzeyinde yer alan Karaz'da birer höyük yerleşmesinin tesbit edilmiş olması, bu yörenin prehistorik devirlerde bile bir yerleşme sahası olduğunu göstermektedir ¹. Daha sonraki yıllarda her iki höyüğünde bulunduğu yerlerde hayat devam etmiş ve bu yerleşmeler günümüze Ömertepe (Pülür) ve Kahramanlar (Karaz) adıyla ulaşmışlardır.

Bu arada, yolun değişmesine bağlı olarak Ilıca'nın da gelişmeye başladığını görüyoruz. Tarihi belgelerde XIII.yüzyılda Ilıca'dan söz edilmektedir. Bu belgelerde 1230-1242 yılları arasında Erzurum'da hakimiyet sürmüş olan Anadolu Selçuklularının Moğollar tarafından yıkılışı anlatılmakta, aynı tarihlerde Moğolların Ilıca'da bir kulliam yaptıkları da belirtilmektedir ².

Erzurum şehri gibi nüfusu bazı dönemlerde artan bazı dönemlerde ise azalan Ilıca, oldukça eski bir tarihe sahip olmasına rağmen, geçmişte sürekli Erzurum'un etkisinde kalmış ve fazla gelişmemiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde önce yavaş bir nüfus artışı söz konusu iken, özellikle 1950'li yıllardan sonra nüfus artışı hız kazanmıştır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre Ilıca'nın nüfusu 1940 Genel Nüfus Sayımı'nda 1126 idi. 1955 Genel Nüfus Sayımı'nda ise, 5365'e ulaşmıştır. 1940-1955 yılları arasında ki dönemde yıllık nüfus artış hızı binde 103 dolayındadır ³.

Bu dönemde nüfus artışında etkili olan temel faktör, Erzurum Şeker Fabrikası'nın kuruluş çalışmalarının başlamış olmasıdır. Fabrika inşasının bittiği dönemde yıllık nüfus artış hızında da bir azalış gözlenmektedir. Binde 9 civarında olan bu artış ile nüfus, 1960 Genel Nüfus Sayımı'nda 5620'ye ulaşmıştır.

* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç.Dr.Hayati DOĞANAY yönetiminde 1986 yılında hazırlanan "Ilıca'da Mesken Tipleri ve Başlıca Sorunları" isimli yüksek lisans tezinin özetidir.

** Sedat AVCI, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü'nde Araştırma Görevlisi'dir.

1955 Genel Nüfus Sayımı'nda erkek nüfus, toplam nüfusun % 82.3'ünü meydana getirmekteydi. Erkek nüfustaki fazlalık, şeker fabrikasının gerek inşası, gerekse işletilmesi sırasında büyük oranda erkek işgücüne ihtiyaç duyulması ve Ilıca'da yer alan asker nüfus ile ilgilidir. Zamanla Ilıca'da yer alan askerî birliklerin yerlerinin değiştirilmesi ve fabrikanın kuruluş devresindeki etkisinin azalmasıyla erkek nüfustaki fazlalık da sürekli azalış göstermiştir.

1960 yılından sonra Ilıca'nın nüfusu farklı artış hızları ile gelişmeye devam etmiştir. Buna bağlı olarak, nüfus binde 60 artış hızıyla 1965'de 7612'ye, binde 22 artış hızıyla 1970'de 8530'a, binde 9 artış hızıyla 1975'de 8947'ye ulaşmıştır. 1980 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Ilıca'nın nüfusu 11.888'dir. 1985 Genel Nüfus Sayımı'nda Ilıca, Erzurum Merkez İlçe'ye bağlanmış olduğu için nüfusu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak nüfusunun 1985'de 14.000 civarında olabileceği, 1987 yılında da herhangi bir nüfus hareketi bakımından bir değişiklik olmaması kaydıyla 15.000'e erişilebileceği hesaplanmıştır.

Esas artışın gözlendiği 1955-85 döneminde Ilıca'nın yıllık ortalama nüfus artış hızı binde 29.5'dir. Bu oran, Türkiye geneline ait yıllık ortalama artış hızının (binde 22.9) oldukça üzerinde olan bir değerdir.

Ilıca 1978 öncesinde bucak merkezi durumunda iken, bucak yönetim örgütünün kademeli olarak kaldırılmasına bağlı olarak 1980'den sonra beş mahallesi ile birlikte Erzurum Merkez İlçe'ye bağlanmıştır. Bugün de yerleşmenin çekirdeğini oluşturan Eski Mahalle, Ilıca'nın en eski mahallesidir. Bu mahalleyi, nüfus artışına bağlı olarak 1944 yılında Yeni Mahalle, 1952-53 yıllarında İstasyon Mahallesi, 1977 yılında Yeşil Mahalle ve 1980-81 yıllarında Ferah Mahallesi'nin kuruluşu izlemiştir.

Ilıca, Erzurum Belediyesi'ne bağlı, düzenli olarak merkezle günlük ulaşım bağlantısı sağlanmış ve Erzurum şehir merkezinin devamı niteliğini kazanmış, bir semt veya mahalleler grubu durumuna gelmiştir. Bugün ulaşım; belediye otobüsleri, minibüsler ve tren seferleri ile temin edilmektedir. Günümüzde Erzurum ile Ilıca arasında kısmen boş saha bulunmakla beraber, yakın bir gelecekte tamamen Erzurum şehri ile birleşecektir.

Çalışmada Ilıca'da bulunan toplam 1830 ailenin 947'sine anket uygulanmıştır. Bu mevcut meskenlerin (1487 adet) % 63'ünü oluşturmaktadır. Aşağıda Ilıca'da coğrafi şartlar ile mesken ilişkileri ele alınacaktır.

1-Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler ile Mesken İlişkileri:

Araştırma sahası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer almaktadır. Ilıca'nın da içinde yer aldığı Erzurum Ovası, ortalama yüksekliği 1850-1900 m. civarında olan bir depresyondur. Ovanın en alçak kesimi 1750 m. ile Ilıca yöresidir.

Erzurum Ovası'nı güneyden Palandöken Dağları (Büyük Ejder Tepesi 3176 m.), kuzeyden Dumlu Dağları (Dumlu Dağı 3169 m.) ve doğudan Kargapazarı Dağları (Çobandede Dağı 2453 m.) çevrelemektedir. Bu dağlık kütleler volkanik kayalardan meydana gelmiştir. Erzurum Ovası batıda, kuzey eteklerinde Ilıca'nın yer aldığı Turnagöl Dağı ile ikiye ayrılmaktadır. Bu parçalardan kuzeyindekine Daphan Ovası, güneydekine ise Sakalikesik Ovası adı verilmektedir. Daphan Ovası ile Sakalikesik Ovası'nı birbirinden ayıran Turnagöl Dağı'nın en yüksek noktası Buzyolu Tepesi'nde 2409 m.dir. Bu dağın yapısını da volkanik kayalar teşkil etmektedir.

Erzurum Ovası'nın tabanı Holosen yaşlı mil ve kumlardan meydana gelmiştir. Bazalt ve andezitlerden oluşan dağlık alanlar ile ova arasında kalan sahada ise, Plio-Kuaterner yaşlı kireçtaşı ve marnlar ile konglomeralar yer almaktadır ⁴. Plio-Kuaterner arazisi hafif engebeli alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ilıca, Plio-Kuaterner arazisi ile Kuaterner'e ait genç depoların yer aldığı düzlüklerin kontakt sahasında bulunmaktadır (Harita 2).

Tektonik açıdan ele alındığında, gerek Erzurum'un, gerekse Ilıca'nın doğrudan doğruya ülkenin büyük fay zonları üzerinde yer almadığı görülür. Ancak büyük fay zonlarına paralel tali faylar, sahanın deprem açısından aktif olmasına yol açarlar. Erzurum Ovası'nda faylardan bazıları güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanırken, Ilıca'nın hemen doğusunda, kuzey-güney doğrultulu bir fayın varlığı da dikkati çekmektedir ⁵.

Ortamın jeolojik yapısı, meskenlerde kullanılan malzemeye etkili olması bakımından dikkat çekici bir faktördür. Gerçekten de jeolojik bakımdan farklı yaştaki kayalardan meydana gelmiş olan sahalarda, meskenlerin görünümünde bazı değişiklikler söz konusudur. Yapı malzemesi olarak inşaat taşı elde etmeye uygun kayaların bulunduğu bölgelerde meskenler taş meskenler olarak belirlemekte, ovalık sahalarda ana kaya örtü malzemesi ile örtülü olduğundan taştan çok, bu sefer toprak yapı malzemesinin (kerpiç v.s.) kullanıldığı gözlenmektedir.

Araştırma sahasının Turnagöl Dağı'nın hemen kuzeyinde Erzurum Ovası'nın alüvyonları üzerinde kurulduğu, yerleşmenin çok az bir kısmının ise, nisbeten daha eski alüvyal dolgu üzerinde yer aldığı yukarıda belirtilmişti. Buna bağlı olarak kerpiçten yapılmış olan meskenlerin çoğunluğu teşkil etmesi beklenilebilir. Ancak, bazalt, andezit ve trakit gibi volkanik kayalardan oluşmuş çevredeki dağlık kesimden ve Ilıca'nın kuzeybatısındaki Serçeme Deresi Vadisi'nden sağlanan taşlardan meskenlerin inşasında büyük oranda faydalanılması, bunun yanında çağdaş yapı gereçlerinin de kullanılması dolayısıyla kerpicing bina yapımındaki payı oldukça düşüktür.

Nitekim araştırma sahasındaki meskenler, yapı malzemesine göre bir sınıflandırmaya tabi tutulursa, % 8.0'inin kerpiçten yapılmış olduğu görülür (Tablo 1). Oysa taş meskenlerin oranı % 3.4'e erişmektedir. Çağdaş yapı gereçleri arasında yer alan briket ve tuğlanın kullanım oranları yarıyı aşmaktadır (% 57.6).

Tablo 1: Ilıca'daki Meskenlerin Yapı Malzemelerine Göre Dağılışı (1986).

Yapı Malzemesi	Tek Katlı Meskenler	%	Çok Katlı Meskenler	%	Toplam	%
Kerpiç	119	8.8	1	0.7	120	8.0
Taş	498	36.9	15	10.8	513	34.4
Briket	252	18.7	3	2.1	255	17.6
Tuğla	480	35.6	119	86.4	599	40.0
Toplam	1349	100.0	138	100.0	1487	100.0

Kaynak: Yerinde yapılan gözlemlerden genelleştirilerek.

İnşaat malzemesi, bazen sadece toprak harcı ile, bazı meskenlerde saman katkılı toprak harcı ile, bazı meskenlerde ise, çimentolu harç ile birleştirilmek suretiyle kullanılmaktadır. Yapım esnasında kullanılan taşlarda bir düzeltme yapılmamaktadır. Çoğu meskenler daha çok yuvarlak, köşesiz taşlardan meydana gelmiş ve hafif bir sarsıntıda yıkılabilecek, nisbeten ilkel yapım teknolojisine sahip meskenlerdir. Bu durum Doğu Anadolu Bölgesi kır meskenlerinde olduğu gibi ⁶ aynı zamanda Ilıca'daki meskenlerinde ortak sorunudur. Birleştirici madde olarak sahada kerpiç evlerin tamamında, taş meskenlerin % 73'ünde, briket evlerin % 67'sinde ve tuğla ile inşa edilmiş meskenlerin % 2'sinde toprağın kullanıldığı belirlenmiştir. Yüksek oranda birleştirici madde olarak toprağın kullanılmış olmasının nedeni halkın alım gücünün düşük olması, dolayısıyla çimento alamamasıyla ilgilidir. Bununla birlikte çağdaş yapı gereçlerini oluşturan briket meskenlerin % 33'ünde, tuğla ile inşa edilmiş meskenlerin ise % 98'inde çimentolu harç kullanılmaktadır.

Ilıca'nın yerleşim sahası topografik durum açısından sade bir görünüme sahiptir. Örneğin yerleşim sahası dahilinde nisbi yükseklik farkı 5 - 6 m.yi aşmaz. Bu durum özellikle kat sayıları eşit meskenlerin genellikle aynı yükseklikte olmalarına yol açmıştır. Birbirine paralel cadde ve sokaklardaki meskenlerde bu fark 1.5 - 2 m.yi geçmez. Bunu hem kuzey-güney, hem de doğu - batı doğrultusunda görmek mümkündür.

Sonuç olarak, Ilıca'daki meskenlerin jeomorfolojik özelliklerden fazla etkilenmediği, jeolojik yapının, dolayısıyla yapı malzemesi olarak kullanılan taşların, meskenler üzerinde çeşitli etkilerinin bulunduğu ve tektonik yapının da dappremler yoluyla meskenler için sürekli sorun oluşturduğu belirtilebilir.

2- İklim Özellikleri ile Mesken İlişkileri:

Bilindiği gibi iklim şartları, meskenlerin duvar kalınlığından, damın şekline, pencere ve kapılarının büyüklüğüne, yapı ve eklentilerine kadar bir çok özelliğine etki eder. Özellikle Doğu Anadolu'da sıcaklık rejimi, şiddeti ve uzun geçen kış devresi, meskenlerin bir araya toplanarak yığılmasına ve toprağa

gömülmesine yol açmıştır ⁷. Bu nedenle Ilıca ve çevresindeki iklim şartları ortaya konulmaya, meskenler ile ilişkileri belirlenmeye çalışılacaktır.

Ilıca'da meteoroloji istasyonu yoktur. Bununla birlikte, Erzurum ilçe merkezine çok yakın olması, araya yüksek kütlelerin girmemiş olması gibi nedenlerle, Erzurum Meteoroloji İstasyonu mukayese istasyonu olarak alınmış ve sahanın iklim özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Uzun yıllık ortalamaya göre (1929-1980), araştırma sahasının sıcaklık ortalaması 5.9°C'dir. Ancak sıcaklık değerlerinin aylara göre dağılışı oldukça farklıdır (Şekil 1). En soğuk ay olan Ocak ayında aylık sıcaklık ortalaması -8.6°C iken, en sıcak ay olan Ağustos'da aylık sıcaklık ortalaması 19.6°C'ye

Araştırma sahasında yüksek sıcaklıkların 30°C'nin üstüne çıktığı gün sayısı ise, yılda 9 günü, 25°C'nin üstüne çıktığı gün sayısı ise 55 günü pek geçmez. Yüksek sıcaklık değerlerinin 0°C'nin altında bulunduğu gün sayısının 71'e ulaşması, yılın 2.5 aya yakın bir süresinde günün her saatinde don olayının olduğunu ortaya koymaktadır.

Düşük sıcaklıkların 0°C'nin altında olduğu gün sayısının 154 gün, -5°C'nin altında olduğu gün sayısının 100 gün olması, düşük sıcaklıkların -10°C'nin altına inmediği günlerin ise yılda sadece 64 gün olması, kışın şiddeti bakımından da bir fikir verebilir. Sahanın amplitüd değeri ise 28.2°C'dir.

Araştırma sahasında yıllık ortalama yağış miktarı 447.4 mm.dir. En fazla yağış alan ay 73.5 mm. ile Nisan, en az yağış alan ay ise 18.4 mm. ile Ağustos'tur. Ekim ayı Nisan ayından sonra ikinci yağışlı ay olarak dikkati çeker (Şekil 2). Yağışın mevsimlere dağılışı düzensizdir. En fazla yağış ilkbahar mevsiminde (% 36.5), en az yağış ise kış mevsiminde (% 17.5) düşmektedir (Şekil 3). Sonbahar ve Yaz yağış oranları birbirine çok yakın değerlere sahiptir.

Erzurum ve çevresinde yılın 1/3'ünde fazlası yağışlı geçer ve yağışlı günler sayısı 142 günü bulur. Bunun 50 gününde yağışlar kar şeklindedir. Yağan kar uzun süre erimez ve yerde kalır. Yılın yaklaşık % 30'undan fazlası (114 gün) karla örtülü bulunmaktadır. Oldukça yüksek olan bu değerler binaların damlarında bazı problemler yaratmakta, aynı zamanda fazla soğumaya da neden olduğu için uzun süre binaların ısıtılması gerekmektedir. Çünkü kar albedoyu artırarak kışın güneşten gelen ve zaten az olan enerjinin tekrar geriye döndürülmesine sebep olmaktadır.

Erzurum'da ortalama güneşlenme süresi 7 saat 15 dakikadır. Bu süre Yaz aylarında 10-11 saate çıkar. Kış aylarında ise 3-4 saate iner. Bu aynı zamanda, Kış aylarındaki aşırı soğumanın ve Yaz aylarındaki ısınmanın da sebeplerinden biridir.

Sıcaklık farklarının artmasının nedenlerinden bir diğeri de ortalama bulutluluk ile ilgilidir. Araştırma sahasında yılın önemli bir kısmında çeşitli oranlarda bulutluluk söz konusudur. Yılın yaklaşık 198 günü bulutlu geçmekte,

geriye kalan 167 günün 81 günü açık, 86 günü ise tam kapalı olmaktadır (Şekil 4). Bu durum bir taraftan sahaya güneş radyasyonunun ulaşmasını engellemekte, diğer taraftan yer radyasyonu ile enerji kaybını önlemektedir. Böylece, çok az da olsa sıcaklığın muhafazasına yardımcı olabilmektedir. Buna karşılık açık günlerde sıcaklık atmosfere daha rahat ulaşabildiğinden, gün içindeki sıcaklık farkları da çok büyük olmaktadır. Gün içindeki bu sıcaklık farklarından etkilenmemek için meskenlerde ayrıca tedbirler almaya gerek duyulmaktadır. Çünkü hem insanlar, hem de hayvanlar süratli sıcaklık farklılaşmalarından olumsuz yönde etkilenmektedirler.

Uzun yıllık ortalamalara göre, Erzurum ve çevresinin hakim rüzgâr yönünü % 35 frekansla S 41° W'dan esen süzgârlar oluşturur. Bu durum Yaz mevsimi hariç diğer mevsimlerde de birkaç derece farkla gerçekleşmektedir. Sonbahar'da % 35 frekansla S 15° W'dan esen rüzgârlar, Kış aylarında % 36 frekansla S 52 ° W'dan esmekte, İlkbahar aylarında ise % 39 frekansla S 45° W'dan esen rüzgârlar hakim rüzgâr yönünü oluşturmaktadır. Yaz aylarında iki hakim rüzgâr yönü belirlemektedir. Bunlardan birincisi % 35 frekansla N 58° W'dan eser rüzgârlar, diğeri ise % 27 frekansla S 47° W'dan esen rüzgârlardır (Şekil 5).

Rüzgarların meskenler açısından olumsuz etkileri, özellikle geldikleri yöndeki duvarlarda serinlik yaratması ve damlardan karları süpürmesi şeklindedir. Geldiği yönün ters istikametindeki damlardan ise karın birikmesine yol açmakta, bu da damlarda ek bir yükün oluşmasına neden olmaktadır.

Genel bir fikir vermesi açısından Erzurum Meteoroloji İstasyonu'na Thornthwaite metodu uygulanarak iklim tipi belirlenmiştir. Erzurum Thornthwaite iklim tasnifindeki iklim tiplerinden C₁ C₂ s b₂ harfleri ile gösterilen; kurak-az nemli, mikrotermal, su fazlası kış mevsiminde ve orta derecede olan kara tesirli iklim tipine girmektedir.

İlca'nın karasal iklim bölgesi içinde bulunması, yıllık ortalama sıcaklığın 5.9°C olması ve yıl içindeki sıcaklık farkının 28.2°C'ye erişmesi, meskenlerin ısıtılması açısından önemli bir sorunun var olduğunu göstermektedir. Bu nedenle meskenlerde; duvarlar oldukça kalın, pencereler küçük ve çift çerçeveli, düz damlı olan meskenlerde kalınlığı 30-40 cm. yi bulan ve yer yer geçen toprak tabakası ile örtülü tavanın varlığı söz konusudur. Bunlar, uzun ve soğuk geçen kışlar için alınmış tedbirlerdir. Saçla örtülü binalarda, saç ile betonun arası yine soğuktan korunmak amacıyla bir toprak tabakası ile örtülerek izole edilmektedir. Bu tip meskenlerde toprak, sıcak tutma özelliğinden dolayı, saç ise yağmur veya kar sularının meskenin içine sızmasına engel olduğu için tercih edilmektedir.

İlca'daki meskenler örtü şekilleri bakımından ele alınırsa, binaların % 80'inin (1190'ı) düz damlı, % 20'sinin (297'si) çatılı mesken olduğu görülür⁸. Araştırma sahasında görülen örtü tiplerinden "karlangoş" ve "pasin örtüğü",

Doğu Anadolu'ya has örtü tipleridir. Karlangoş, kalın kalasların altıgen veya sekizgen oluşturacak şekilde üstüste yerleştirilmesiyle meydana getirilir. Dam yükseldikçe sekizgen olarak daralır ve kubbeleşir (Şekil 6). En üste kalan açıklık ise bir cam parçası ile kapatılmaktadır. Çok tahta kullanıldığı için bu tip tavan pencerelerine ancak eskiden yapılmış zengin evlerinde rastlanılmaktadır.

Araştırma sahasında görülen diğer bir örtü tekniği de pasin örtüğü'dür. Pasin örtüğünün iki yapılış tekniği vardır. Birinci yapılış tekniğinde önce,duvara uzunlamasına konulmuş hatıllara (a), dik bir hatıl (b) konur (Şekil 7). Bir ucu duvarın üstüne, diğer ucu b hatılının üzerine gelmek üzere daha ince ağaç ve tahtalarla (c) damın eğimini de verecek şekilde odanın üstü örtülür. Daha sonra, kısa kalan kısmında pencere yeri bırakılarak ağaç ve tahtalarla (d) geri kalan boşluklar kapatılır. En sonunda bu ağaç ve tahtaların üzeri, çalı-çarpı ile örtülür ve en üste toprak dökülür. Toprak önceleri sürekli, daha sonraları ise sözkonusu toprağın yağmur, rüzgâr gibi nedenlerden dolayı azalması ile yeni toprağın atılmasından sonra loğlanır⁹.

Pasin örtüğünün ikinci yapılış şekli ise daha basittir (Şekil 7). Önce binanın taşıyıcı hatılları (a) yerleştirilir. Bu hatılardan pencere yapılması istenilenlerin bir ucu sıfırlanarak eğim verilmiş olan ikinci bir kalas (b) yerleştirilir. Eğimli kalasların üzeri tahtalar (c) ile kapatılır. Daha sonra açık kalan kısım yine ağaç malzeme ile (d) örtülerek dam meydana getirilmiş olur. Eğime bağlı olarak yüksekte kalan kısma pencere camı takılır. Bunun üzerine diğer tipte de olduğu gibi toprak konularak loğlanır. Ilıca'da bu tip toprağa "çorak toprak" adı verilmektedir. Bu toprak tuzlu olduğu için üzerine bir kabuk oluşmakta ve suyu geçirmemektedir.

Araştırma sahasında, yıllık yağışın önemli bir kısmı kar şeklinde düşer. Kar özellikle çatılarda ek bir yük oluşturmaktadır. Bu nedenle kar yağışının olduğu günlerden sonra (özellikle kar yağışının fazla olduğu günlerde), evlerin damında kar mücadelesi yapılmaktadır. Karın birikmesini önlemek için sürekli kürünmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, karın damda uzun süre kalması ve ek ağırlık yapması, aynı zamanda da içeriye su sızması söz konusudur. Bu durum ekonomik imkânların elverdiği ölçüde yeni yapılan evlerde eğimli çatıların tercih edilmesine yolaçmıştır.

Ilıca'da meskenlerin önemli bir kısmının örtü malzemesi ağaç üzerine topraktır (Tablo 3). Bunu beton üzerine toprağın örtülü olduğu şekil ile saç örtünün kullanıldığı meskenler izlemektedir. Şeker fabrikasının doğusunda yer alan 1970 yılı yapımı tek katlı meskenlerin örtü malzemesini ise marsilya kiremidi oluşturmaktadır.

Saçın maliyet bakımından kiremitten daha ucuza gelmesi, saç işçiliğinin daha az olması, fazla bakım gerektirmemesi ve özellikle araştırma sahasında olduğu gibi kar örtüsünün çok uzun süre yerde kaldığı yerlerde, saçın hafif bir ısınma ile üzerindeki karı eritmesi gibi nedenlerden dolayı modern apartmanlarda

Tablo 3: Ilıca'da Örtü Malzemesine Göre Meskenlerin Dağılışı.

Örtü Malzemesi	Mesken Sayısı	%
Ağaç üzerine toprak örtü	714	48
Beton üzerine toprak örtü	476	32
Saç örtü	282	19
Marsilya kiremidi	15	1
Toprak	1487	100

Kaynak : Yerde yapılan gözlemlerden genelleştirilerek.

bile örtü malzemesi olarak saç tercih edilmektedir. Ancak saçın bu olumlu yanlarına karşılık Ilıca'daki meskenlerin % 80'i halen düz damlıdır. Halk bu tür damları aynı zamanda evin bir eklentisi olarak kullanmaktadır. Damın üzerinde karın birikmesini önlemek için, üzerine ot demetleri yığılmakta, böylece çocukların açtıktaki otları ateşe vermelerinden de bu yolla korunulmaya çalışılmaktadır. Bu tür ot yığınlarına yörede "taya" adı verilmektedir.

Kar birikmesi kış mevsiminde hakim rüzgâr yönü ile ilgilidir. Kışın hakim olan güneybatı rüzgârı, güneye ve güneybatıya bakan damlarda karın süpürülmesine yol açtığı halde, bu etkiye kapalı kuzeye ve kuzeydoğuya bakan damlarda kar biriktirmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, kış aylarında 3-4 saate kadar inen güneşlenme süresi, evlerin daha fazla ısıtılmasını gerekli kılan bir faktördür. Konumu doğu-batı doğrultusunda olan binalarda güneye bakan cephe sürekli güneş alırken, kuzeye bakan cephe daha soğuk olmaktadır. Bu nedenle binaların daha çok kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmesi uygundur¹⁰. Ancak böyle bir yerleştirme için arsanın yola göre de durumu önem taşımaktadır. Bu tür önlemlerin alınmadığı meskenlerde ısıtılma ihtiyacı ve yakıt harcamaları da artmaktadır. Aynı zamanda kuzeye bakan pencerelerde buzlanma, güneye bakanlara nazaran daha fazladır. Binaların kapıları, eğer kuzeye bakan cephede bulunmak zorunda ise, kapının önüne küçük bir eklenti yapılarak, kapı doğuya veya batıya açılacak hale getirilmektedir.

3-Toprak ve Bitki Örtüsü Özellikleri ile Mekan İlişkileri:

Araştırma sahasının toprak çeşitlerini Pulur Suyu'nun çevresindeki alüvyal topraklar ve Plio-Kuaterner çökelleri üzerindeki intrazonal topraklardan rendzinalar oluşturur¹¹. Çok ince unsurlar ile kısmen iri unsurlardan meydana gelmiş olan bu topraklar Ilıca'da, kerpiç yapımında saman karıştırılarak kullanılmaktadır. Ayrıca Karasu Çevresinde yer alan topraklara halk tarafından "çorak toprak" denilmektedir. Bu topraklarla evlerin damlarının örtüldüğü ve yağmur ile kar sularının içeri girmesine engel olunmaya çalışıldığı daha önce de belirtilmiştir.

Çevre topraklarından mümkün olduğu kadar faydalanılırken, Ilıca ve çevresinde yer alan bitki örtüsünden bugün fazla bir yarar sağlanamamaktadır. Araştırma sahasının günümüzdeki bitki topluluğunu step türleri temsil etmektedir ¹². Gerek yakacak, gerekse inşa malzemesi olarak kullanılması bakımından önemli olan orman formasyonu yakın çevrede yer almamaktadır. En yakın orman arazisi Aşkale civarındakiler ile, ilin kuzeydoğusunda bulunanlardır. Bununla birlikte Ilıca'nın içinde huş, kavak ve söğüt gibi ağaçlar bahçelerde ve yeşil alan olarak ayrılmış olan yerlerde yetiştirilmektedir.

Ilıca'da meskenlerin ahşap kısımlarını oluşturan ağaç malzeme, uzun yıllardan beri yöre dışından getirilmektedir. Zaten Evliya Çelebi (1611-1682) seyahatnamesinde, "bütün dağları çıplaktır. Ama Allah'ın hikmeti, odunu yine de ucuzdur. İki konak yerdeki dağlardan ... getirirler" demekle geçmişte de yakın çevrede ormanın bulunmadığını ifade etmiştir ¹³. Bununla beraber, Aşkale ile Çoruh vadisi arasında bulunan dağlık bölgelerde, daha 1830 yıllarına kadar geniş ormanların mevcudiyetinden söz edilmektedir ¹⁴. Bu ormanlar büyük bir süratle tahrip edilerek, bugüne çok az bir bakiyesi kalmıştır. Çok kuvvetli olan tahrip sonucunda artık uygun özellikle ağaç kalmadığından, inşa malzemesi olarak kullanılan tomrukların dışarıdan getirilmesi mecburiyeti doğmuştur. Karadeniz Bölgesi'nden getirtilen ahşap malzeme meskenlerin çatılarında, kapı ve pencerelerinde, döşemelik olarak zeminde kullanılmaktadır. Çevrede yetişen bitkiler daha çok hayvan yemi olarak tüketilmekle beraber bazılarında yemeklik olarak da yararlanılmaktadır.

Meskenlerin inşasında en fazla çam ve kavak kerestesi kullanılmaktadır. Ancak, binaların üstünün örtülmesi esnasında bazı fakir aileler sağlam bir malzeme olmamakla beraber söğüt ağacı kerestesinden de faydalanmaktadır.

4- Hidrografik Özellikler ve Mesken İlişkileri

Araştırma sahasını Pulur ve onun karıştığı Karasu drene eder. Pulur suyu, Palandöken dağları'nın batı kesiminden kaynağını alarak, Sakalikesik ovasını sulamaktadır. Bu ovayı geçtikten sonra Ömertepe (Pulur) köyünden dolaşarak Ilıca'ya gelir. Ilıca'nın üç mahallesi, Pulur suyunun Ilıca çevresinde çizdiği kavisin içinde, diğer iki mahallesi ise dışında kalır.

Rasat değerlerinin alındığı Pulur akım rasat istasyonu, rasat süresi hem çok kısa, hem de rasat yılları arasında boşlukları olan bir istasyondur. Ancak başka bir akım rasat istasyonu olmadığı için bu değerler kullanılmak zorunda kalmıştır. Pulur suyunun ortalama akım değeri $19.6 \text{ m}^3/\text{sn}$. dir. Ancak akım rasatları ortalamaları incelenirse (Tablo 4), Mart ayından itibaren başlayan yükselmenin, Nisan ayında maksimuma ulaştığı, daha sonra hızla düşen akım ortalamalarının minimuma Ağustos'da eriştiği, daha sonra yine Nisan'da maksimumu oluşturmak üzere tedricen arttığı görülür. Pulur suyu da Karasu ve

dolayısıyla Fırat gibi pluvio-nival bir rejime sahiptir¹⁵. Bu rejimde maksimum akış, yağmurdan çok karın erimesine bağlı olarak meydana gelmektedir.

Tablo 4: Pulur Suyu'nun Aylık Akım Rasatları Ortalamaları (m³ / sn).

Ek.	K	A	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E
0.66	0.61	0.77	0.85	0.87	1.76	5.58	6.12	1.37	0.34	0.25	0.42

Kaynak: EİEİ, 1956-1968 Su Akım Yılı Netiçeleri, Ankara: Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, EİEİ Genel Direktörlüğü.

Bir sahanın hidrografyası, sahada yer alan meskenlerde bazı elemanların farklılaşmasına yol açar. Şöyle ki; taban suyu seviyesinin yüksek olması, nemden korunmak için temel duvarlarının daha fazla yükseltilmesini, duvarı oluşturan malzemenin de daha çabuk dağılmaması için bazı tedbirlerin alınmasını zorunlu kılar. Taşkın söz konusu olduğu akarsuların çevresinde ise her zaman su baskını tehlikesi vardır.

İlca'da uzun kış devresinde gerek taban suyu seviyesinin, gerekse Pulur suyunun olumsuz etkileri görülmemektedir. Çünkü bu dönemde donma nedeniyle, kapilariteye bağlı olarak su seviyesi yükselmez. Ancak Nisan ayından itibaren karların erimesiyle hem taban suyu seviyesinde, hem de akarsularda seviye yükselmeleri olmaktadır. Taban suyunun yükselmesiyle, evlerin zemin ve duvarlarında rutubetlenmeler görülmektedir. Bununla birlikte, Pulur suyunun kanala alınarak ıslah edilmiş olması, taşkın ihtimalini azaltmıştır.

Nisan ayında meydana gelen maksimum, daha sonra Ağustos ayına kadar tedricen azalmakta ve yılın ilk donlarından sonra binalar için taban suyu bir sorun olmamaktadır. Ancak bu defa, donma çözülme sonucu betonun içindeki su etkili olmaya başlamakta ve betonda çatlama ve yarımlar meydana gelmektedir. Bu olay binaların sıvasında kolayca gözlenebildiği halde duvar içinde fark edilmemekte, böylece deprem anında hasarın artmasına neden olmaktadır. Özellikle Pulur suyu ve çevresindeki binalarda bir rutubet tehlikesi vardır. Burada yer alan Kanal Sokak ve Trafo Arkası Sokak'da bulunan kerpiç evlerin zemin duvarlarında, suyun kapiler yükselmesi ile sürekli dağılma tehlikesi görülmektedir. Ayrıca taşları birbirine bağlayan harcın bünyesine su almasıyla bağlayıcılık özelliği kaybolmaktadır. Aynı olumsuz etkiler tuğla ve briket binalar içinde söz konusudur.

Bütün bunlardan ayrı olarak, doğrudan olmamakla birlikte, meskenlerin eklentileri açısından etkili olan bir diğer faktör de, yörede yer alan şifalı kaynak sularıdır. Kaplıcaların bulunması, halkın banyo ihtiyacını büyük ölçüde burada giderebilmesine zemin hazırlanmıştır. Her ne kadar evlerde banyo veya en

azından "kerhiz" adı verilen akıntılıklar varsa da bazı aileler yine de kaplıcalara gidip, bir oda kiralamayı ve burada kükürtlü sular ile banyo yapmayı tercih etmektedir.

5- Ekonomik Yapı ve Mesken İlişkileri:

Ailelerin ekonomik yapısı ile meskenlerin yapı malzemesi ve eklentileri arasında sıkı ilişkiler vardır. Anket uygulanabilen 947 ailenin % 56.5'inin geçimlerini memur, işçi veya emekli gibi ücretlilerin oluşturduğu görülmüştür. Kalan % 37.0 oranındaki ailenin ticaret, hayvancılık, çiftçilik gibi işlerden geçimlerini sağladığı ve % 6.5 oranındaki aile reisinin ise düzenli bir işe sahip olmadığı belirlenmiştir.

Kuşkusuz bu ekonomik yapı etkisini meskenlerde de göstermiştir. Önceleri kerpiçten yapılmış olan evler, aile ekonomisindeki düzelmeye bağlı olarak, briket ve tuğlanın inşa malzemesi olarak kullanıldığı meskenlere dönüştürülmektedir. Evlerin ilk yapılışlarında ailenin ekonomik durumu ve faaliyetleri önemli bir faktördür. Örneğin Ilıca'da şeker fabrikası işçilerinin kurduğu kooperatif aracılığı ile yapılan evler, diğerlerine göre oldukça konforlu, kullanışlı ve modern görünümündedir. Keza geçimleri gerek yurt, gerekse Erzurum dışına giden bireyleri yoluyla temin edilen ailelerin meskenleri de modern tarzdadır.

Ilıca'da oturan ve geçimleri hayvancılığa dayanan ailelerde veya çiftçilik yapan ailelerin meskenlerinde çeşitli eklentilerin yer aldığı görülür. Bu meskenlerde, ekonomik faaliyetlere bağlı olarak ahır, merak (samanlık), kümes gibi eklentilerin bir veya bir kaçını mutlaka bulunur. Ilıca'da yaşayan ailelerin 1985'de % 42.3'ünün hayvan beslemediği, % 57.7'sinin ise küçük ölçüde hayvancılıkla uğraştıkları yapılan ankette belirlenmiştir. Ekonomik açıdan Ilıca'lılar için değer ifade etmeyen kümes hayvanlarının ailelerin ancak % 35.1'inde beslenmesi, hayvancılıkla geçinen ailelerde ise hem küçükbaş, hem de büyükbaş hayvanların beslenmesi araştırma sahasındaki hayvancılığın karakterini oluşturmaktadır.

Ilıca'da yer alan meskenlerin % 81.8'i (1217) aile konutu olarak kullanılmaktadır. Bunu ticari amaçlı olanlar % 12.8 (190 adet) lik bir pay ile izler. Dinî, idarî, askerî, çeşitli hizmet binalarından oluşanları ise sadece % 5.4'lük (80 adet) bir orana sahiptir.

Ailelerin ekonomik yapıları meskenlerin tek veya çok katlı olmalarında da etkili olmaktadır. Ilıca'da tek katlı meskenlerin sayısı 1349 (% 91), çok katlı meskenlerin sayısı 138 (% 9) dir. Çok katlı meskenlerden iki katlı olanları % 67'lik (92 adet), üç katlı olanları % 24 (34 adet) lük ve daha fazla kata sahip olanları ise % 9 (12 adet) luk paya sahiptir.

Ilıca'da meskenler iç planlarına göre, tek odalı meskenlerden 5 veya daha çok odalı meskenlere kadar büyük farklılıklar gösterir (Tablo 5). Oda sayılarındaki değişiklik evde yaşayanların miktarlarına ve ailenin ekonomik yapısına göre değişmektedir.

Tablo 5: Ilıca'daki Meskenlerin Oda Sayılarına Göre Dağılışı.

Oda Sayıları	Bina Sayısı	%
1 Odalı Meskenler	15	1
2 Odalı Meskenler	297	20
4 Odalı Meskenler	773	52
4 Odalı Meskenler	253	17
5 Odalı Meskenler	119	8
Diğerleri	30	2
Toplam	1487	100

Kaynak: Yerde yapılan gözlemlerden genelleştirilerek.

Yapılan anket sonuçlarına göre evlerdeki iç eklentiler de bir sınıflandırmaya tabi tutulmuşlardır (Tablo 6). Buna göre hiç eklentisi olmayandan bütün eklentileri tamam olanlara kadar çeşitli mesken guruplarının var olduğu görülmüştür. Mutfak olmayan evlerde "salon" adı verilen evin giriş kısmı mutfak olarak kullanılmaktadır. Bugün pişirme aracı olarak tüp gazlı ocaklar tandırın yerini almıştır, Daha önce de belirttiğimiz gibi banyo olmayan meskenlerde ya evin odalarından birinde "kerhiz" adı verilen akıntılıklar kullanılmakta, ya da bu

Tablo 6: Ilıca'da Meskenlerin İç Eklentilerinin Dağılışı.

İç Eklentiler	Konut Sayısı	%
Sadece mutfak	37	2
Sadece içte tuvalet	73	4
Sadece dışta tuvalet (x)	256	14
Mutfak ve banyo	18	1
Mutfak ve içte tuvalet	183	10
Mutfak ve dışta tuvalet (x)	256	14
Banyo ve içte tuvalet	73	4
Banyo ve dışta tuvalet (x)	18	1
Mutfak, banyo ve içte tuvalet	750	41
Mutfak, banyo ve dışta tuvalet(x)	128	7
Hiç olmayan	38	2
TOPLAM	1830	100

(x) Tuvalet bir iç eklenti olduğundan, bahçede bulunan tuvaletlerde bu tabloda yer almıştır.

Kaynak: Yerde yapılan gözlemlerden genelleştirilerek.

ihtiyaç için kaplıcalara gidilmektedir. Tuvalet bulunmayan evlerde ise, ya ahır gibi diğer eklentiler veya komşu mesken ile ortak bir tuvalet kullanılmaktadır.

Evlerin diğer bir iç eklentisini "tandır" oluşturmaktadır. Tandır bazı meskenlerde mesken içinde, bazı meskenlerde ise bahçede bulunmaktadır. Bununla beraber eskiden hem ısınma, hem de günlük yemek pişirme ihtiyacını karşılayan tandır, bugün fonksiyonunu yitirmiş durumdadır. Günümüzde meskenlerin ısıtılması için soba kullanılmaktadır. Bahçede yer alan "kalak" adı verilen tezek yığınları, "taya" adı verilen ot yığınları, "yakacak damı" denilen odunluklar diğer eklentilerdir.

6. Sosyal Yapı ve Mesken İlişkileri:

Araştırmanın yapıldığı devrede (Temmuz 1985 tarihi ile Nisan 1986 tarihleri arası) Ilıca'da tespit edilen aile sayısı 1830 dur. Bu aileler arasında hem geniş aile tipinin, hem de çekirdek aile tipinin örnekleri görülmektedir. Çekirdek aile tipi, geniş aile tipinin yaklaşık 3 katı kadardır. Geniş aile tipi toplam ailelerin % 25.8'ini meydana getirirken, çekirdek aileler % 74.2'lik bir paya sahiptirler.

Aile büyüklüğü açısından en fazla orana sahip aile büyüklüğünü 4-6 nüfuslu aileler oluşturur (Tablo 7). Bunların toplamdaki payı % 35.4'e ulaşmaktadır. Bunu, % 34.7'lik paya sahip olan 7-9 nüfuslu aileler, % 15.1'i bulan payı ile 3 ve daha az nüfusa sahip aileler, % 8.2'lik bir paya sahip olan 13 ve daha fazla nüfusa sahip aileler izler.

Tablo 7: Ilıca'da Aile Büyüklüğünün Dağılışı.

Aile Bireyi Sayısı	Aile Sayısı	%
3 Kişiden az	276	15.1
4 - 6	648	35.4
7 - 9	635	34.7
10 - 12	150	8.2
13 kişiden fazla	121	6.6
Toplam	1830	100.0

Kaynak: Yerinde yapılan gözlemlerden genelleştirilerek.

Aile tipinin daha çok çekirdek aile olmasının nedeni, ailelerin önemli bir kısmında, genç aile reislerinin de aylık ücretli olarak çalışması ve buna bağlı olarak evini baba ocağından ayırmasıdır. Öncelere bahçeye inşa edilen tek odadan oluşmuş bir dış eklentiye taşınan çift, zamanla evinin diğer eklentilerini de tamamlayıp, bağımsız ve tamamen ayrı bir meskene sahip olmaktadır. Bu konuda başka bir neden olarak da, tarım ekonomisinin Ilıca'da etkisini kaybetmekte olması gösterilebilir. Tarımla uğraşmayan ailelerde fazla insan gücüne

ihtiyaç olmamaktadır. Gençlerde ve toplumda meydana gelen değişme, bağımsız aile oluşturma düşüncesinin gelişmesini teşvik etmektedir. Bununla beraber Ilıca'da gelenekler ve görenekler fazla çocuğu teşvik ettiği için, ailelerin % 50'sine yakınının nüfusu 6 kişinin üzerindedir.

Ilıca'daki meskenler, aile büyüklükleri ve oda sayısı ilişkileri açısından incelenirse, bu tip meskenlerin % 50.1'inin üç odasının var olduğu görülür (Tablo 8). Nüfus büyüklüğü bakımından en fazla orana sahip aileleri 7 nüfuslu aileler oluşturur. Bu grup ailelerin oranları % 17.8 iken, bunu izleyen 5 nüfuslu ailelerin oranları % 14.2, 4 nüfuslu ailelerin oranları % 10.6, 6 nüfuslu ailelerin oranları % 10.5 ve 8 nüfuslu ailelerin oranları % 10.1'dir. Aile

Tablo 8: Ilıca'da Meskenlerin Oda Sayısı ve Aile Büyüklüğü İlişkileri.

		ODA SAYISI													
		1		2		3		4		5		5+		Toplam	
		S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
F	1	2	0.1	-	-	10	0.5	3	0.2	4	0.2	-	-	19	1.0
E	2	-	-	19	1.0	42	2.3	13	0.8	4	0.2	-	-	78	4.3
R	3	2	0.1	31	1.8	76	4.1	59	3.2	11	0.6	-	-	179	9.8
T	4	-	-	27	1.5	103	5.6	59	3.2	-	-	5	0.3	194	10.6
	5	-	-	47	2.6	117	6.4	74	4.0	22	1.2	-	-	260	14.2
S	6	-	-	27	1.5	108	5.9	46	2.5	11	0.6	-	-	192	10.5
A	7	2	0.1	43	2.3	191	10.5	63	3.4	14	0.8	13	0.7	326	17.8
Y	8	2	0.1	36	2.0	95	5.2	28	1.6	22	1.2	-	-	183	10.1
I	9	-	-	36	2.0	63	3.4	15	0.8	11	0.6	5	0.3	130	7.1
S	10	-	-	12	0.6	49	2.7	39	2.1	14	0.8	7	0.3	121	6.5
I	10+	7	0.4	19	1.0	63	3.5	53	2.9	6	0.3	-	-	148	8.1
Top.		15	0.8	297	16.3	917	50.1	452	24.7	119	6.5	30	1.6	1830	1000

Kaynak: Yerinde yapılan gözlemlerden genelleştirilerek.

büyüklüğü bakımından en fazla nüfusa sahip olan 7 nüfuslu aileler üç odalı evlerin % 59'unda oturmaktadır (İlıca'daki aile konutlarından üç odalılarında oturan 7 nüfuslu ailelerin toplam aile konutlarında oturanlarına oranı % 10.5'dir). Üç odalı evlerde yaşayanlardan nüfusu 5 kişi olanlar (toplamdaki payı % 6.4) ikinci sırayı alırken, 6 (toplamdaki payı % 5.9), 4 (toplamdaki payı % 5.6) ve 8 (toplamdaki payı % 5.2) nüfuslu aileler bunu takip etmektedir.

Üç değere bakılacak olursa, tek odalı evlerde tek başına yaşayanlar olduğu gibi (% 0.1), tek odada 10 nüfusun üzerinde nüfusa sahip olanların da yaşadığı evler vardır (% 0.4). Bu aileler genellikle İlıca'ya yakın bir zamanda yerleşmiş olan ailelerdir (Çalışmanın yapıldığı tarihlerde tek odalı bir evde, geçici olarak kardeşinin yanına yerleşen, köyden yeni gelmiş bir aile de tespit edilmiştir).

İki odada yaşayan ailelerin 6 nüfustan fazla olanları, iki odada yaşayanların % 58.3'ünü oluşturur. Bu, oda başına düşen fert sayısındaki fazlalığın bir göstergesidir. Nüfusu 6'nın üzerinde olanlardan iki odada oturanlar toplamın % 7.9'unu, üç odada oturanlar % 24.3'ünü, dört odada oturanlar toplamın % 10.8'ini ve beş odada oturanlar ise % 3.7'sini oluşturmaktadır.

Bu durum, ailelerin ekonomik bakımdan üst gelir dilimlerinde bulunup bulunmamaları ile ilgilidir. Eğer ailenin gelir seviyesi yüksek ise, daha fazla odalı evlerde oturabilmekte, en azından erkek çocuklar ile kız çocuklarını ayrı ayrı odalarda yatırmak istemektedir. Bu durumda aileler üç odalı evleri tercih etmektedir. Geniş aile tipindeki ailelerde yeni evliler için mutlaka ayrı bir oda bulunmaktadır.

İlıca'daki aileler eğitim durumları bakımından ele alınırsa, yaşlılar dışındaki nüfusun önemli bir kısmının okuma yazma bildiği söylenilebilir. Fakat İlıca'da kadın nüfusun okuma yazma oranı, Türkiye genelinde olduğu gibi, erkeklere nazaran düşüktür. Bu durum eğitimin diğer basamaklarında da görülür. İlkokula kadar hem kız, hem de erkek çocuklar okula gönderilmekle beraber, daha sonra genellikle erkek çocuklar öğrenime devam etmektedir. Araştırma sahasında orta, lise ve üniversiteyi bitirenlerin sayısı azdır. Bunun yanında üniversite veya dengi okulları bitirmiş fakat, mesleği dışındaki işlerle uğraşanlar da mevcuttur.

Belli bir okulu bitirmiş olanlardan, anket uygulanabilenler arasında ilkokulu bitirenler % 72, ortaokulu bitirenler % 14, liseyi bitirenler % 11 ve üniversiteyi bitirenler ise % 3'lük bir paya sahiptir. Anket uygulanan 947 ailede, herhangi bir düzeyde okul bitirmiş olanların oranı % 55'dir.

Araştırma sahasında bilgi ve görgünün artmasına bağlı olarak, ailelerde meskenlerin iyileştirilmesi konusunda büyük bir istek görülmektedir. Ancak bu istek, meskenlerin daha modern olmasını sağlayacak yeni ekonomik imkânların sağlanması halinde gerçekleşebilecektir.

DİPNOTLAR

1 Pulur ve Karaz'ın dip tarihi M.Ö. 4750-4000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız:

H.Z.KOŞAY, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1984, s.28-30

H.Z.KOŞAY ve H.VARY, Pulur Kazısı, Ankara: Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1964, s.11.

2 T.AŞIROĞLU, "Erzurum İlinin Tarihçesi", 50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi Cilt 1, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayını, 1974, s.76.

3 Resmi kaynaklarda gerek yıl ortası nüfus tahminlerinin yapılmasında, gerekse ileriye dönük nüfus tahminlerinde $P = P_0 \cdot e^{rt}$ formülü kullanılmaktadır. Bu formülden yıllık nüfus artış hızını veren formül çekilecek olursa, formülün;

$$r = \frac{\log P - \log P_0}{n \cdot \log e}$$

haline geldiği görülür. Formülde r: yıllık nüfus artış hızını, P_0 : arka arkaya gelen iki sayımdan birincisini, P: arka arkaya gelen iki sayımdan ikincisini, n: iki sayım arasında bulunan yıl cinsinden zamanı ve e: 2.7182818 (Sabit Sayı) göstermektedir.

4 İ.ATALAY, "Erzurum Ovası ve Çevresinin Fizikî ve Tatbikî Fizikî Coğrafyası", Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü, 1978, s.23.

5. İ.ATALAY, Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi, Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1978, s.27.

6 N.BAYÜLKE, "Doğu Anadolu'daki Kırsal Konutların Deprem Davranışları ve 30 Ekim 1983 Horasan Depreminde Gözlenmiş Hasar", Kuzeydoğu Anadolu Ulusal Deprem Simpozyumu Bildirileri, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1984, s.20-21.

7 S.ERİNÇ, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, 1953, s.38.

çıkılmaktadır. Yılın dört ayının (Aralık, Ocak, Şubat ve Mart) ortalama sıcaklığı 0°C'nin altındadır (Tablo 2).

- 8 Çatı; genellikle ahşaptan bir iskelete sahip olan ve mutlaka eğimi bulunan bir örtüdür. Dam; eğimi olmayan veya çok az olan örtü tipidir. Bu nedenle eğimi olmayan veya çok az olan örtü tipine düz dam, belli bir eğim değeri gösteren ve üzeri çeşitli örtü malzemeleri ile kaplı bulunan tipe de çatı denilmiştir (D. HASOL, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayını, 1975).
- 9 Loğlamak; loğ taşı adı verilen ağır taş silindirler ile toprağın bastırılması işlemidir.
- 10 H.DOĞANAY, "Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları", Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, 1983, s.412.
- 11 İ.ATALAY, "Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları", Ege Coğrafya Dergisi, 1 (1983), s.78-85.
- 12 İ.ATALAY, a.g.t., s.276
- 13 EVLİYA ÇELEBİ, Seyahatname Cilt 1-2, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983, s.505.
- 14 R. BAŞ, "Son 5 Bin Yıl İçinde Anadolu'da Orman Durumu", İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Seri B, Cilt XVIII, 2, 1968, s.233-234.
- 15 S.ERİNÇ, "Türkiye Akarsu Rejimlerine Toplu Bakış", Türk Coğrafya Dergisi, 17, 1957, s.108.

TERZİ BABA'nın TASAVVUF ANLAYIŞI

Prof.Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL (*)

Türklerin IX. asırdan itibaren kendi arzularıyla İslâm dinini kabul etmeleri hem kültür tarihimiz, hem de toplumsal hayatımız bakımından bir dönüm noktası teşkil eder. Bundan sonradır ki, toplumumuzda İslâm Kültürü ve Medeniyeti çerçevesinde yepyeni bir düşünce tarzı doğmuş ve buna bağlı olarak da yeni bir hayat şekli ortaya çıkmıştır. Çünkü bu ilk dönemlerde bir yandan İslâm dininin özünden kaynaklanan etkenler, bir yandan da din dışı etkenler sür'atle gelişen bir düşünce faaliyetini adetâ zorlu kılmıştır. İslâm uygarlığının ortak mirası olarak başlıca düşünce hareketleri, kelâm, tasavvuf ve felsefe üçlüsü halinde, işte bu faaliyetler sonucunda doğmuştur. Bilahare Osmanlılara geçen bu üçlü, medrese programlarında da yer almıştır. Medrese öğrenimini gören Osmanlı aydınları, bir yandan bu disiplinler üzerinde bilgi sahibi olurken, öte yandan onların büyük bir kısmı nitelikleri farklı da olsa, bu alanlarda eserler ortaya koyacak kadar uzmanlaşıyorlardı. Kültür tarihimiz bunun sayısız örnekleriyle doludur ve maalesef bu 600 yıllık geçmiş öylece el değmemiş bir alan olarak durmaktadır.

Halk ise bu düşünce hareketlerini "mezhep" ve "tarikat" yoluyla tanıma şansını buluyordu. Bunlardan "mezhep" kelâmî düşünce tarzını, "tarikat" ise tasavvufî düşünce tarzını temsil ediyordu.

Hemen belirtelim ki, İslâm düşüncesinin mezhep ve tarikatlar yoluyla halk yığınlarınınca benimsenmiş biçimi, "basit bir dünya görüşü" değildir. Aksine bu, sayın Prof.Dr.Küyel'inde ifade ettikleri gibi kelâm, tasavvuf ve felsefe gibi üç kaynaktan beslenen, yüksek düzeyden bilgelik severce bir hareketin halka inmiş ve sinmiş biçimidir. Halk bu yollarla eğitilmiş, götürülmüş ve yönetilmiştir. Özellikle tasavvuf, çoğu kez halkın kendi öz diliyle edebiyatta yansıyarak, Dergâh, Tekke, Zaviye gibi kuruluşlarda yol arayan - yol gösteren ilişkisi çerçevesinde ve tarikat yolu ve yordamıyla en önemli eğitim vasıtalarından biri olma durumuna geçmiştir. Bundan dolayıdır ki, tasavvuf denince müslümanların çoğunun aklına bir takım felsefi mütalaalar değil, belli bir hayat tarzı ve bu tarzı yaşayan insanlar gelir. Çünkü, tasavvufun belirgin özelliği, bir felsefi düşünce sisteminin savunuculuğunu yapmak değil, dünyaya karşı belli bir tavır takınmak ve bu tavra uygun bir hayat yaşamak olmuştur.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi

Bu özellikleriyle tasavvuf hareketi, islâm düşüncesi tarihinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Hatta denilebilir ki, islâm düşüncesine genişlemesine ve derinliğine tasavvuf kadar tesir etmiş başka bir ilim ve fikir hareketi çok azdır. Müslüman Türk toplumu, ruhî ve mânevî değerlerinin çoğunu tasavvufa borçludur. İslâm düşüncesine mânevilik veren de yine bu hareket olmuştur. Çünkü tasavvuf dini yalnız bir takım kaideler yekûnu olarak almayıp, onu derunî mânâsına nüfuz etmeğe çalışmış, mânevî hayatı maddî hayata üstün kılarak, Allah'la kul arasındaki münasebeti derûnileştirmek yolunda gayret sarfetmiştir.

İşte, tek ve son gâye olan Allah'a yaklaşmanın ve O'na ulaşmanın kelâmcıların yaptıkları gibi bir takım mantıkî ispatlarla değil, sufi metodlarıyla mümkün olacağı görüşünü benimseyerek "yola giren"lerden birisi de **TERZİ BABA**'dır. (1779-1848) yılları arasında yaşayan Terzi Baba, kırk yaşlarına doğru Nakşibendî tarikatına intisap etmiş, Mevlâna Halid-i Bağdadâ'nın halifesi olmuştur. Vefatına kadar Erzincan'da irşad görevini yerine getirmiştir. Sanatkâr olduğu için uzun süren bir tahsil hayatının olmadığı sanılıyor. Kendisi de, o günkü tahsil hayatının bir gereği olan Arapçayı bilmediğini ve ayrıca âlim olmadığını Kenzû'l-Fütuh'unda söylemektedir. Bununla beraber O'nun engin mânevî kültüre sahip bir ârif, bir mürid olduğunda da şüphe yoktur. Eserinin muhtevası ve müridleriyle bunu kanıtlamaktadır.

Terzi Baba'nın fikirlerini üç anabaşlık altında toplamak mümkündür.

Bunlar :

- 1) İman ve islâm, yâni şeriat hakkında fikirleri,
- 2) Tarikat hakkında fikirleri,
- 3) Hakikat hakkındaki fikirleridir.

Zaten kendisi de bilinen tek eserine başlarken bu üç şeyden, yâni **Şeriat, Tarikat** ve **Hakikatten** bahsedeceğine işaret ediyor. Bu, gâyet tabiidir. Çünkü bunlar arasındaki münasebet o kadar sıkıdır ki, biri olmaksızın diğerdinden bahsetmek âdetâ imkânsızdır. O, bu hususu şöyle ifade ediyor :

"Tarikat, Şeriat üzerine kurulduğu gibi, Hakikat de Şeriaten zuhur eder. Âlim olanlar Şeriatte, Ârif olanlar Tarikatte yol alırlar. Hakikate varmak ise kâmillerin işidir. Onun için her üçünü de cism ü canla sevmek gerekir. Zaten Peygamber de, buyruklarına Şeriat, fiil ve hareketlerin tarikat olduğunu buyururlarken hakikatin hâli olduğuna işaret etmiştir. Öyleyse her üçünü elde eden kişi, ârif ve kâmil olma yolunda bütün mesafeyi katetmiş olur." Bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, çağdaş islâm düşünürle-

rinden Seyyid Hüseyin Nasr'ın şu örneğini hatırlatmak istiyorum:

"Bir daire düşünelim. Bunun çemberi sayısız noktalardan meydana gelmiştir. Bu sayısız noktalardan dairenin merkezine sonsuz sayıda yarıçaplar çizilebilir. Bunlardan her biri çember üzerindeki bir noktayı merkeze bağlar. İşte bu dairenin çemberi iman ve islâmın çerçevesi, yâni, şeriatır. Bunun üzerindeki noktalar da bütün inananları temsil eder. Her bir noktadan merkeze giden yarıçaplar da tarikatler, yâni yollardır. Zira dünyadaki insan sayısınca kuldân Allah'a yol vardır. Merkez ise **Hakikat**'i hem şeriatın hem de tarikatın kaynağıdır. Hakikat ile Allah eş anlamlıdır. Şu halde bizim dairemizin yarıçapları kulları bağlayan yollardır. Fakat bu kullar, ancak şeriat çemberi üzerinde bulunmaları dolayısıyla bir yola girebilirler. Demek ki, Allah'a giden yolu bulmanın ilk şartı, iman ve islâm dairesi üzerinde olmaktır. Bu da herşeyden önce sağlam bir inancı gerektirir. Nitekim Terzi Baba da doğru yola girmenin ilk adımını **İman** olarak kabul etmekte, bununla Allah'ın bir lutfu, bir ihsanı olduğunu özellikle vurgulamaktadır.

O'na göre iman, Allah'ın varlığına ve birliğine, eşsiz ve noksansız sıfatlarıyla birlikte, " **آمنت** " de olanlara inanmak ve her'an kalbiyle onu tasdik etmektir. İmanın azı-çoğu yok, ancak kuvvetlisi-zayıfı vardır. Tasdikın devamlı oluşu ve tasdikle beraber ibadet, emir ve yasaklara riayet, imanın kuvvetliliğine işarettir. Bu da, Allah'ın hidâyet ve ihsanını lâıyk gördüğü kullarına bir lutfudur. "Yalan" ise imanla aslâ bağdaşmaz. O halde mü'min yalan söyleyemez.

Allah'a inanan kul, islâm-iman çemberi üzerinde yer almıştır. Aslında dairenin çemberi, merkezin bir yansımından ibaret olduğu için, bu çember üzerinde olanlara hakikat ışığı düşüyor, demektir. Bu da onların kurtuluşları için yeterlidir. Ama her zaman bununla yetinmeyenler, mutlaka merkeze gitmek isteyenler olacaktır. Bunlar ancak oraya giden yollardan birine, bir tarikata girmekle Hakikate ulaşabileceklerdir. Bu yol uzun ve çileli bir yoldur. Bu yolda kişiyi çelmeliyecek düşmanlar da vardır. Terzi Baba'ya göre bu düşmanların en büyükleri dörttür : Bunlardan birisi nefis, biri şeytan, biri kötü yâren, bir diğeri de dünya sevgisidir. Bunlara gâlib gelebilen insanı "Merd insan" olarak nitelleyen Terzi Baba, mücadele yollarını da göstermektedir. Dünya sevgisi ile Mevlâ sevgisinin kalpde aslâ bir arada bulunmadığını belirtirken de "ateş ile suyun aynı çanakta duramayacaklarını" söylüyor ve şunu ilave ediyor : "Dünya sevgisi aslında gereksizdir. Çünkü Allah, insanı dünya için değil, dünyayı insan için yaratmıştır. İnsanı da kendisini tanısin ve yalnız O'na ibadet etsin diye halk etmiştir."

Terzi Baba'nın bu düşüncelerinden hareketle, "tarikat ehlinin dünyadan tamamen el çekip, başkasının kazandığını yiyen insanlar olduğu" zannedilmemelidir. Bu düşüncelerle, gâye ile vasıta olamı tâyinde dikkatli davranılması gerektiğine işaret edilmektedir. Nitekim kendisi de Terzilik yapmaktadır.

Hz. Peygamber'in " **الفقر حشر** " (Fakirlik iftiharumdur) anlamındaki hadisini kendilerine düstur edinen mutasavvıfların "**FAKR**" ıstılahı, tarikatta çoğu kez yanlış anlaşılmıştır. Bu yanlışlık "Fakr" kelimesinin Türkçe'de taşıdığı anlamının arapça metinlere aynen tatbikinden kaynaklanmaktadır. "Fakr" yoksulluk anlamına alındığı için bu yanlışlığı düşünülmiştir. Gerçekten kelimenin bu anlamı vardır. Fakat, bu hadisteki anlamı "Allah'ın lutuf ve keremine her yönüyle muhtaç olmak" şeklindedir. İşte Terzi Baba bu ikinci anlamı sezmiş ve bu konuda :

"Murad nedir ve yahud bu kelâmdan
Fakîrullah idi bu iftihardan"

diye söylemiştir. Eserinin bir başka yerinde de :

"İlahi cümlemiz eyle Gufran,
Hayırlı mal verüp sen eyle ihsan"

demektedir.

Nefisle mücadelede, Allah'ı çokca zikretmenin insanı başarıya ulaştıracağına özellikle dikkati çeken Terzi Baba'nın bu konudaki düşüncelerini de şöyle özetlemek mümkündür : "İnsanın arzuları, başka bir ifade ile içinden gelen istekleri ya vasıtalı ya da vasıtasızdır. Vasıtalı olanlar ise **Nefs**'den ya da **Hak**'tandır. Kulda **cüz**'i **irade** yâni (**seçme hürriyeti**) vardır. Kul bunlardan hangisini seçerse Allah da onu yaratır." Terzi Baba'ya göre, meleğin sesini şeytanınkinden, Hakk'inkini nefsinkinden ayırt etmede haram yemiyenler daha şanslıdırlar. Bunun için kul aslâ haram lokma yememeli. "Değil haram, şüpheli bir tek lokma yiyenin bile duâsı kırk gün kabûl olmaz" demektedir.

Tasavvufta yolunu insanın kendisi seçse de, yola yalnız başına giremez. O, herşeyden önce bir terbiye işidir. Eğitilmeye muhtaç olan insanın ilk işi, kendisine yol göstermeğe muktedir birini bulmaktır. Bu **mürşid-i kâmil** genel adıyla **şeyh**'tir. Metodları farklı olsa da, medresede müderris ne ise tarikatta şeyh odur. Terzi Baba'ya göre tevbe edip, bir şeyhe bağlandıktan sonra, onun her dediğini kabul etmek, onu can-ı gönülden sevmek ona içten gelen bir saygı göstermek, onun her dediğini hak bilip emrini tutmak ve rızasını gözetmek, şeyhden başkasını terketmek, kısaca şeyh'e tam bir teslimiyet mürid için gereklidir. Bu teslimiyet

mürşidin çabuk yol almasını sağlar. Diğer taraftan Şeyh'in de bütün fiil ve hareketleri, telkinleri ile ahenkli olmalıdır. Aksi halde böyle bir terbiye sistemi de testirsiz kalır. Terzi Baba burada, mürşidin bir vasıta olduğuna, küllî irade dilemezse kulun tecelliden nasıbinin olamayacağına dikkat çekerek, "Allah dilerse ihsan eder ve O, verdiği aslâ geri almaz" diyor.

Böylece kamil bir mürşidin (yol göstericinin) idaresi altında "**yola giren**" kişi, Hak'tan başka her şeyden yüz çevirerek, yalnız O'na yönelir. Cehaletten ilme, kötû huylardan güzel huylara doğru koşar, kendi varlığından geçerek Hakk'ın varlığına doğru yol alır. Diliyle "Allah'tan başka Tanrı yoktur" deyip, gönülden "ibadete layık tek varlığın yine Allah olduğunu tasdik eder. Kendi varlığı bu yolla yıkılınca, tek bir şeyin yalnız Allah'ın var olduğunu söyleyip durur. Tek gâye Allah'a varmak olduğundan, kendi varlığını O'nun varlığında eritir, yok eder. Varlıkta birliğe erer.

Bu düşünceleriyle Terzi Baba, Tasavvufta vücutçuların görünüşünü benimser.

"İlimsiz irşad mümkün değildir, Hudâ ârifleri ise asla cahil olamazlar" diyen Terzi Baba, ilme ve âlime çok değer verir. Ancak, yalnız âlim olmak yeterli değildir. Kişi bildiğini yapmalıdır, yoksa ilmin bir yararı olmaz. Yâni, sadece **bilmek** değil, bilmekle birlikte **olmak ta** gerekir. Bununla beraber, âlime mutlaka saygı duyulmalıdır." Gülün kokusundan ve güzelliğinden yararlanan insan, onun dikenini hor görmemelidir.

Terzi Baba, ilmi, "**İlm-i Zahir**" ve "**İlmi Bâtın**" diye ikiye ayırır. Bunlardan birincisi, mantık kuralları çerçevesinde aklın elde ettiği bilgi olup buna "kazanılmış bilgi = Kesbî bilgi" de denir. İkincisi ise aklı aşar. Dolayısıyla bu tür bilgi ile bilinebilen birçok şeyin, Zahirî bilgi ile bilinmeyeceği açıktır. Çünkü Batını bilgi, mantıkî aklın sahip olduğu bilgiden tamamıyla farklı olan bir bilgi çeşididir. Bu bilgi çeşidi, dış nesnelerin değil, hakikatin kendisinin vasıtasız idrakî; başka bir ifade ile, aklın muhtemel ve sadece tahmini bilgisine karşılık, şeylerin ne iseler O olmaları halindeki hakikatlerin bilgisidir.

Bunun içindir ki, bu bilgi türüne Sûfiler haklı olarak "Zevk" adını verirler. Bu deyim bir kavrama fiilinden çok, bir iç idrâk hali olan vasıtasız tecrübe haline işaret eder. Buna ilâhî bilgi, sırların bilgisi, gaybın bilgisi ...de derler.

Batını bilginin en göze çarpan özellikleri; Zahirî bilginin kazanılmış olmasına karşılık, Batını Bilgi Vehbî'dir, bağışlanmış-tır, doğuştandır, bütün yoklukların varlığını aydınlatana âittir. İnsanda bazı tasavvufî şartlar altında zuhûr eder. O aklın ötesin-

dedir ve aklı aşar. Belirli bir ruhi arınma derecesine ulaştığı zaman sufünün kalbinin her tarafına taşan nür şeklinde kendini gösterir. O, her şeyden önce, takdir edilmiştir. Velilik kazanılan bir mertebe olmadığı gibi, O da kazanılamaz. Ancak Allah'ın iradesiyledir, ve kesinlik ifade eder. Batını bilgi aslında Allah'ın bilgisiyle aynıdır, O açıklanamaz. Sufi Batını bilgi vasıtasıyla Hakikat'in mahiyetinin tam bilgisini elde eder. İlahi tecelli vasıtasıyla Bir'in hangi anlamda Çok'tan farklı olduğunu anlar.

Bu özellikleriyle Batını bilgi, Zahirî bilgiden daha üstündür. Bu iki bilgi türünü mukayese eden Terzi Baba, Zahirî bilgi hakkında "küçük sularda cevher çok bulunmaz" demektedir.

Kısaca arzetmeğe çalıştığım bu düşünceleriyle Terzi Baba, Tasavvuf açısından yeni bir şey getirmemektedir. Zaten kendisinin de böyle bir iddiası yoktur. Bununla beraber O, huy ve ahlak bakımından üstün sayılan faziletlerin tamamına kavuşmuş, noksanlıklardan beraat etmiş, insana ait sıfatları nefsinde yok etmesini bilmiş, nefsin nasibini terkedip Hak'tan nasibini almış "Ölmeden önce ölünüz" buyruğunun sırrına ermiş, İbrahim Peygamber'in kerem ve cömertliğini, İshak Peygamber'in Teslimiyetini, Eyyub'un sabrını, Zekeriyya'nın yakarışını ve Hz. Muhammed'in Fakr'ını kendisine düstür edinmiş bir mürşid-i Kâmil, bir olgun insandır.

EĞİTİM FELSEFESİ CAN MI ÇEKİŞİYOR *

D.C.Philip **

Çev.: Dr. Necmettin TOZLU ***

İnsanlık tarihi hiç görmediği bir yol ayrımı ile karşı karşıya-
dır. Yollardan biri çaresizliğe ve ümitsizliğe götürür. Diğeri ise
tamamen yok olmaya... Doğru seçimi yapacak hikmete sahip olmak
için dua edelim.

Woody Allen, "Mezunlara Hitabım"

Eğitim felsefecileri de kendi yönlerinden bu müthiş ikilem ile
karşı karşıyadırlar. Onların çoğu, bir yandan eğitim siyaseti ve
uygulamalarına da katkıda bulunmak isterler. Onlar zamanımızın
Clark Kents'leri olmayı şiddetle arzu ederken yumuşak tavırlarıyla
uygun fırsatlar bulduklarında, mavi-kırmızı elbiseler giyerek adalet,
ve Amerikan örf ve âdetleri uğrunda veya hiç olmazsa bu
kavramların eğitimsel karşılıkları adına mücadeleye koyulurlar.
Buna bir örnek verirsek, Harry S.Broudy eğitim felsefesi hakkındaki
endişelerini şöyle ifade etmiştir : "Eğitim felsefesi meslekî uygula-
maların ayrıntılarından oldukça uzaktır".¹ Ayrıca eğitimcilerin,

* Eğitim felsefesi çalışmaları Amerika'da oldukça ileri bir
safhada olmasına rağmen, bu konuda bugün öyle problemlerle
karşılaşmaktadır ki, neredeyse şimdiye kadar yapılan çalışmaların
yetersiz ve değersizliğine inanılacak duruma gelinmiştir.

Ülkemizde henüz yeni başlamakta olan eğitim felsefesi
çalışmaları, Amerika'daki ve benzeri ülkelerdeki çalışmalardan
faydalanırken, onlardaki hataları tekrarlamamak ve daha sağlıklı
bir gelişme seyri izlemek için, bir nev'i Amerika'daki eğitim felsefesi
çalışmalarının muhasebesini veren bu makaleyi, yazarla
mektuplaştıktan sonra tercüme etmeyi tercih ettik. Bu makale,
"Educational Studies"de, Vol.: 14, Num. 1, Spring 1983'te yayınlan-
mıştır.

** D.C.Philips, Stanford Üniversitesi'nde eğitim ve felsefe
profösörü olarak görev yapmakta, ayrıca öğretim programları
değerlendirme direktörlüğünü de yürütmektedir.

*** Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
Öğretim Üyesi

"eğitim felsefecilerinin genelde eğitim problemlerini ve okul eğitim ve oğretimine etkili olan meseleleri ele almalarını beklemeye hakları olduğunu ileri sürmüştür"² (Öyle görünüyor ki Broudy filozofların filozof olmalarından dolayı bu hizmeti yürüttüklerine inanıyor). Problem şu ki, Süperman dünyadaki yanlışları düzeltmek üzere nasıl donatılmış ise, sahip olduğu silah ve teczihat ile eğitim felsefecilerinin bu konuda aciz ve çaresiz olmaları için hiç bir sebep yoktur. Aslında bu ikilemi daha da kesin ve içinden çıkılmaz bir biçimde ifade edersek şöyle bir iddiada bulunabiliriz: Eğitim felsefecilerinin, sadece kendi felsefelerini bir yana bırakmak suretiyle bile olsa, eğitim uygulamaları ve politikası alanlarında birşeyler başarma arzu ve hevesini duymaları ihtimal dahilindedir.

Thomas F. Green'in ifade ettiği gibi,

"Flozoflar hangi yetkiye ve özel maharete sahiptirler?

Onlar tipik devlet dairelerinin yetkisini kullanamazlar. Sahip oldukları akademik özelliğin, onlara ekonomistlerin, hukukçuların, sosyal bilicilerin ve bir başka meslek mensuplarının haklı veya haksız olarak politika üzerinde konuşabilme yetkisini vermediği de aşıkardır"³.

Green, filozofların filozofluk sıfatıyla, genel eğitim politikasını oluşturmada özel bir katkıları bulunduğunu ileri sürmenin bile okul müdürleri ve yönetim kurulu üyeleri için "abes" olacağını belirtiyor. (Çıkmazı daha da çetrefil bir duruma getiren odur ki çok yakın geçmişte eğitim felsefecileri ve okul müdürleri eğitim felsefecilerinin pratik yardımlarda bulunabileceklerini ummuşlardı, oh ne âlá !).

Çıkmazın diğer bir yönü işe şudur : Eğitim felsefesiyle meşgul olanlar arasında öyleleri vardır ki felsefi disipline katkıları yüzünden şöhret kazanmağa can atarlar. Nihayet onlar eğitim filozoflarıdır. Matematik felsefesi yapanlar felsefeye katkıda bulunurlar. İlim felsefesi de öyle... O halde eğitim felsefecileri neden olmasın? Problemlerin bir çoğu burada yatmaktadır. Bunlardan birisi herhangi bir eğitim fakültesinde eğitim felsefecisine artık yer verilmemekte olmasıdır. Zira felsefeye katkıda bulunmak isteyen diğer akademisyenlere -bilim felsefecileri ve ötekilere- hemen hemen daima felsefe bölümünde görev veriliyor ve bunların dersleri çoğunlukla felsefe oğrencileri tarafından alınıyor. Fakat bir diğer daha ciddi endişe verici husus, eğitim felsefecilerinin diğer ve felsefeciler arasında çok az bir yekün tutmasıdır. Ira Stainberg'in ifade ettiği gibi "eğitim felsefecileri, eğitimci meslektaşlarınca ve oğrenciler tarafından genellikle anlaşıl-

maz insanlar olarak görülürler. Fakat bu anlaşılmazlık muhtemelen gerçek bilim adamına uygun düşmeyen ikinci dereceden, önemsiz bir değerlendirmedir" 4.

Setinberg, "şimdiye kadar yapılanın aksine, şayet geleceğin eğitim felsefecileri, daha derin ve köklü felsefe bilgisi olan adaylar arasından daha dikkatli bir şekilde seçilebilirse, bu problemin halledilmesi düşünülebilir" diye devam ediyor. Eğer eğitim felsefecileri birinci sınıf filozof olsalardı onların, eğitimin felsefi cephesi üzerindeki çalışma ve araştırmaları baskın çıkacak ve meselenin eğitimle ilgili tarafı tamamıyla ortadan kalkmış olacaktı. O halde bu ikilemi daha belirgin bir biçimde ifade edelim : Eğitime, birçok kimsenin arzu ettiği gibi, katkıda bulunmak için eğitim felsefecileri felsefeden uzaklaşmak zorunda kalabilirler. Öte yandan felsefeye katkıda bulunabilmeleri için felsefecilerin bu sahadaki maharetlerini geliştirmeleri gerekebilir. Bu taktirde eğitime duydukları ilgilerini tamamen terketmek zorunda kalabilirler. Yahut R.S. Peters'in belirttiği gibi "eğitim felsefesindeki tehlike, diğer herhangi uygulamalı bir sahada olduğu gibi, iki zıt görüşten birisini hâkim kılmaktır. Böyle bir çalışma pratiğe uygun düşebilir, fakat felsefi olarak zayıf kalabilir, ya da felsefi yönden doyurucu, ancak pratikteki problemleri çözmekten uzak olurdu"⁵. Bu konuda akla gelebilecek ilk itiraz, bu ikilemin gerçek bir çıkmaz olmadığıdır. Zira zıtlıkları değişik tarzlarda bağdaştırmak mümkündür ve önemli bir nokta da bu konuda birçok şeyin, esas alınan felsefe tanımına bağlı olduğudur. Herşeyden önce azimli bir kimsenin felsefeye katkıda bulunması ve böylece eğitim politikası ve uygulamasını etkilemesi mümkündür. Mümkün evet, muhtemel hayır ! (Hele aynı anda bir çırpıda iki türlü katkıda bulunmak mümkün değildir). Geçen yüzyıl içerisinde sadece bir kaç düşünür bunda muvaffak olabilmıştır. Yüzyılın sonunda idealist filozof ve Teorik Felsefe Dergisi'nin yazı işleri müdürü William Terey Harris ilk defa Birleşik Devletler Eğitim Komisyonu üyesi olarak hizmet etmiş, ondan sonra da John Dewey'nin etkileri görülmüştür (Gerçekten her iki sahaya da aynı eseriyle katkıda bulunmuştur). 1930'larda İngilterede B.Russell ciddi felsefi ilgilerini arka plâna iterek ilerici anlayışla bir okul açtı ve bu okul için para temin etmek gayesiyle eğitim üzerine birçok eser yazdı. 1960-1970 yılları arasında saygıdeğer filozof R.S.Peters eğitim felsefesi sahasına döndü. Ayrıca, onun ders programı ve öğretmen yetiştirme konularında da bazı etkileri oldu. (Aynı şey Harvard'da Scheffler için de söylenebilir).

Özellikle Birleşik Devletler'de herhangi bir felsefeyi bir yana bırakıp, şu veya bu eğitim reformunu savunanlar da vardı.

Olduğu varsayılan bu ikilemin ikinci çözüm yolu ise, böyle bir çıkmazın varlığını bütünüyle reddetmektir. Felsefe ile eğitim alanındaki uygulamalar arasında hiçbir çelişki yoktur. Herhangi bir sahada doğruluğu kabul edilmiş uygulama ile kavramların açıklığı kavuşturulması ve tartışılması genellikle bir arada bulunabilir. Ama buna rağmen eğer fizikçiler kavramları karıştırmışlarsa uygulamalarının başarılı olması ihtimal dahilinde değildir. Bunun gibi mühendisler de muhakeme hatası içerisinde iseler onların meydana getirdikleri yapıların ayakta durması mümkün olmayacaktır. Böylece eğitim hakkında felsefe yapmakla -yani eğitime ait kavramların açıklanması, tartışmaların değerlendirilmesi, faraziyelelerin ortaya konması, ahlâki meselelerin ayrıntılı olarak aydınlatılması ve bu kabilden hususlar-eğitim felsefesi, eğitim uygulamalarına hayati bir katkıda bulunuyor demektir.

Aslında bu yol, hem eğitim felsefesinin bir araştırma sahası olduğunu ispat etmek hem de bu çıkmaza bir çözüm getirmek için kabul edilmiş bir metod haline gelmiştir. R.S.Peters belki bu konunun önde gelen sözcülerinden biri olarak şöyle der :
"Eğitimin gayeleri üzerinde birleşilmiş değildir. Çeşitli konularda bizzat öğretim faaliyetinde bulunan farklı şahısların anlayışları, kaideler, usuller ve muameleler daima değişik ve tartışmaya açıktır. Okul teşkilâtı, sınıf idareci ve müfredatla ilgili temel problemler sürekli olarak ortaya atılmaktadır. Ahlâki eğitim sahasında ise, oldukça farklılaşmış bir cemiyeti karakterize eden ölçülerin farklı oluşlarından dolayı iş daha da anlaşılmaz hale gelmiştir. Böylece problem, herhangi bir öğretmenin yaptığı şey konusunda felsefi bir düşünceye dalıp dalmaması değil, görevini titizlikle yahut kayıtsız olarak yapıp yapmamasıdır"⁶.

Peters'in de kabul edeceği gibi , bu kayıtsız tutumdan kaçınması gerekenler sadece öğretmenler değildir. Eğitim alanında çalışan bütün meslek sahipleri, araştırmacılar, program geliştiricileri, değerlendiriciler, yönetmelik hazırlayıcılar müfettişler ve eğitim harcamalarını karşılayan daire memurlarının hepsi yaptıkları şeyler hakkındaki felsefi yaklaşımlarında titiz olmak zorundadırlar. Eğitim felsefesinin rolü, bunu teşvik etmek ve bu lâkaydıliği önlemek veya ortaya koymaktır.

Bu kayıtsız yaklaşımın zararlarını ve eğitimin genel ölçüleri üzerinde felsefecilerin ne kadar az etkisi olduğunu gösteren bir örnek, daha geçenlerde Phi Delta Kappa Araştırma Geliştirme ve

Değerlendirme Merkezi tarafından yayınlanan bir büroşürün giriş cümlelerinde ifade edilmiştir. Eger eğitimin şeref cemiyeti lâkayt olursa olağan üstü lâkayit- bu sorumluluk eğitim felsefecilerine yüklenebilir mi? Söz konusu broşürde şöyle denilmektedir :

"Motivasyon bir kavramdır. Fakat bütün soyutlamalarda olduğu gibi, varolan ve ölçülebilen bir gerçek olarak ele alınmıştır. Tek başına kavramın kendisi bile böyle bir işlemin bir örneğidir. Kısmen isim olarak bir kavram olsa bile, çoğu insan onu gerçekte varolan bir şey olarak görür. Motivasyon böyle bir kavramdır veya psikologların ifadesiyle bir "yapıdır". Bir yapı olarak, etki ve tepki arasındaki münasebeti sağlayan, harekete sevkeden bir sebep yahut teşvik unsuru olarak kavramlaştırılmıştır. Fakat bunun izahı bu kadar basit değildir"⁷

Bütün kavramlar soyutlama yoluyla mı yapılırlar? Soyutlama "gerçek dışı" ile aynı mıdır? Soyut veya nazari varlıklara gerçek olarak bakılamaz mı? (Atomlar, atomu meydana getiren proton, nötron ve elektronlardan herhangi birine ve genlere ne diyeceğiz?) Gerçekte varolan nesnelere bunların zihnimizdeki kavramları arasındaki münasebet nedir? "Yapı ", "kavram"la eş anlamlı mıdır? Kavramlaştırma tanımlama ile aynı mıdır? Bu sorular daha çok felsefenin neden bahsettiği esasına yöneliktir. Fakat yukarıya alınan paragraf ise, bu tartışmalara ışık tutan felsefi yayınlar yokmuş gibi meseleleri dehşet verici bir şekilde birbirine karıştırmakta ve bazı görüşlerin doğru, bazılarının yanlış olduğunu üstü kapalı bir şekilde ifade etmektedir.

Zamanımızdaki Çabalar

Bu kalem tecrübesinin gayesi ne Phi Delta Kappa'ya hücum etmek ne de Peters'in eğitim felsefesinin savunmasını desteklemektir. Arnaç, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitim felsefesinin yakın geçmişteki gelişmelerini gözden geçirmektir. Yukarıda ifade edilen ikilem ve beraberinde getirdiği çözüm yolları bize faydalı bir tartışma çerçevesi sağlıyor.

Ana temayı geliştirme süresi içinde eğitim felsefesi hakkında çeşitli olumsuz noktalar ileri sürülebilir :

a) Bazı analitik çalışmalar eğitime ait önemli kavramların açıklığa kavuşmasını sağlamış, ancak sadece bu kadarla kalmış ve eğitim politikasında ve uygulamasında Peters ve çalışma arkadaşlarının, bu konuda bilgisiz ve kayıtsız olanları reforma inandırma- ya yönelik çabaları ölçüsünde fayda sağlamamıştır.

b) Çoğu eğitim felsefeleri sıkıcı ve bunların bazıları anlaşıl- maz niteliktedir.

c) Bazı eğitim felsefecilerinin çalışmaları ilgi çekicidir, hatta bunlar eğitim uygulamaları için önemlidir. Fakat felsefi değeri çok azdır.

d) Eğitim felsefecilerinin bazı çalışmaları felsefi mahiyettedir. Fakat bunların da felsefeleri yetersizdir.

e) Eğitimde en ilgi çekici ve uygulamada önem taşıyan felsefi çalışmaların bir kısmı, felsefeciler ve eğitim felsefecileri tarafından değil, eğitim araştırmacıları, psikologlar ve buna benzer kişiler tarafından yapılmıştır.

Bu iddiaları ispatlayacak ve esas tezi geliştirecek belgeleri ortaya koymadan önce, arka plandaki bazı sebepler açıklanmalıdır. İlerideki sayfalarda bu makalenin meslektaşları arasında hasıl edeceği düşmanlık hislerini, İnciden alınan aşağıdaki satırlar kısmen hafifletebilir.

"Hatasını düzeltmeyi seven bilgiyi de sever,

fakat ikazlardan nefret eden kimse zalimdir"⁸.

(Eğitim felsefesi cemiyetinin kıdemli ve şeref üyeleri, genellikle eski başkanları bu eleştiriden istisna edilmişlerdir). Burada, "ancak güçlü olanlar dayanabilir, katlanabilir).

İç Tarihle Dış Tarih Karşı Karşıya :

Çağdaş eğitim felsefesinin sağlıklı durumu tartışıldığında, bazı çevreler disiplinin bizzat dışında yatan sebeplerin varlığını belirleme eğilimini göstermişlerdir. Bu eğilim bir başka deyimle, Imre Lakatos'un "dış tarih"⁹ olarak adlandırdığı şeyle ilgilenmek anlamına geliyor. Eğitim felsefesinde mevcut akademik mevkilerin sayısı azalmaktadır. Bunun sebebi, çoğu kere ileri sürüldüğü gibi öğretmen eğitiminde ülke çapında veya milletlerarası ölçüde kısıntı yapmaya gidilmesi olmuştur. Ve bu durum, felsefecilerin eğitim fakülteleri bünyesindeki mevkilerini koruma yolunda verdikleri politik mücadeleyi kaybetmeleriyle daha da kötüleşmektedir. Diğer taraftan eğitim fakültelerinde eğitim felsefesi dersini alan öğrenci sayısı azalmaktadır. Buna sebep olarak, akademik mevkilerin sayısı azaldıkça, her öğrencinin bir kaç saat da olsa eğitim felsefesi okumasını sağlayacak bir ders programını gerçekleştirecek politik güçten mahrum olmaları ileri sürülmektedir. Okutulan bazı derslerin seviyesi çok düşüktür. Zira felsefi ve temel kavramları ihtiva eden asıl dersler felsefeciler tarafından değil (çünkü hiç yoktur) eğitim psikologları ve sosyologlar tarafından verildiğinden bu durum akademik pozisyonların kaybını doğurmaktadır¹⁰. Yeni

fikirlerin yokluğu, kısmen zeki ve iyi eğitilmiş felsefecilerin öğretmenlik mesleğine alınmasındaki güçlüklerden kaynaklanmaktadır. Çünkü bunlar için boş kadro yoktur (Bu belki de bir meslek için kaderin en zalim hükmü sayılabilir. Tıpkı devamlı taze kan bulamadığı için ölüme mahkûm olan Kont Drakula gibi).

Bu sahadaki problemler sadece dıştan gelen bu gibi faktörlerden ibaret değildir. Bu problemlerin eğitim felsefesi tarihi için değil, bilim tarihi için söz konusu olduğunu belirten Lakatos, bir disiplindeki gelişmenin büyük ölçüde akli olduğunu ve bunun da ancak disiplinin kendi iç gelişme tarihini de göz önüne almakla gerçekleşebileceğini ileri sürüyor. Bu hususta girilecek gayretler ilgili bilim adamlarının çözmeye çalıştığı problemleri, sahip oldukları metodik görüşleri ve bilgiyi, ortaya koydukları teoriler için geliştirdikleri ana prensipleri ve birbirlerine yönelttikleri eleştirileri de içine alır.

Nihayet öğretmenlerin, okul müfettişlerinin ve benzeri kişilerin akademinin politikasının şekillenmesinde çok az etkileri vardı. Eğitim felsefesinin akademik bir meslek olarak itibarını kaybetmesinin sebebi diğer öğretim üyelerinin gözlerinden düşmesiydi. O halde, samimi olarak ifade etmek gerekirse bu üzücü durum, büyük bir çoğunlukla, yapılan çalışmaların ilgi çekici ve yeterli olmayışından, yani disiplinin kendi içerisindeki sebeplerden ileri gelmekteydi. Bu hipotezi destekleyen ilk makûl örnek, Eğitim Araştırmaları Ansiklopedisi'nde yeni yayınlanmış olan 256 makaleden sadece dördünün felsefeciler tarafından yazılmış olması gerçeğidir. Bu saha daha çekici olsaydı, çok daha değerli eserler verilebileceği farzedilebilirdi. Bu husus Disiplinlerin Yaşaması Kanunu haline dönüştürülerek şöyle ifade edilebilir : "İlim adamları ilgi çekici çalışmalar yapan meslek arkadaşlarının şevkini kırmaz" veya Altın yumurtlayan bir kazı sadece bir deli öldürebilir".

Eğitim felsefesi, yetersiz araştırmaları yeterli ve mükemmel uygulamalarla telafi etmekle veya uygulayıcılarla görüş alışverişinde bulunmakla akademik bir disiplin olarak asla yaşayamaz. Bu sonuncu husus, disiplinin yaşaması için zorunlu bir şart olabilir (veya olmayabilir), fakat bu, birinci hususla mukayese edildiğinde kesinlikle yetersizdir ve birinci çalışma şekli şüphesiz zorunludur.

Eğitim felsefesinin kendi içinden gelen akademik yetersizlikleri tartışmaya başlamadan önce, ön hazırlık mahiyetinde ele alınması gereken önemli bir diğer husus da şudur: Bizâtihi felsefenin kendi yapısı. Elbette dar ve tek taraflı bir felsefe anlayışını şart koşarak eğitim felsefesinin "can çekişmekte" olduğunu ortaya koymak mümkün olabilir, ne varki bu varılacak sonucu daha başlangıçta belirlemek olacaktır. Haliyle burada meseleyi karmaşık hâle getiren faktör, felsefenin ne olduğu hususunda kuvvetle benimsenen birbirinden farklı düşüncelerin varlığıdır.

Değişik Felsefi Gelenekler

Felsefe mesleğine mensup olmayan birisine ilk bakışta tuhaf gelen şey, felsefecilerin maharetlerini "İçer doğru" çevirmeleri ve bizâtihi felsefenin mahiyetini araştırmaya koyulmalarıdır. Felsefecilerin çok sık yaptığı bir iştir bu. Fakat konu, bu "İçer dönük" bakış açısından ele alındığında ortada herhangi bir acayıklık yoktur. Felsefe, insan bilgisinin temelleri, aksiyonların doğru olup olması, gibi hususlarla meşgul olur. Böylece bu genel hususların araştırılmasından elde edilen bilgi ve maharetleri, tabii olarak felsefi bilginin değeri ve temelleri gibi özel problemlere uygulamaya çalışır. Ludwig Wittgenstein eserinde -ki belki de 20.yy. ilk çeyreğinde felsefe dünyasında en etkili kitap -felsefi bir yazının (kendisinininki de dahil) baştanbaşa saçma süper şeyler olduğunu ifade etmiş olsa bile, felsefenin tabiatı hakkında şimdiye kadar ulaşılan sonuçların çeşitliliği hayret vericidir. 12

Eğitim felsefecileri de kendilerini "içer yönelmeğe" teşvik eden bu harekettten kurtulamamışlardır (Bu makalemizde bu konuyu açıklamaya çalışacağız).

Böyle bir "vicdan muhasebesi" veya kendi kendini tahlil ortamı içinde genellemeler yapmak veya geniş bir manzara olarak tasvire çalışmak tehlikelidir. Felsefeciler kendi disiplinleri üzerinde anlayamazlar ve hatta önemsiz ayrıntılar yüzünden öskelenebilirler. Frankena 1956'da hakaret görmeği göze alacak kadar cesaret göstermişti. O'nun fikrine göre felsefe oldukça geniş şu üç geleneğe ihtiva eder : Metafizığe veya Teoriye ait gelenekler, ölçüye (Normatif) ait gelenekler ve tahlil (Analitical) gelenekler¹³. Frankena, geçmişte büyük düşünürlerin çalışmalarını bu üç gelenek sahasında sürdürme eğiliminde olduklarına işaret ediyor. Plato'nun Cumhuriyet'i buna en çarpıcı bir örnektir. Avrupa kıtasında birçok düşünürün hâlâ aynı şeyi yapmakta olduğunu vurgulamak gerekir^{xx} (Mamañih

xx Şunu belirtmek gerekir ki felsefe öteki kompleks disiplinler gibi, değişik şekilde sınıflandırılabilir ve bölümlenebilir. Felsefi faaliyetlerin çeşitlerini ve dallarını gösteren bir genel şema, felsefi meselelerin ele alınıp işlendiği ruh halinden (anlayıştan) ziyade, (bu anlayış yukarıda bahsettiğimiz, Frankena'nın güçlü tasnifine esas teşkil ediyor) araştırılan, soruşturulan meselenin temel yapısını ve mahiyetini aksettirir.

Bu yaklaşıma göre felsefenin bölümlerini mantık, politika felsefesi, epistemoloji (Bilgi Teorisi), ontoloji (varlık veya varolan üzerinde çalışma), estetik (güzelliğin yapısı üzerinde çalışma) ve etik (iyilik ve kötülük üzerinde çalışma, hoş gidebilen davranışlar veya bu türden hususlar gibi). Bu sınıflama Eğitim ve Felsefe başlıklı 1981 NSSE yıllığının düzenlenmesinde esas alınmıştır.

Plato'nun eseri açıktır ve bir gelenekten diğere geçtiğini anlamak nisbeten kolaydır. Aynı şey, 20. asrın yazarları için söylenemez. Meselâ, Jürgen Habermas gibi). Bununla beraber hayati öneme haiz olan mesele şudur: 20. asırda, özellikle İngilizce konuşulan ülkelerde, otuz-kırk yıl süreyle (genellikle 'dışa dönük' sebepler yüzünden, Hitler analitik felsefecilere zulmedip, onları İngilizce konuşulan memleketlere sürmüştür), özellikle ilk iki tip çalışmayla meşgul olanlara iftira etmek ve sadece analitik çalışmalar üzerinde araştırmalarını yoğunlaştırmak filozoflar arasında çok yaygın ve tutulan bir davranıştı. Gerçekten, kısaca görüleceği gibi, felsefe alanındaki görüşleri kıtasal, analitik ve gelenekçi yaklaşımlar olarak kabataslak bir şekilde vermek uygun değildir.

Metafizik

Metafizik felsefi anlayışlar, insanın doğrudan ve vasıtasız kavradığı yaşantıyı aşmayı dener. Bunlar, günlük hayat tecrübeleri, ilim adamlarının hukukçuların, sanatkarların ve âşıkların başından geçen yaşantılardır. Metafizik bunların temelinde yatan ilkeleri keşfedip temel bazı meseleler koymak ister. Güzelliğin özü, cevheri nedir? Tabii alimler, hücre fizyolojisi veya genetik psikoloji tarafından izah edilemeyen üniversal insan tabiatının özellikleri nelerdir? Kâinatın varoluşunda ilk sebep nedir? Bedenin ölümünden sonra insan şahsiyeti yaşar mı? İnsan zihninin yapısı nedir? Fizik kanunlarıyla açıkça çelişmesine rağmen bedene nasıl etki eder?

Bu tip sorular daima spekülasyonu davet eder. Fakat bütün bu spekülasyonların metafizik olmadığını bilmek önemlidir. A.E. Taylor'ın 1903'de işaret ettiği gibi metafiziğin "dinle olduğu kadar hayal mahsulü olan edebiyatla da bazı benzerlikleri vardır" fakat o, "ruhu ve metodu" ile her ikisinden de farklıdır. A.E. Taylor devamla, metafizik varlığın temel problemlerini, saf bir ilmi anlayışla ele alır. Konusu zihni tatmin, metodu ise doğrudan doğruya sezgiye veya tahlil edilemeyen duyguya başvurma değil, kavramlarımızın sistematik analizi ve kritiğidir der. ¹⁴

Öteki filozoflar Taylor'ın metafizi sınırlandırmasına tamamen iştirak etmiyorlar. Mesela, Sir Karl Popper, ilmi kesin olarak metafizikten ayırır. Ona göre, ilmi ifadelerin başka bir tarzda izahı ve reddi prensip olarak mümkündür. Fakat metafizik ifadeler, tahlil, tenkid edilebilmelerine ve tartışılmalarına rağmen, bunların reddi mümkün değildir. Daha pozitivist temayülde olan filozoflar görüşlerinde Pop-per'dan da ileriye gideceklerdir. Çünkü metafizik ifadelerin tecrübe edilmesi ve ölçülmesi güç olduğu gibi mânaları da yetersizdir.

Normatif Felsefe :

Filozoflar insanın problemlerine çözümler getirmek için normlar koymaya, standartlar geliştirmeye, veya temel prensipler oluşturmaya çalışırken, çoğu kere metafiziğe ait araştırmalarında ulaşılan sonuçlarla bunları desteklemeye gayret etmişlerdir. Plato Cumhuriyet'te düşündüğü (mükemmel, âdil) cemiyetin sınıflı yapısını izah ederken, bu normatif geleneğe bağlı kalmıştı. Koyduğu müzik ve edebiyat kanunları da buna elverişli olacaktı. Eğitim felsefecileri de, eğitimin amaçlarını ortaya koyarken -geçmişte genellikle yaptıkları gibi- normatiftirler.

Felsefi düşünceye dayanan normatif faaliyetler, dinî ve politik kanaat ve itikatlardan kaynaklanan faaliyetlerden ayırd edilmelidir. Frankena'nın ifade ettiği gibi, normatif filozoflar üç husus üzerinde uğraşırlar : İnsanın hangi davranışlarının mükemmel ve işlenmeye ve eğitime tâbi tutulmaya değer olduğunu, bu karakter ve davranışların niçin mükemmel sayılabileceklerini gösterirler ve ayrıca bunların nasıl eğitilebileceğini tartışırlar. ¹⁵

Bu görüşlerin ikincisi özellikle felsefidir. Normatif tavsiyeleri haklı göstermek gayretiyle bu yolla bir takım metafizik (analitik felsefeye bile ait olabilir) iddialar ve deliller sağlayacaklardır. Ancak, bunun tam tersine, normatif olmaya eğilimli politikacılar, bunları birbirinden ayıran çizginin çok hassas olduğunu kabul etmezler (Hitler'in, Stalin'in öğretilerini düşünün).

Analitik Felsefe :

Felsefe tarihi boyunca pek az ilgi çekici ve heyecan verici olmasına rağmen yine de önemli analitik problemler üzerinde uğraşmıştır. Önemli araştırmalara esas teşkil eden kavramlar açıklığa kavuşturulmuş, iddiaların geçerliliği değerlendirilmiş ve gizli kalmış bir takım farazyeler göz önüne serilmiştir. Analitik felsefeyle uğraşan filozoflar, genellikle kendilerini "görünür faaliyetleri açma" çalışmalarıyla görevli sayarlar (Bu sahanın iç gelişimine ait oluşumları anlamak için bu anlamlı bir noktadır). Önemli olan husus, felsefi analizlerin, kavramların ve herhangi bir yerde oluşan iddiaların (fizik, eğitim gibi alanlarda hatta günlük hayattaki bazı konularda) incelenmesi ve değerlendirilmesini içine alır. İşte bu alanlardaki kavramların asıl anlamlarında kullanılması, fizikçiler ve eğitimciler tarafından iddialar ortaya atılması, ilk plânda ve en önce ele alınan bir faaliyet ise, o taktirde daha sonraki soyut bir düzeyde bu kavramlar üzerinde felsefi tefekkür (ki bu meta-seviyesi veya ikinci kademe faaliyettir.) ve en sonra da bu düşüncenin

uygulama alanına konulduğu yol ve usuller incelenir ki bu da üçüncü kademe faaliyet şeklidir. O halde, analitik felsefe, değişik alanlarda ikinci tip ve daha yüksek seviyedeki soyutlamalarda oluşan aydınlatıcı yahut kavramlaştırıcı bir faaliyet olarak düşünülebilir. Bununla birlikte bu konuda değişik ekollerin, meseleleri karmaşık hâle getiren analiz şekilleri mevcuttur.

Şöyle ki, mantıkî tecrübeciler (mantıkî pozitivistlerin bir uzantısı mahiyetindedirler) çabalarını esas olarak modellerin veya mükemmel mantıkî dillerin inşası üzerinde yoğunlaştırırlar. Onlar tabii dillerin ideal dillerden nasıl ayrıldığını vurgularlar (böylece felsefi problemlerin ortaya çıkmasına sebep olurlar). Basit, alelâde dili savunan filozoflar dikkati, terimlerin en yaygın kullanımı üzerine çekerler ve ana dilini akıcı bir şekilde konuşan kimsenin vereceği manalara başvururlar. Bunu yapmalarındaki amaç felsefi problemleri çözmektir. Bunların yanında bir de sadeliği ve kesinliği ön plâna alıp, bütün felsefi meselelerin dilin yanlış kullanılmasından ileri gelmediğini veya lengüstik yahut kavram analizleri ile çözülemeyeceğini kabul edenler de vardır.

Felsefeci Olmayanların Katkısı :

Herhangi bir kişi metafiziğe, normatif felsefeye yahut analitiğe ait bir problemle karşı karşıya gelmek için, felsefeci olmak zorunda değildir. Bir çok fizikçi verdikleri eserler vasıtasıyla metafizik üzerinde düşünmeye koyulmuşlardır (Sir Arthur Eddigton, Schrodinger, ve Einstein buna güzel birer örnektir). Asıl çalışma sahası beyin fizyolojisi olan Nobel armağanı sahibi Sir John Ecclec, beden-zihin münasebeti problemini ele alan eserini, ilim felsefeci Sir Karl Popper'la birlikte yazmıştır. Davranışçılardan Watson ve Skinner, yazılarında üç felsefi geleneğin hepsini kapsamışlardır. Onlar "zihni kavramların psikolojide nasıl anlaşılması gerektiğini izah ettikleri için analitikçi, psikolojide yapılan ilmi araştırmaların nasıl yürütülmesi gerektiğini ortaya koydukları için normatif ve zaman zaman zihin-beden problemi tartıştıklarında metafizikçiydiler.

Kendileri filozof olmadıkları halde önemli analitik çalışmalar yapanların sayısı çoktur. Zira, herhangi bir zihni çalışmayı gerektiren alanda ikinci kademe bir faaliyet olan analiz, özellikle kendi meslekî ilgi alanlarında düşünen uygulamacılara açıktır. Bu yüzden, Einstein relativite teorisi üzerinde çalışırken "olayların eş zamanlı oluşu" kavramına da açıklık getirmiş oluyordu. Benjamin Bloom ve çalışma arkadaşları Eğitim Hedeflerinin Sınıflaması

teorisini geliştirirken "bilgi" kavramını oldukça bilinçli bir biçimde açıklıyorlardı.

Felsefenin, meslekten olmayan düşünce adamlarının çalışmalarına açık oluşu, çağdaş eğitim felsefesinin yapısına ışık tutar. Zira eğitime ait kavramların eğitimciler tarafından kullanılması meselesinin, eğitim felsefecilerinin ilgi alanlarından biri olması şaşırtıcı değilse de, bu sahanın dışındaki bir çok kimseye hayret verici gelen şey, filozof olmadığı âşikâr birtakım insanların yazılarına hayli önem verilmiş olmasıdır. Gerçekten de bu yazılar felsefi eserlermiş gibi kabul edilmişlerdir. İşte burada şüphe götürmez bir gerçek ortaya çıkıyor : Evet, çok kere öyledir, yani bunlar filozoftur. Burada felsefenin darb-ı mesel haline gelmiş şu gerçeğini ifade etmeliyiz : "Fizikçilerin diğer fizikçilerin eserlerini tartışır, psikologlar, diğer psikologların eserlerini tartışır, fakat eğitim felsefecileri Lawrence Kohlberg'i tartışırlar".

Harvard Üniversitesinin bu psikolojistinin adını anmak hiçte sebepsiz değildir. On yıl, hatta daha fazla bir süre Kohlberg'in eseri üzerinde eğitim felsefesi dergilerinde (**Eğitim Teorileri**, **Eğitim Felsefesi** ve **Teorisi** ve **Eğitim Felsefesi Dergisi** gibi belli başka olanlarında) bir seri makale döktürülmüştü. Ayrıca Eğitim Felsefesi Cemiyeti'nin senelik toplantıları O'nun ahlâki gelişme teorisi üzerinde sohbetler yapılan sempozyumlara dönüşmüştü.¹⁶ Ayrıca eğitim felsefecilerinin makalelerini ihtiva eden kitaplar yayınlanmıştı.¹⁷ Böylece Kohlberg filozof olmayan bir kimsenin, felsefe yönünden son derece ilgi çekici şeyler yapabileceğini gösteren bir örnek teşkil edebilir.

Kohlberg, şüphesiz Piage anlayışında çalışan tekâmülcü ve sosyal bir psikologdur. Çocuktaki ahlâki anlayışın gelişmesine dair bir teori ileri sürmüştür. O'nun teorisine göre, bir çok insan sadece dördüncü veya beşinci safhaya kadar ilerliyebiliyorsa da, geçilmesi gereken altı safha vardır. Bu safhalar değişmez bir hiyerarşi teşkil ederler. Bu teoriye göre, herhangi bir safhanın atlanması, sıraya uyulmadan geçilmesi veya geri dönülmesi mümkün değildir. Bu safhalar ahlâki problemler hakkındaki düşüncenin yeterliliğini ve gittikçe artan karmaşıklığını gösterir. Kohlberg, bu safhaların genel sıralanışını tecrübeye dayalı olarak değil, mantıki bakımdan zorunlu olarak görür. O, Chomsky'nin ve Vygotsky'nin ifadelerini şöyle reddeder : Safhaların adım adım gelişme düzeni sabittir. Bu silsile ahlâki kavramların içten, genel ve mantıki düzenini ifade eder. Bütün kültürlerin eğitim uygulamalarında görülen genel geçerli bir düzeni, yahut sınır sistemlerine bağlı düzenli bir iletişim

şebekesini değil. Her safhadaki yeni ve temel bir farklılaşma, mantıki olarak bir önceki safhaya bağlı olduğundan, bundan başka bir farklılaşma düzeni mantıki olarak mümkün değildir.¹⁸

Kohlberg'in eseri bazı önemli tartışma ve eleştiri yolları açmıştır. Birincisi, ahlaki idrâk ile ahlaki davranış arasındaki bağ meselesidir. (İnsanlar doğrunun ne olduğunu bilirler ve doğru olanı yaparlar mı?) Bu problem en azından Plato'ya kadar uzanır. İkincisi, Kohlberg'in, tecrübi sonuçların ortaya çıkardığı doğru neticeleri yeter derecede destekleyecek kadar emin ve sağlam olup olmadığı sorunudur. Bundan başka, Onun, asıl alanın dışındaki bazı yan konularda, zuhurata göre bir dizi değişiklikler yapmak suretiyle teorisinin özüne yönelik eleştirileri saptırmak istemesinin, teorisinin ilmi verimliliğini arttırmadığı ileri sürülmüştür. Onun, safhaların "mantıki zorunluluğu" kavramına hücum edilmiştir. Ancak tenkitlerin çoğu Kohlberg'in "Ahlâki yeterlilik" kavramına yönelmişti. Şöyle ki, altıncı safhada görülen düşüncenin, dördüncü ve beşinci safhalardaki ahlâki düşünceden hangi bakımdan daha ileride, yani "daha yeterli" olduğu ileri sürülebilir. Birçok büyük ahlâk felsefecisinin kabul ettikleri teorilerin, Kohlberg alt-düzye teorileri olarak telakkî edileceğini ifade eder. Mesela faydacılar gibi. Şüphesiz bu teoriler yanlış olabilir. Fakat yetersiz idrâk seviyesinin neticeleri olarak suçlanamazlar. Kohlberg'in bu konudaki tartışmaları çok ayrıntılı bir biçimde gözden geçirilmiştir. Kohlberg gibi "Meslekten olmayan düşünürlerin" eserlerine sarfettiği dikkat esnasında eğitim felsefesinin "Pür felsefeden" ziyade ilim felsefesine yakın olduğu görülür. İlim felsefecileri ister istemez ilim adamlarının eserleri üzerinde dikkatle dururlar. Bunların yazıları Newton, Einstein, Mach, Poincare, Heisenberg v.b. gibi düşünürlerden yaptıkları alıntılarla yüklüdür. Eğitim felsefecileri, ilim felsefecilerinin karşılaştığı benzer problemlerle (özellikle yazılarını yayınlamada) karşı karşıyadırlar. İlim felsefecileri yazılarını ilmi dergilerde arasına yayınlatabilirler ve bunları çok az sayıda bilim adamı okur. Aynı şekilde, eğitim felsefecilerinin eğitim psikologlarının veya eğitim sosyologlarının meslekî dergilerinde yazı yazmaları pek nâdirdir. Program ve öğretmen eğitimi dergilerinde yahut genel eğitim dergilerinde veya **Harvard Educational Review ve Teachers College Record** gibi bazı genel eğitim dergilerinde birkaç makale çıktığı olur. (Fakat işin acıklı tarafı Kohlberg'in eseri üzerindeki tartışmaların çoğu, en az faydalı olabileceği yerlerde yayınlanmıştır. Yani Kohlberg ve arkadaşlarının yazılarının çoğu, eğitim felsefecisine ve kendilerine birşeyin danışılmadığı dergilerde çıkmıştır.

İçerideki Savaş :

Eğitim felsefesinin tarihçesi konusunda bu kadar bilgi çok bile. Şimdi asıl konuyu ele alalım : Eğitim felsefesi de dahil, felsefe tarihinin önemli bir bölümü yukarıda ana hatlarıyla anlattığımız değişik felsefi geleneklerin takipçileri arasındaki savaş açısından ancak 20. asırda yazılabilir. Bununla beraber bazı filozoflar, geçen yirmi yıl kadar zaman içerisinde üç tip faaliyet arasında ortak yönler olduğu ve birbiriyle çakıştığı sonucuna varmıştır (belki de bu gerçeği yeniden keşfetmişlerdir). Metafizığe, tahlili metotlarla yaklaşılabilirdi gibi, bazen problemlerin analiz yoluyla aydınlatılması normatif durumların kabul edilmesine yol açabilir. Fakat kehanette bulunanlar genellikle kendi ülkelerinde itibâr görmezler ve barış taraftarlarının çevresinde savaş öfkesi hiç eksik olmamıştır.

Böylece son on yıl içerisinde bile, Amerikan Felsefe Cemiyeti'nin (APA) yıllık toplantılarında rakip guruplar arasında çok şiddetli mücadele sahneleri oldu (Çoğu kere liberal analiz ekolü galib çıkıyordu). 1981'de APA'nın bir bülteninde, nesiller boyunca Amerikan Felsefe Cemiyeti'nin kendilerini kabaca "analitik" ve "kıtasal" olarak niteleyen gelenekler arasında sun'i ve verimsiz, semersiz bir bölünmeye maruz kaldığı belirtilmektedir (Daha önce belirtildiği gibi, bu geleneklerden ikincisi yani kıtasal olanı, yaklaşık metafizik ve normatif katagorilerin çöküşü şeklinde düşünülebilir). Bülten, şöyle devam ediyor: "bu hizipleşme, felsefi eğitimin kurulu düzeni ve yapısı ile öylesine bütünleşmişti ki, artık onun ayrılmaz bir parçası halinde kendiliğinden devam eder duruma gelmişti. Bülten bu savaşın çeşitli bakımlardan "pahalı"ya malolduğunu belirtiyor.

Benzer bur durum da Eğitim Felsefesi Cemiyeti'nin (PES) içerisinde meydana gelmişti. 1980'deki milli konferansta Richard Pratte toplantı başkanı olarak yaptığı konuşmada birbirine rakip durumundaki mevki ve pozisyonlar arasındaki çatışmanın, "eyalet meclisleri ve öteki güçler"den eğitim felsefesine yapılan tehdit edici baskılara karşı alınan etkili politik tedbirleri engellediğini ifade etmişti²⁰ (Bir başka ifadeyle, Pratte'in eğitim felsefesini tehdit eden muhtemelen öldürücü hastalıktan bu "dış" tarihi sorumlu tutmak istediği ve felsefecileri de bu hastalığa karşı yeteri kadar sert bir şekilde karşı koymamakla itham ettiği farz edilebilir.

Eğitim Felsefesi Cemiyeti'nde, kuruluşundan sonraki 20-30 yıl içinde tahlilci felsefeciler azınlıktaydı. Gizli gizli ve gece geç saatlerde toplantı yapıyorlardı. Yavaş yavaş "özel bir ilgi grubu" durumuna geldiler. 1960'lı yılların ortasında cemiyetin kontrolünü

ellerine aldılar. Bu defa "Kıtacılar"^x, onlar gibi gizli toplantılar yapmaya başlamış olmalılar.

Bu makalenin yazarı meslekdaşlarının güneş battıktan sonra giriştikleri işler konusunda derin bilgi sahibi değildir. Ama şu sıralarda bu gurubun konferans programlarında pek az bir yer işgal ettiklerine şüphe yoktur.

1980 yılındaki PES (Eğitim Felsefesi Cemiyeti Konferansı) özellikle ilgi çekiciydi. Bu ilgi çekicilik sadece Pratte'in başkan olarak yaptığı konuşmasından ileri gelmiyordu. Konferansın çok nadir yapılan ve kıymetli "kıtasal" oturumlarından birinde, fenomenolojist Leroy Troutner, daha önce sunduğu bir tebliğde, eğitimin fenomenolojik gücünün yetersizliği meselesini gündeme getiren genç bir tahlilci felsefeciyeye şiddetli bir şekilde hücum etti.²¹ Troutner sözünü esirgemiyerek, genç felsefecinin tenkit ettiği hususları fenomenolojinin yanlış anlaşılmasının belirgin örnekleri olarak vasıflandırdı. Bu eleştirilerin ve yanlış anlamaların fenomenolojinin kaynağından öğrenilmesinden ve daha başlangıçta, fenomenolojiye karşı duyulan "felsefi duyarsızlıktan" ve fenomenolojiyi kendi dili dışında bir dilde ifade etme teşebbüslerinden kaynaklandığını ifade etti.²²

Genç eleştirmenin fenomenoloji hakkında gayet sert ve olumsuz bir ifadeyle verdiği : Fenomenoloji olsa olsa koyu bir ilim aleyhtarlığı ve kötü bir mistisizmdir" hükmünü, Troutner, Onun gençlik heyecanı ve taşkınlığına bağladı.²³

Bu sözlerin, konferansın tansiyonunu yükselteceği şüphe-sizdi. Fakat farklı iddia sahipleri birbirlerinin görüşlerine ne bakımdan karşı idiler? James'in ifadesiyle, katı fikirli tahlilci felsefecilerle, mutedil fikirli "kıtasal" (Avrupa) felsefecileri birbirlerine hangi noktalarda karşı idiler?

x William James'in, filozofları tasnif için kullandığı iki kategori bir çok bakımlardan "analitik ve kıtasal" kavramlarından daha faydalıdır. James'in ifadesiyle birincisi yerine "katı fikirli" ikincisi yerine de "mutedil fikirli" denilmelidir. Şurasını belirtmek gerekir ki, bu guruplardan hiçbiri bölünmez, mütecanis bir bütün değildir. Herbirinin içinde ekoller ve alt bölümler vardır. Bu yüzden genellemeler yapmak tehlikelidir. Her bir gurup hakkında söylenen her şey, o gurubun bütün üyeleri için olamaz. Ama James, Frenkena ve APA bu genel terimleri kullandığına göre biz niye kullanmayalım.

Katı Görüşlerin Mutedilleri Eleştirmesi :

Tahlilci felsefeciler, fenomenolojistlerin, egzistansiyalistlerin, tenkitçi teorisyenlerin (Frankfurt Okulu'nun mensupları) ve değişik iddiaları olan metafizikçi yazarların eserlerine karşı bir çok hususlarda tahlil ve tenkitler ileri sürdüler. Fakat bunlardan ikisi özellikle bu araştırmamızla ilgili olarak dikkati çekiyor.

(İ) Tahlilci felsefecilerin ikinci kademedeki çalışmalarını barmaları için "bir şeyi" analiz etmek zorunda olduklarını daha önce belirtmiştik. Onların inceledikleri kavramlar ve ortaya attıkları iddiaların bir yerden alınması gerekmektedir. Her ne kadar sık sık eğitimciler, ilim adamları v.b. gibi şahısların yazıları üzerinde duruyorlarsa da, tahlilci felsefecilerin eserleriyle de ilgilenmeleri hiçte şaşırııcı olmayacaktır. Onların özellikle ele aldıkları tartışma ve kullandıkları kavramları ince inceye tetkik ettikleri ve son derece dikkat gösterdikleri fikir saharından birisi metafizik felsefe sahasıdır. 20.asrın üçte ikisinden daha fazla bir süre boyunca elde edilen sonuçlar metafizik felsefe açısından ümit verici değildi. Hatta bugüne kadar bazı analitikçi filozoflar, metafiziğe karşı görüşlerinde dikkate değer derecede bir yumuşama göstermemişlerdir.

Birçok tahlilci felsefecinin nazarında metafizikçi filozofların ilgilendikleri konular, dilin yanlış kullanılmasından doğmuştur. Bu yüzden, ölümden sonraki hayatla ilgilenmek, "hayat" teriminin tuhaf ve acıip bir şekilde kullanılması yüzünden cazip bir mesele haline gelmiş olmalıdır. Aynı şekilde mekân ve zaman âleminin ötesinde neler bulunduğu meselesiyle ve kainatın varlık sebebinin ne olduğu konusuyula ilgilenmek "illet" kavramının yanlış kullanılmasıdır. Yine burada mecazî olarak kullanılan, ama lugat bakımından anlam ifade etmeyen "dışında" terimi de insanı cezbeden bir kavram oluyor. Aslında anlamsız bir kelimedir. Zirâ hiçbir şey zaman ve mekânda varolan şeylerin bütünlüğü "dışında" kalamaz. İlk eserinde metafiziğe karşı beslediği şüphede öteki felsefecilerden belki daha ileri giden Wittengstein, eseri Tractatus'un son bölümünde, insan dilinin bütün meseleleri ele alacak şekilde donatılmış olmadığını söyle ifade ediyordu : "felsefede doğru metot aslında şöyle olmalıdır : Söyleneyen şeyin dışında hiçbir şey söylememek. Yani tabii ilimlerin önermeleri gibi. Yahut felsefeyle en ufak bir ilgisi olmayan şeyler. Dahası var, herhangi birisi, bir başkasına, önermelerindeki bazı belirli işaretlere anlam vermekte başarısız olduğunu göstermek için, metafizik nitelikte birşey söylemek istese.... Hakkında birşey söyleyemediğimiz şeyi sessiz geçmeliyiz.²⁴

Wittengstein'in hakkını teslim etmek için, Onun sessizce geçiştirmek zorunda olduğumuz bu gibi meselelerin beşeri değerini küçümsemediğini belirtmeliyiz. Şimdi bir diğer örneğe geçebiliriz. Çoğu insan, zaman zaman beşeri olan şeylerle haklı olarak ilgilen-

miştir. Şüphesiz bu ilgiye Wittengstein de katılmıştır. Fakat o ve diğer analizci felsefeciler, cevher tabiat ve hatta bu konu üzerinde düşünen "kıta felsefecilerinin" kullandığı "hürriyet" kavramı gibi kavramlar konusunda şüphecidiler.

Varoluşçu, Van Cleve Morris'in, Eğitim Teorisi dergisinde yayınlanan ilk makalesinden alınan aşağıdaki pasajların ifade ettiği anlama karşı, analizci filozoflar tarafından bir takım acımasız yargılara varılmıştır. "Böylece insanı, menşe insan, yani herhangi bir özden mahrum, saf bir şekilde varolan olarak görürüz. O... kendi tabiatını belirlemede tamamen serbetlidir. Eğer insanın bir özü varsa bu özden, bu cevherden gelen hürriyeti ve bu seçme hürriyetinin neticesinde istediği gibi olacaktır.²⁵

Buradan anlaşıldığı gibi, yukarıdaki satırlarda verilen bilgi eğitim uygulayıcılarının sürekli ilgilerine cevap vermekten uzaktır. Gerçekten Morris, bu konuda "sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; Varoluşçuluk herhangi bir biçim ve formu ile eğitim arasında ilişki sağlayacak imkândan yoksundur²⁶ diyor. Bu anlayış, gerçekten felsefe ile uygulama arasında büyük bir uçurum yaratmaktadır.

20. asrın ortalarında felsefe de "dil bilim" devri belirgin hale geldi. Mantıkta ve dilbilim terimlerinin fonksiyonlarını ve tiplerini anlama konusunda bir çok teknik gelişmeler kaydedildi.

Mamafih burada metafiziğin hikâyesini bir tarafa bırakmak bizi yanlış yöne sevk edebilir. Bir yönden analitik felsefecilerin hücumunun hayli başarılı olduğu açıktır ve felsefeyle meşgul olanların dışındakiler (en azından İngilizce konuşulan ülkelerde) metafizik hakkında bulanık da olsa bir görüş sahibi olmaya başlamışlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde faydacıların ve davranışçıların etkisi (bunlar mantıkçı pozitivistlere çok şey borçluydular) bu olumsuz yargıyı altını çizerek belirtmiş olmaktadır. Bu yüzden eğitim araştırmacılarının eğitiminde geniş çapta kullanılan bir kitabın yazarı olan Fred Kerlinger kendinden emin bir şekilde şunları yazabiliyordu: "İlim adamları gözlemlenebilen fenomenler arasındaki ilişkileri açıklamaya girişirken "metafiziksel açıklamalar" olarak adlandırılan izahları dikkatli bir şekilde ayıklarlar. Bir metafiziksel açıklama denenerek doğruluğu anlaşılmayan bir önermeden başka birşey değildir".²⁸

Diğer taraftan felsefenin başka dallarında az da olsa metafiziğe eski değerini verme temayülünde olan yeni gelişmeler görülmektedir. Çağdaş filozoflar, metafiziğe ait problemleri, 19. asrın sonunda görülen hatalara düşmeden daha kesin bir biçimde tartışabilecek metotları bulmuşlardır. Popper'in dediği gibi, metafiziğe ait ifadeler, karar verilemeyen cinsten olsa bile artık

manasız yahut tartışılmaz problemler sayılamazlar (Eğitim Felsefesinden bir örnek verecek olursak) James McClellan, materyalist bir metafizikten sözeder. O'nun yazıları Marx'ın^x, Quine'in ve modern mantığın acıip fakat göz alıcı (?) bir sentezi mahiyetindedir. 29

Mamafih Kerlinger'in görüşünü paylaşanlar için asıl güçlük sözde "yeni ilim felsefesi" 30'nden geliyor. Ya Kuhn ya da Lakatos bilim anlayışında haklı iseler (bilinen kötü şöhretli iki şahsı zikrediyorum) o taktirde ilmi örneklerde (Kuhn'un durumunda olduğu gibi) yahut araştırma programlarında (Lakatos'un durumu) temel öğeler vardır ki, bunların delillerle desteklenmesi veya inkârı mümkün değildir. Bir başka ifadeyle, ölçülebilen ilimle, ölçülemeyen metafizik arasındaki fark burada ortadan kalkmaya başlar (Ayrıca, "ilim bir ağ gibidir. Ağın bütünü tecrübe edilip incelenebilir. Fakat testler bu ağın hangi bölümünün hatalı veya değiştirilmeyi gerektirdiğini göstermezler. Çeşitli ilim adamları ya kendi başlarına veya meslektaşlarıyla birlikte bu ağın muhafaza edilmesi gereken kısımlarını tartışır" diyen Quine de burada zikretmeye değer).

Bilim felsefesi, eğitim felsefecilerinin gözünden kaçmış değildir. Fakat bütün şubeleri henüz tamamen teşekkül etmemiştir. 31

(İ) Tahlilci Felsefeciler, sık sık mutedil "kıtasal" (Avrupa'lı) gelenekçilerin eserleri hakkında ve konuyla oldukça âlâkalı başka eleştiriler de yapagelmışlerdir. Meslekten olmayan okuyucular da onlarla birlikte bu işe burunlarını sokmuşlardır. Metafizığe ait kavramlar müphem olmakla kalmıyor, aynı zamanda yazıların uslûbu baştan başa, son derece ağır ve dolanbaçlıdır da.

Popper, bu eleştiriye en güzel ve kısa bir biçimde gözönüne sermiştir. Frankfurt Okulu'nun tenkitçi teorisyenleri (özellikle Habermas ve Adorno hakkında yazdığı yazılarda, onların son derece tumturaklı bir dil kullandıkları halde bir takım boş laflar ettiklerini belirtiyor. Onların bu gibi şeyleri hiçbir zaman tatmin olmayan öğrencilerine öğrettiklerini ve öğrencilerin hâlâ aynı şeyi yapmaya devam ettiklerini³²söylüyor. Böylece, "cemiyet sosyal münasebetlerden ibarettir" deme yerine Adorno aynen şöyle der: "Toplumsal bütünlüğün bızatihi bir birlik halinde birleştirdiği ve buna karşılık kendisini de bu suretle meydana getiren cüzlerin (şeylerin) üstünde ve ötesinde kendi başına bir hayatı olamaz".³³

x Marksım'in durumu, geleneğin bir bölümü olarak, enterasan ve karmaşıktır.

Popper bu "anlaşmazlık mezhebinin" varacağı uğursuz sona şöyle işaret eder : "Onlar son derece etkili ve güç bir dilin fikri değerinin en mükemmele denk olduğunu şuursuzca öğrenir ve kabul ederler. Yanıldıklarını anlayacaklarına veya gerçek gibi, gerçeğin araştırılması gibi hataların tenkit süzgeçinden geçirilerek giderilmesi gibi veya berraklık, açıklık gibi başka ölçü ve değerlerinde var olduğunu idrâk edeceklerine dair en ufak bir ümit yoktur. Anlaşılması çok zor fakat etkili bir ifadenin gerçekle ve aklı eleştiri ile açıkça çeliştiğini ve çatıştığını da anlayacaklardır. Çünkü gerçeğe ve akla dayalı eleştiri değerleri herşeyden önce açık olmaya bağlıdır".³⁴

Benzer eleştiriler öteki mutedil felsefecilere karşı da yapılmıştır. Fenomenolojiyi eleştiren gneç bilim adamı PES (Eğitim Felsefesi Cemiyeti)'nin konferansında Torutner'in itirafına karşı aşağıdaki şekilde cevap vermişti: "Fenomenolojiyi yanlış anladığıma zira ona karşı kayıtsız olduğum şeklindeki eleştiriye cevaben şunu demek isterim: Trouther işi ters taraftan ele alıyor. Evet, Ona karşı isteksizim, çünkü onu anlaşılmaz buluyorum."³⁵

Kıtasa (Avrupa'lı) gelenekçi mutedil birçok felsefecinin uslûbunun ağır şekilde tenkit edilmesindeki asıl amaç, onların sadece acı çekmesini, kıvrınmasını seyretmek veya eserlerinin hiçbir değeri olmadığını zihinlere yerleştirmek değildir. Zira bir eserin değerli olup olmadığına hemen kolayca karar verilemez. Onların fikirleri iyi niyetli, zeki ve hatta felsefede önemli bilgi birikimi olan okuyucular tarafından bile kolay kolay anlaşılabilir. Eğitim felsefesinin değerinin, halkın gözünden düşmesinin iç sebeplerinin araştırılmasında bu nokta önemli bir değer taşıyor. Eğitimin diğer bölümlerindeki ilim adamları, öğretmenler, müfettişler ve okul idarecileri acil eğitim problemlerinin çözüm beklediği ve kaynakların kıt olduğu zamanlarda düşüncelerini iyi anlayamadıkları yahut kabuledilebilir bir şekilde ifade edemeyen bir gurup eğitimcinin katkısını, yardımını nasıl değerlendirebilirler? Bu bağlamda şu hususu belirtmek yerinde olur. Trouther fenomenolojiden beklentiler konusundaki iddiasını ileri sürerken şu sonuca varıyor : "Amerika'da halk eğitimi hastadır" Troutner devamla "fenomenolojinin" eğitimin ne demek olduğunu ve neye yaradığını daha iyi anlamaya yardım edecek yeni bir bakış açısı olduğunu ifade ediyor.³⁶ Şimdi Husserl'in temel kitaplarının birinin 1913'de basıldığını düşünürsek aradan geçen 70 seneden beri bu va'din niçin gerçekleşmediğine şaşan şüphecileri mazur görmek gerekir

(yahut gerçekleşiyse, niçin gerçekten gönüllü olarak eğitimle ilgilenen bu insanlarla eğitimcilerin bu yenilikten faydalanmasını sağlayacak yollar bulunmadı). Buna benzer düşünceler varoluşçular için de ileri sürülebilir.

Kierkegard 19. asrın ilk yarısında eserlerini vermiştir. Jasper, Heidegger ve Marcel ise 20. asrın ilk on yılı içerisinde eserlerini yazmışlardır.

O halde asıl önemli nokta hem üzücü, hem de basittir. Genel olarak eğitim felsefesindeki temel akımı ne halk anlayabilir, ne de bu akımın önemli ve dikkate değer bir katkıda bulunabileceği açıkça gösterilmiş değildir. (Kıtasal düşünce hayatının çeşitli dalları arasında Marxsızım, içerden ve dışardan şiddetli tenkitlere ve içerde de kavgalara maruz kalmasına rağmen, yolunda yürümeye devam ettiği görülüyor. Diğer akımlar daha mı başarılı bir yoldalar acaba?

Katı Fikirlerin Eleştirisi :

Tahlilci felsefe, hem kendi içindeki farklı düşünen felsefecilerden, hem de dışındaki felsefecilerden (Avrupalı) eleştiriler almıştır. Bu farklı kaynaklardan gelen oklar bazen aynı hedefe saplanıyordu.

(1) Kıtasal felsefenin mutedil düşünceye sahip taraftarları aslında tahlili faaliyete genellikle karşı değillerse de felsefenin faaliyet sahasını sadece analitik düşünceyle sınırlamanın hata olduğuna her zaman inanmışlardır. Onlara göre bu davranış dikkatlerin ufak tefek önemsiz meseleler (ve önemsiz olmakla birlikte gerek mantiki olarak gerek kelime anlamıyla müphem) üzerinde yoğunlaşmasına sebep oluyordu. Max Weber bu hususu asrımızın başında şöyle ifade etmiştir: Bu hastalığın dildeki kusur ve hatalardan ileri geldiğini kabul etmiyorlardı. Eğitim felsefecilerinin eğitimcilerle iletişim kurmaları gittikçe güçleşiyordu.³⁷

Broudy bu hususta şüphesiz haklıydı. Fakat buna önemli bir hususu ilave etmek gerekir ki, analitik felsefe (eğitim felsefesi dahili) diğer bir çok disiplinde cereyan eden oluşuma paralel bir gelişmeye sahne oldu. Teknik veya kavramsal bir âlet veya vasıta belirli bir alandaki ilim adamlarının hizmetine hazır hale gelir gelmez derhal dikkatlerini buna çevirirler, onu geliştirirler, sınırlarını çizerler ve bu iş böylece devam eder gider. Bu husus meseleye dışardan bakan gözlemcileri hayal kırıklığına ve ümitsizliğe sevkeder ve de bizim için yegâne önemli problem, ne yapacağız ve nasıl yaşayacağızndan ibarettir. Bundan sonraki on yıllar boyunca Avrupa'da çoğu kimse tahlili metodun yukarıdaki problemi kavra-

yacak yeterlilikte olmadığını gördüler. Nihayet İngilizce konuşan memleketlerdeki Eğitim Felsefesi Cemiyeti'nin üyeleri bu ilgiyi paylaştılar. 1918'de yayınlanan Eğitim Felsefesi NSSE Yılığında çıkan incelemesinde Harry S. Brouduy analitikçi felsefecilerden şöyle bahsediyordu; "Onların mantıkî berraklığa ve kullanılan dilin sıhhatli olmasına karşı besledikleri arzu takdire şayan olmasına rağmen, kullandıkları şifa verici tahlil metotlarından faydalananlar, bu tedavi metodunun, hastalıklarına en uygun gelecek taraflarını her zaman seçip alamamışlardır. Burada bu saha için büyük bir anlam ifade eder. Kaç eğitimci biokimyada, atom fiziğinde, matematikte ekonometri'de v.b. ilimlerde yeni gelişmeleri takibedebilir? Ve bunların kaç tanesi bu tür bilimleri anlayabilir ve bunların alet ve vasıtalarını kullanabilir? Niçin Stanford Lineer Accelerator'daki ilim adamları daha daha büyük makinalar yapmak istiyorlar ve uzunluğu iki mil bulan makına kâfi gelmiyor? Bu özel sahaların dışında kalan kaç kişi bu gibi konular karşısında heyecan duyabilir?

Bu düşüncelerin ışığı altında Eğitim Felsefesi Cemiyeti'nin son toplantısında başkanın yaptığı ve çok değişik konulara temas eden "dışım ağrıyor" kabilinden çeşitli anlamlar çıkarılabilecek olan konuşmasıyla "eğitimcilerle iletişim kurabilmesinin mümkün olamayacağı aşikârdır. Zaten konuşmanın niyeti de bu değildi. Bu konuşma "zihne, düşünceye mahsus dilin" anlamı gibi meselenin kendi içinden gelen ve teknik bir konuya bir katkı sayılabılırdi. Hele aşağıda okuyacağınız şu saçma sapan lafları "Pulitzer edebiyat ödülüne" layık görmek pek kolay olmasa gerek. (Söz konusu parçayı ve daha sonra gelecek bu tür parçaları İngilizce olarak aktarmayı uygun gördük)*

The contention that in the sentence, "I have a toothache, "the predicate term is normally used to signify an entity rests upon the claim that the term has the earmarks of being employed in this way. Since the time of Plato, to be sure, philosophers have often disagreed over what might count as an entity, It is an entity but they have usually allowed that things, at least, are entities. That is, they have commonly acknowledged that any individual and concrete existent is an entity in this sense that "a toothache" seems to be utilized to signify. First, the term is employed to intend an existent, for the sentence, "I have a toothache", does purport that there is a toothache. 38

* Tercüme ediniz ifadesidir.

Şüphesiz tekniğin girdabına bir hayat kıvılcımı üfleyebilecek kabiliyetli birkaç kişi çıkabilir. Meselâ yukarıdaki paragrafı felsefeci Daniel Dennett'in Brainstorms adlı eserindeki güzel üslup ile karşılaştırınız. Bu eserin son bölümü felsefi anlamı bakımından oldukça derin olsa da tanınmış komedyen ve mizah yazarı Woody Allen'i bile nüktecilik ve canlılık itibariyle kışkırtabilecek derecede mükemmeldir. Şüphesiz böyle kabiliyetler dağıtılırken, eğitim felsefecilerinden pek azı oradaydı ama tekniğe göre hareket etmek gerektiği zaman olmalı ve meslekten olmayanların havsahasının alamayacağı şeyler yapmak şüphesiz affolunmayacak suçlar değildir.

Bütün bunların kuta felsefecilerine kapıları yeniden açacağı düşünülebilir. Zira onların Habermas ve Adorno'nun eserlerinin teknik olduğundan anlaşılmasının zor olduğunu iddia etmeleri muhtemeldir. Mamafih bu nokta da bir fark var gibi. Dış ağrılardan bahsetmek manasız gibi görünüyor. Dış ağrılardan bahsetmek manasız değildir. Sadece önemsizdir? (donuk, muğlak, müphem) Eğer cümle cümle ele alınsa anlaşılabilir. Aynı şeyin Habermas ve ötekilerin yazıları hakkında geçerli olup olmayacağı belli değildir. Aşağıdaki iki alıntıyı karşılaştırınız. Birincisi Eğitim Felsefesi Cemiyeti Başkanının konuşmasıdır.

In saying that he has a toothache, a person might, conceivably, be using the term "a toothache" to signify some behavior, but he typically employs the term to intend something else. The sort of something else which he may be understood to mean can be determined, perhaps, by inspecting the various possibilities which come to mind :
an entity, a manner, and a quality. 39

İkinci olarak Jurgen Habermas'ın meşhur "Bilgi ve insan'ın İlgileri" adlı kitabın ekinde (Appendex to Knowledge and Human Interests) aktaralım.

The conception of theory as a process of cultivation of the person has become apocryphal. Today it appears to us that the mimetic conformity of the soul to the proportions of the universe, which seemed accessible to contemplation, had only taken theoretical knowledge into the service of the internalization of norms and thus estranged it from its legitimate task.⁴⁰

Birinci parçanın tesirli olmadığı açık. Bunun aksine ikinci parça heyecan verici kelimelerle dolu : Teori (theory), terbiye (cultivation) müphem (apocryphal) ulaşılabilir (accessible), taklit(mimetic), kainat(universe), teemül (contemplation), bilgi (knowledge), beynelmil (internalization), normlar(norms), yabancılaşma (estranged) ve meşru (legitimate). Fakat bu yanyana sıralanan terimlerin ne ifade ettikleri açık değildir. Halbuki ilk iş (pasajın manası) birinci okumada anlaşılabilir.

(İİ) Analitik olarak adlandırılan felsefenin "verimsizliği" ve bu felsefenin pratik hayattan kopukluğu hususunda gittikçe büyüyen bir endişeye paralel olarak metafiziğe ve normatif problemlere karşı insanın yaratılışından gelen tabii ilgi de devam etmektedir. Analitik felsefeciler son 20-30 yıl içinde bu daha çekici araziye aramak (otlakları bulmak) amacıyla meslektaşlarından ayrı bir yol seçtiler (sürüden ayrıldılar). Belki de Sir Karl Popper'in ilim felsefesi ve bununla ilgili alanlardaki etkili çalışması bunu teşvik edici olmuştur. Popper şüphesiz mutedil fikirli felsefeciler ekolünden olmamasına rağmen analitik felsefenin oldukça aşırı (müfrit) şubelerini eleştiren ilk kişi idi (Wittgenstein'in ilk ve son dönem felsefesi ile mantıkçı pozitivism). Kendine ait "taklit edilebilirlik" metoduyla bilimi metafizikten kesinlikle ayıran Popper bunlardan ikincisini inkar etme niyetinde değildi. İnkâr etmek şöyle dursun, metafiziği "en büyük öneme" sahip bir saha olarak kabul ediyordu.

Popper, "metafizik teorilerin eleştirilere ve tartışmalara karşı hassas olduğunu çünkü bunların problemleri çözmek için girişilmiş teşebbüsler sayılacağını" iddia ediyor ve "problemler her zaman iyi veya kötü çözümlere açıktır" diyor.⁴¹

Eğitim felsefesi sahasında "yeni normativ" eğitim teorilerine uzun süredir ihtiyaç hissedilmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi daha geçenlerde birkaç katı fikirli felsefeci bu yöne döndüler. Mutedil görüşlü Avrupalı felsefeciler bu teşebbüsler hakkında pek fazla birşey söylemediler. Fakat felsefi gerçekliğini daracık yolundan sapmayan öteki analitikçi felsefecilerin çalışmaları neticesinde geçerli ve verimli sonuca ulaşılacağını şüphe ile karşıladıkları konusundaki deliller de pek sağlam değildir.

Bu makalenin başında ortaya attığımız ikileme temas eden enterasan bir problem vardır. Eğer bir analitikçi felsefeci özel bir normatif problemle ilgilenecek olursa (mesela bazı sosyal gruplara açıkça haksız davranmak gibi) burada tahlil metodu sadece mütevazı bir katkıda bulunabilir. O, ancak lüzumlu anahtar kavramların değişik anlamlarını aydınlatmaya yardım edebilir (Bu

durumda adalet kavramına).⁴² Fakat bu tür bir açıklığa kavuşturma yaygın politik hareketin eşitliği sağlamasını teşvik etmeyebilir. O taktirde felsefeci aktivist olmaya itilir ki, bu da beşeri ve namuslu bir reaksiyondur. Aynı zamanda felsefeciyi, mesleğinin ötesinde bir rol oynamaya sevkeden bir reaksiyon. Böyle reformist bir ruh içerisinde yazılan herhangi bir yazı artık felsefî değildir, bir müdafaadır (veya felsefe sayılırsa da teknik ölçütlerle ele alırsak, kötü bir felsefe olma yolundadır. Zira, bu konuda gerçek ve mantık, politik etkinlik gibi mülahazalar yanında ikinci derecede faktörler olmuşlardır).

Eğitim Felsefesi Cemiyeti'nin son toplantısında, başkanlığı adına Jane Ronald Martin tarafından yapılan konuşma örneğini dikkate alarak düşünün. Başarılı, sağlam düşünceli bir eğitim felsefeci olarak o meseleyi feminist bir zihniyetle ele almıştı (Bu makalenin yazarının ve bir çok Eğitim Felsefesi Cemiyeti üyesinin bütün kalbiyle desteklediği bir tutumdur bu). Martin bu problemi felsefî açıdan ele aldı, fakat vardığı sonuçlar, felsefî yönden hayal kırıklığı doğurdu. Martin'in konuşması R.S.Peters ve Paul Hirst'ün yazılarında görüldüğü gibi (analitikçi eğitim felsefesi sahasında üç veya dört devden ikisidir) eğitilmiş şahıs mefkureciliğine hücum edildi. Onlara göre, erkek veya kadın olsun herhangi bir şahıs (matematik, fen, tarih, edebiyat v.b.) değerli ilimlere başlayabilecek ölçüde eğitilir. Eğitilmiş şahıs çoğu nesnelere, "sebeplerini" "niçinini" bildiği gibi, yukarıdaki ilimlerin tabiatında mevcut bulunan ilahî kanunları ve aklı ölçüleri de bilir. Peters'in ve Hirst'ün eserleri evvelce tenkit edilmişti.⁴³ Fakat Martin yeni bir itham ileri sürüyor.

Ben sizlere, ne dereceye kadar ve hangi alanlarda insanın zihni disiplinlerinin birleşmek suretiyle bir erkeğin dünyayı idrak edeceği perspektifi elde edebileceğini ve böylece, Hirst'ün liberal eğitim görmüş insanıyla, onun ikiz kardeşinin Peters'in eğitilmiş insanın eşyalara ne ölçüde erkek gözüyle baktıklarını göstereceğim.⁴⁴

Martin bu hususu özellikle örnekler vererek tartışmıştı. Tarihçiler özellikle "cemiyetin yeni nesiller vasıtasıyla devam etmesine" kadınların katkısını görmezlikten gelerek, kadınların rollerine de pek fazla dikkat etmemişlerdir. Kadınların verdiği eserler "çoğunlukla edebiyattan ve güzel sanatlardan dışlandı" "Psikoloji de, kadınlık şahsiyeti gibi yanlış bir görüşü benimsedi.

James McClellan, Martin'in konuşmasına verdiği cevapta, erkeklere mahsus idrak tarzı anlayışını (cogspec) tehlikeli buluyordu. Martin'in düşüncesinin mümkün olan çeşitli yorumlarını ele

alıp, "Cogspec'i her iki yorumunda da, gelecekteki felsefi ve politik çalışmalarda faydalı olacak bir kavram olarak görmediği" sonucuna vardığını söyledi. S.McClellan şöyle devam etti : Aralık 1968 kadarıyla Prof. Martin matematiğin de böyle erkeklerin hakim olduğu bir anlayışın etkisi ve baskısı altında olduğunu ileri sürüyor. Bu cevap sadece kavramsal olarak saçma olmakla kalmayıp, politik açıdan da zararlıdır. Programlar bir çok şeylerin gerçekliliğini inkâr ederler veya yanlış tanımlarlar. Çünkü cemiyette hakim fikirler, bu hâkim sınıfın, cinsin ve ırkın fikirleridir. O "cogspec" gibi tamamen soyut bir kavram değildir.⁴⁵

Kilit durumundaki bu felsefi meseleyi bir başka açıdan ele alırsak, Peters ve Hirst, fende ki, tarihteki veya diğer herhangi bir ilimdeki belirli bir programın muhtevasını savunmuyorlardı. Herhangi bir sahadaki yetersiz teorileri ortadan kaldıracak çalışmalara karşı çıkmaya sevkedecek durumda değillerdi. Onların eserleri (hatalı olsun olmasın) eğitilmiş bir ferdin (erkek veya kadın) neleri bilmesi gerektiğini göstermek hedefine yönelikti. Böyle bir şahıs, kendisini asırlardan beri geliştirilen disiplinlerde yer almış olan akli formlara bağlamalıdır. Böyle bir durum, Martin'in yapmaya çalıştığı gibi bazı tarihçilerin, edebiyat tenkitçilerinin veya psikologların, kadınlar hakkında hatalı görüşlere sahip oldukları gösterilerek çürütülemez.

Eğitim felsefesi alanında son zamanlarda yepyeni bir sahaya el atan filozoflara bir başka örnek de David Nyberg'dir. Kuvvetin gerek kaba biçimde, gerek kurnazca (hassas olarak) kullanılmasının, yaygınlaşmasının, modern dünyanın durumunu göstermesine rağmen, bu konuda ilmi bir dikkat sarfedilmediği gibi, bu fenomenin eğitimsel yönde dallanıp budaklanmasında hiç hesaba katılmamıştır. Onun (iktidâr) üzerine yazdığı kitabı ve tebliği, kısmen denge meselesini ele alır.⁴⁶ Bu hususta ilginç bir katkıda bulunmasına rağmen, yaptığı şeyin her zaman felsefe olduğu söylenemez. Değişik kuvvet tiplerini ve kuvvetin kullanılabilirdiği durumların yer aldığı bir sürü özellik ve nitelikleri tartışarak, kuvvet ahlâkı üzerinde duruyor. Bir diğer ifadeyle, Nyberg bir çeşit politika ilmi yaparak ilgi duyduğu sosyal konuları (büyük bir inceleme) başkalarına iletir. Fakat eserlerinin çoğu, felsefi analizlerin kendisine sağladığı hak ve yetkileri aşmaktadır.

(İİİ) Analitik felsefeyi eleştiren ve az çok bu mesleğe mensup sayılabilecek birkaç felsefeci vardır. Bunları mutedil düşünceli kıtasal (Avrupalı) felsefeciler saymak pek haklı olmasa gerek. Bu yüzdendir ki, Wittgenstein'nin son eseri, Bertrand Russel'li bile rahatsız etmiş ve Ernest Gellner'in "dil felsefesine" karşı yazılmış

çok insafsız bir eleştiri kitabı olan ve hâlâ önemini koruyan eseri **Kelimeler ve Şeyler'e** (Words and Things) 1959'da bir önsöz yazdı. Kitap o derece tahkir edici bir eser kabul ediliyordu ki, Gilbert Ryle, kitap hakkında "Mind" dergisinde tanıtma yazısı yazılmasını reddetti. Böylece kitaba karşı kamuoyunda daha sert bir tepki doğmasını tahrik etmeyi düşünmüştü.

Gellner, daha sonra ön plâna çıkacak olan bir çok konuyu gündeme getirmiştir. Ancak o, "tarafsızlığın genellikle dil felsefesinin tarafını tutarak⁴⁷ ve bununla bağlantılı olarak pozitif bir doktrin-den uzak iddialarla ilgilenmiştir. Sıradan dil profesörleri, felsefi problemleri ifade edildiği dili açıklığa kavuşturmak suretiyle çözmeye çalışırken, bir dilin toplum tarafından kullanıldığı ve bu yüzden bir takım metafizik faraziyelerden ve normatif saplantılara bağlanmaktan kurtulamıyacağı gerçeğini görmezlikten geliyorlar. Dahası, fikirlerimizin geçerli olup olmadığına "alışık olduğunuz kavramlarımızın yahut günlük dilimizin içerisinde oluşan ölçülere kavuşmak suretiyle" karar verilemez. Çünkü, bu da birçok alışkanlıklarımızdan biridir ve herhangi bir durumda hızlı değişimlere uğrayabilir. Ve bu böyle devam edip gider. "Gellner, sonuç olarak (1979) da ortaya çıkan problemi yeniden ele alarak anlam nosyonunu bizi semalara yükseltecek (cennete götürecekt) bir merdiven olarak kullanamayız" diyor. ⁴⁸

Bu problemler analitik eğitim felsefesinin "neyin kavramlarını analiz edelim, eğitimin mi, öğretimin mi, yaratıcılığın mı?" şeklinde ortaya koyduğu sorularla ilk defa su yüzüne çıkmıştır. William Dray, 1966'da Toronto'da yapılan kongrede Richard Peters'i "Eğitimin Gayeleri -Kavramsal Bir Araştırma" adlı tebliği okuduktan sonra bu sorularla sorguya çekti. Dray çeşitli kişilerin "eğitim" gibi kavramları değişik anlamlarla kullandıklarını ve Peters'in "Mantıkî analiz" diye ortaya attığı şeyin de belirli tipte bir kimsenin veya belirli bir gurup insanın tercih ettiği bir kullanma biçiminden başka birşey olmadığını vurguluyordu. Dray, sorusuna şöyle devam etti : Peters, "Felsefecinin gerçekte yaptığı şeyin, insanların aslında nasıl olmaları gerektiği konusundaki hayalî görüşünden kaynaklanan bir sunî kavramı oluşturduğu iddiasına karşı ne diyebilir? "Bir diğer ifadeyle Dray, "Felsefi analiz yapmaya teşebbüs etmenin aslında normatif sonuçları gizlemek ve olduğundan başka göstermek için yapılmış olabileceğini" ileri sürüyordu.

Peters, 1966 kongresinde gerçekten bu fikre karşı koydu. Fikrinde şöyle ısrar ediyordu: "Benim yaptığım analiz muhtevânın

dışındadır, muhtevâdan bağımsız olarak yapılıyor" diyordu.⁵⁰ Ancak bu cevap dinleyicilerin çoğunu tatmin etmedi. 1971'den önceki yıllarda radikal öğrenciler, Londra'da Peters'i (ve dolaylı olarak birçok eğitim felsefecisini) felsefeyi "değerler sistemine" saldırmak ve aynı zamanda sosyal bakımdan hâkim değerleri desteklemek için (belki de farkında olmadan) bir vasita olarak kullanmakla suçluyor ve analitik felsefenin bu muhafazkâr fonksiyonunun tamamen ideolojik olduğunu iddia ediyorlardı. 1979'larda Avusturyalı Marksist Kevin Harris, eseri "Bilgi ve Eğitim"de buna benzer bir analiz yaptı.⁵¹ Avusturyalı Eğitim Felsefecileri, Analitik Eğitim Felsefesi teriminin İngilizcesi'nin baş harflerinden meydana gelen ve dikkat çekici olduğu ölçüde saygısız bir anlam taşıyan (APE)⁵² terimini icad edip kullanmaya başlamışlardı (Analytical Philosophy of Education kelimelerinin baş harflerinden oluşur ve Taklitçi Maymun anlamına gelir).

Bu bölümü özetlemek istersek, çağdaş eğitim felsefesinin ikinci akımı olan, analitik akımın teknik olduğu kadar, donuk ve muğlak bir hâl almış olduğunu söyleyebiliriz. Ortaya koyduğu metodoloji hep saldırılara maruz kalmış ve uygulayıcılarından bazıları, uygulamada asıl ilgi sahasından ayrılmamak yolunu seçerek felsefeciler zümresinden oldukça farklı bir yol takip etmişlerdir.

Analitik Görüş Dayalı Eğitim Felsefesi Geliştirilebilir mi? (APE 'Maymun' Evrime Uğrayabilir mi?)

Netice olarak bu konuda herhangi bir ümit yok mudur? Eğitim Felsefesi, gelişigüzel çizilmiş bir tarihçenin doğurduğu ikilemin iki sivri ucuna çakılıp kalacak mıdır? Yahut, o, bu meşum kaderden hayatını devam ettirmesini sağlayacak yolları seçerek kurtulabilir mi?

Manzara ümit verici değildir. Fakat, eğer eğitim felsefesinin halihazır anatomisini açıklığa kavuşturmak için herhangi bir yerde, herhangi bir imkân varsa bu inceden inceye gözden geçirilmeye değer.

Eğitimin Dili :

Eğitim felsefesini tahlili (analitik) görüş açısından inceleyen dalda, bu husus yıllardır önemli bir ilave konu olmuştur. **Scheffler**'in ilk ve çok etkili eserlerinden birisi "**Eğitimin Dili**" adını taşıyordu (1960). Bunu bir yıl arayla, **Smith** ve **Ennis**'in düzenleyip yayına hazırladıkları "**Eğitimde Dil ve Kavramlar**" başlıklı, denemelerden oluşan kitap takip etti. Bütün bunların ve diğer eserlerin bir

neticesi olarak oldukça faydalı bir dizi ayırıcı kavram ve terimler kabul edilmiştir. Meselâ, gösterişli, zahiri (suri) bilgi verici, şart koyucu gibi. Ayrıca programlama ile ilgili tarifleri ve "öğretme" gibi kelimelerin görev ve başarı yönünü belirten anlamları da geliştirmiş oldu. Eğitime ait sloganların mantığı açıklığa kavuşturuldu.

Mecazî anlamda kullanılan kavramların ele alınması oldukça sonraları mümkün olabildi. (Scheffler ve diğerlerinin eserleriyle)⁵³ Genel olarak şunu da ifade etmek gerekir ki, bu alanda pek fazla ümit yoktur ve bir zamanlar safça ümit edildiği gibi geçmişteki eserler pratik hayatta harikulâde gelişmeler sağlayamamıştır. Eğitime ait düşünce ve muhakemelerin mantığını yeni bir anlayışla açıklamakla, analitik eğitim felsefesinin bu ikilemden kurtulması mümkün olamaz. Ama yine de bu demek değildir ki, bu konudaki sürekli ilgi tamamen terkedilmelidir.

Eğitime Ait Kavramların Analizi

Bir takım tehditkâr şikayetlere yol açmasına rağmen bu husus analitik anlayışa dayalı eğitim felsefesinin kalbi durumundadır. Ve öyle olmaya da devam edecektir. Eğitim, öğretim, öğrenme, ders verme ve herhangi bir ilmin başlıca esaslarını öğretme (belli doktrinlere göre) gibi kavramlar üzerinde başlıca açıklayıcı eserler Peters, Hirst, Scheffler, Green,⁵⁴ Solist⁵⁵ ve diğer birkaç yazar tarafından meydana getirilmiş bulunmaktadır.

Peters'in "Eğitim Analizi" ve Hirst'ün "Liberal Eğitim" üzerindeki etkili eserlerinden daha önce bahsetmiştik. Öğretim kavramı ufak çapta bazı iç tartışmalara sebep olmuştur. Öğretim, öğrenmeyi gerektirir mi? Öğrenciler birşey öğrenmemişlerse, bir kimse birşey öğretmiş olduğunu iddia edebilir mi? Doktriner öğretim, sadece bir öğretim tipi midir? Bazı felsefeciler doktriner öğretim hususunu esas mesele yaptılar çünkü bu konu hariçte bırakılmıştı. Bu husustaki düşünce, doktriner öğretimi açıklığa kavuşturmakla, öğretim ve eğitim ile arasındaki sınırın belirlenebileceği idi. ⁵⁶

Eğitimdeki kavramsal çalışmaların pek fazla kabul göreceğine ümit bağlamamalıdır. Bulanık durumda olan öteki kavramlar da hernekadar önemli ise de, zekâ, yaratıcılık, eşitlik, adil imtihan, idrâkın yapısı... bunların açıklığa kavuşturulması asla geniş ilgili bir okuyucu kitlesine mal olmayacaktır. Bu kavramların çoğu tekniğe ait kavramlardır. Tahlili eğitim felsefecileri iyi bir çalışma yapmak için işin içerisine psikologları veya diğer bu sahanın dışındaki meslektaşları da katmaları ve onların meslek sırlarını

öğrenmeleri gerekecektir. Fakat iş bu kadar kolay değildi ve bazı felsefeciler kolları sıvıyarak değişik sahalardaki eğitim araştırmacısı meslektaşlarıyla birlikte işe koyuldular.

Bilginin Yapısı :

On yıl öncesine kadar eğitim felsefesini analitik açıdan ele alan bir uygulayıcı için Hirst'ün, herbirinin kendi mantıki yapısı olan bilginin yedi formu kavramı üzerine bir makale yahut bir kitap yazmak, hemen dini bir merasim gibi kabul edilirdi. **Martin, Gribble, White, Philips, Halstead** gibi, bunun sonu gelmez. Ne var ki, bu kişiler Hirst'ün hiç pişmanlık duymamasına rağmen kendi sistemlerini onun felsefesinin kalıntılarından hemen hemen temizlemiş durumundadırlar.⁵⁷

Burada disiplinlerin yapısı hakkında sürekli olarak dikkatimizi çeken bir husus var. Bu husus kesinlikle zaman zaman şu veya bu konunun felsefi bakımdan anlaşılması ileriye doğru bir takım hamleler, sıçramalar yapılmasına yol açmakta ve bu anlayışın ayrıntılarıyla müfredat programlarına alınması konusunu yeniden gündeme getirmektedir. Böylece son yirmi senedir. İlmin yapısı konusu felsefede çok önemli bir konu haline gelmiş ve Popper'in, Kuhn'in, Lakatos'un ve Feyerabend'in eserleri bu alanda infial uyandırmıştır. Burada eğitim felsefecileri aktif bir rol oynamıştır. Şüphesiz matematikte, sanatta, edebiyatta ve tarihte bir avuç eğitim felsefecisinden tam anlamıyla faydalanılmasına yetecek ölçüde de olsa buna benzer şeyler olmuştur ve olacaktır.

Organizasyon ve Politika :

Ülkedeki "**Eğitim Kuruluşları**" adını taşıyan bölümlerin çoğu isimlerini "**Eğitim Politikası Araştırmaları**" şeklinde değiştirmiş bulunuyorlar. Bunu yaparken herhalde insanların bazen aldatılabileceğini umuyorlardı. Mamafih bazı eğitim felsefecileri bedava ellerine geçen bu hediyeyi kurcalamağa karar verdiler. Ciddi olarak bazı önemli konuları incelemeye koyuldular. **Nyberg**'in daha önce sözettiğimiz kuvvet üzerine yazdığı eseri **Donna Kerr**, Politikanın mahiyeti hakkında⁵⁸ bir makale yayınladı. **Tom Green** de "eğitim sistemi" hakkında kısmı bir teori ortaya koydu⁵⁹. Çok az sayıda analitik eğitim felsefecisi sosyal programların geliştirilmesi meselesini düşünmeye koyuldular.⁶⁰ Bütün bunlarda, hiç olmazsa bir potansiyel var. Ama önemli olan bu potansiyeli iyiye kullanmak, teknik olarak çalışmaktır, yoksa tahlili eğitim felsefesi hakkında kitlelerde histeri uyandırmak için değil.

Mezar Kitabesi :

Denilebilir ki, yangından sonra bitkiler eskisinden daha gür olarak büyürler. Eğitim felsefecileri belki şanslı olacaklardır. Diğer taraftan **Büyük Sahra** bir zamanlar bahçeydi, ama artık ebediyen kaybolmuştur. Neler olacağını ancak zaman gösterir, ama sadece akıllı olanlar bu tehlikeyi göze alabilirler tıpkı **Woody**'nın dediği gibi.

Kısaca geleceğin büyük inkânlara gebe olduğu açıktır, ayrıca tuzaklarla da doludur. Maharet tuzaklardan sakınmak ve fırsatları değerlendirmek eve tam vaktinde dönmektir.⁶¹

DİPNOTLAR

- (1) Harry S. Broudy, "Philosophy of Education Between Yearbooks", Teachers College Record, 81 (Winter 1979), s.130
- (2) a.g.m., s.142
- (3) Thomas F. Green, "Philosophy and Policy Studies", Teachers College Record 81 (Winter 1979), s.212
- (4) Ira S. Steinberg, "From Our American Correspondent", Educational Analysis, 4 (1982), s.16
- (5) R.S.Peters, Education and the Education of Teachers, London, 1977, Bölüm 8.
- (6) a.g.e., s.136
- (7) Phi Delta Kappa's Center "Motivation," Practical Applications of Research (Newsletter of Phi Delta Kappa's Center on Evaluation), 5 (Sept., 1982) , s.1.
- (8) Proverbs, Bölüm 12, s.1
- (9) Imre Lakatos, The Methodology of Scientific Research Programs, Philosophical Pappers Volume : I, Cambridge 1978, s.118-121 (Cambridge,
- (10) (The Philosophy of Education Society. (PES) : "Eğitim Felsefesi Cemiyeti'nin mesleki işler üzerinde çalışan bir komisyonu vardır. Bu komisyon, eğitim felsefesi sahasının dışından gelen problemlere dıştan çareler bulmaya çalışır".
- (11) Imre Lakatos, A.g.e, s.118
- (12) Ludwig Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus London, 1961.
- (13) William Frenkane, "Toward a Philosophy of the Philosophy of Education," In What is Philosophy of Education New York, 1969.
- (14) A.E. Taylor, Elements of Metaphysics, London , 1961, s.5
- (15) W.Frankena, Three Historical Philosophies of Education Chicago, 1965, s.8.
- (16) Belli yerlerde çok sınırlı sayıda verilen konferanslar hariç, son on yıldan beri aktedilen konferanslarda onun eseri üzerinde hiç olmazsa bir bildiri sunmak, âdeta bir alışkanlık haline gelmişti.

- (17) Bak. Örnek olarak D.Cochrane,
C.Hamm ve A.Kazapides, The Domain of Moral Education
New York, 1979.
- (18) Lawrence Kohlberg, "Stages of Moral Development as a
Basis for Moral Education" in
Critenden and Moral Education,
Toronto, 1971, s.48 .
- (19) *APA,
"Continental and Analytic
Perspectives in the Philosophy
Curriculum", APA Newsletter on
Teaching Philosophy, 2 (Spring
1981), s.1
- (20) Richard Pratte,
"Getting the fly Out of the Bottle",
Criticism of Something Called
Analytic Philosophy of Education,
Presidential Address, in Philosophy
of Education, Society, 1980, s. 3.
- (21) David N. Silk,
"The Poverty of a Phenomenology of
Education", in Philosophy of
Education 1977 (Proceedings of the
Thirty third Annual Meeting of the
Philosophy of Education Society,
1977). s. 222-230.
- (22) Leroy F.Troutner,
"The Promise of Phenomenolgy : A
Response to Silk's The Poverty of a
Phenomenology of Education" in
Philosophy of Education 1980
(Proceedings of the Thirty - Sixth
Annual Meeting of the Philosophy of
Education Society, 1980), s.65-66.
- (23) A.g.m., s.64.
- (24) Ludwig Wittgenstein, Tractatus, London, s. 7, 53.
- (25) Van Cleve Morris,
"Existentialism and Education",
Educational Theory IV (Oct. 1954), s.
250,
- (26) a.g.m., s.258
- (27) Richard Porty,
The Linguistic Turn, (University of
Chicago Press, Chicago, 1970).
- (28) Fred N. Kerlinger,
Foundations of Behavioral
Research, New York : 1973, s. 5.

* APA (American Philosophical Association).

- (29) Bak. tipik bir parça olarak James McClellan'ın "First Philosophy and Education" ile Jonas Soltis'in "Philosophy and Education", Chicago 1981, s.263-288.
- (30) Yeni İlim Felsefesinin planı hakkında bak, D.C.Phillips, "Post Kuhnian Reflection on Educational Research", in Philosophy and Education, s.237-261.
- (31) Bazıları yeni ilim felsefesinin subjektivizme veya relativizme ulaştığına inanırlar. Bu kararı vermek için esas eserler veya örnekler arasında açık bir yol yoktur. Diğer felsefeciler bunu tartışırlar (Harvey Siegel'in Educational Theory, Educational Philosophy ve Theory'de yayınlanan makaleleri açıklayıcı bakımdan oldukça yeterlidir). Bak. Urael Scheffler, The Rationalty of Science, London : 1981.
- (32) Karl Popper, "Reason or Revolution?", Theodor Adorno, The Positivist Dispute in German Sociology, New York : 1976, s. 296.
- (33) A.g.m., s.297.
- (34) A.g.m., s.294
- (35) David N. Silk, "Rejoining the Argument," in Philosophy of Education 1980 (Proceedings of the Thirty - Sixth Annual Meeting of the Philosophy of Education Society, 1980). s.78.
- (36) Leroy Troutner, A.g.m., s.71.
- (37) Harry S. Broudy, A.g.m., s.71.
- (38) Robert D.Heslep, "Sensantions", Presidential Address, Philosophy of Education 1977 (Proceeding of Thirty - third Annual Meeting of the Philosophy of Education Society, 1977), s.9
- (39) A.g.m., (Sayfa belirtilmemiş).
- (40) Jurgen Habermas, Knowledge and Human Interests, Boston 1971, s.304
- (41) Karl Popper, Unended Quest, Illinois, 1976, s.150.
- (42) Bu kavramın farklı açıklamaları için bak; N. Burbules, A. Sherman ve Thomas Green, Philosophy of Education 1979 (Proceedings of the Thirty fifth Annual Meeting of the Philosophy of Education Society, 1979), s.105-120.

- (43) Belki onların eserlerinin en güzel bir inceleme özeti P. H. Hirst ve R. S. Peters'in, *The Logic of Education*, London : Routledge, 1970 adlı eserlerinde bulunabilir. Bu konuda ayrıca güzel bir tenkit için D. C. Phillips'in, "Perspectives On structure of Knowledge and the Curriculum," ile P. W. Musgrave'in, *Modern Studies in the Curriculum*, Sydney : 1974, s.15-29 eserlerine bakılabilir. Bir diğer kaynak için, D. C. Phillips'in "The Anatomy of Autonomy", *Educational Philosophy and Theory*, 7 (Sept., 1975) : 1- 12 bakılabilir.
- (44) Jane Ronald Martin, "The Ideal of the Educated Person", Presidential Address, *Philosophy of Education 1981 (Proceedings of the Thirty - Seventh Annual Meeting of the Philosophy of Education Society, 1981)*, s.6.
- (45) James McClellan, "Response to Jane Martin, "Philosophy of Education 1981 (Proceedings of the Thirty - Seventy Annual Meeting of the Philosophy of Education Society, 1981)", s. 24.
- (46) David Nyberg, "A concept of Power for Education", *Teachers College Record* 82 (Summer 1981) s. 535 - 551, ve *Power Over Power*, Ithaca : Cornell University Press, 1981.
- (47) Ernest Gellner, *Words and Things*, London, 1979, s.74.
- (48) A. g. e., s.24.
- (49) W. H. Dray, "Commentary", *The Philosophy of Education Oxford : Oxford University Press, 1973*, s.39.
- (50) R. S. Peters, "Reply," *A.g.e.*, s. 43.
- (51) Kevin Harris, *Education and Knowledge* (London : Routledge, 1979).
- (52) Bak. Colin Evers, "Analytical Philosophy of Education : Mantıkî bir görüş açısından yapılan bir inceleme. *Educational Philosophy and Theory II* (November, 1979), s.11 - 16.

- (53) Israel Scheffler, Beyond the letter (london : Routledge, 1979), ve Andrew Ortony, Metaphor and Thought (Cambridge : Cambridge University Press, 1979).
- (54) Thomas F. Green, The Activities of Teaching (New York , Mc Graw - Hill, 1971).
- (55) Jonas Soltis, An Introduction to the Analysis of Educational concepts Massachusetts: Addison, 1978.
- (56) Ivan Snook, Indoctrination and Education London : Routledge, 1972).
- (57) Paul H. Hirst, Knowledge and Curriculum (London : Routledge, 1974).
- (58) Donna H. Kerr, Educational Policy, New York : David McKay, 1976.
- (59) Thomas F. Green, Predicting the Behavior of the Educational System, Syracuse, New York : Syracuse University Press, 1980.
- (60) Phillips Smith, D. Bob Gowin, Fred Ellett ve D.C. Phillips bunlara dahildir. Şüphesiz Micheal Seriven, "saf felsefe" den buraya sığınanlardan birisidir ki değerlendirme çalışmalarında büyük bir şöhreti vardır.
- (61) "Woody Allen, "My Speech to the Graduates," in his Side Effects (New York : Random House, 1980), s.61.